

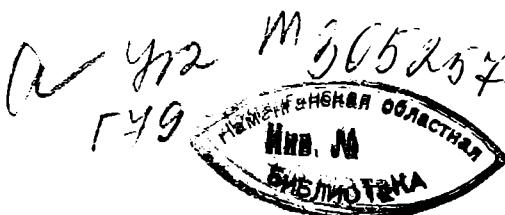
жисачо

ШОТУРСУН
ГУЛОМОВ

ТОЗА ҲАВО

ҚИССАЛАР

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

Фуломов, Шотурсун.

Тоза ҳаво: Қиссалар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

Ҳассос шонр, истеъододли журналист Шотурсун Фуломов кўплаб шеър, ҳикоя, ҳисса, очеркларицинг муаллифи эди.

Унинг позит лиризм билан йўғилған «Тоза ҳаво» қиссасидаги Қодир ўз қишлоғи, она юргига зўр меҳр қўйган пок инсон сифатига кўз ўнгимизда гавдаланади.

Шотурсун Фуломов деярни барча асарларида қишлоқ қишилариниг маънавий қиёфасини, мустақил ҳаёт йўлнига дадил қадам қўйган ёшлариниг ор-зу-интилишларини ёрқин ифодалаб берган.

Истеъододли адаб, агар ҳаёт бўлганида, бу йил эллик ёшга тўларди. Мазкур тўплам мархум ёзувчининг шу қутлуғ санасига бағишлаб нашр қилимокда.

Гулямов Ш. Чистый воздух, Повести.

Уз 2

70303—192
Доп. 78

БИРИНЧИ БОБ

1

Атрофи пастак девор билан қуршалган чоғроққина парникнинг панжара дарвозаси фирчиллаб очилди-ю, ундан олдин кўш отли арава, кетидан икки киши чиқди: бири қўнжи қайтарма этигу ёқаси гулли кўйлак, кўк бостондан костюм-шим кийган, иккинчиси, иш кийимида бўлса ҳам келишган, қошу кўзлари зулукдеккина йигит. Башанг йигит қўлидаги тол чивиқни этигига ширтиллатиб урганича ёқимли бир куйни ҳуштакда хирғойи қилиб борарди. Шериги унга зимдан нафратли қараб-қараб қўярди.

Парник деворлари дам ўтмай илиқ кўклам шабадаси қучогида тебранган яланфоч тутзор новдалари орқасида қолди. Қизарип бўртиб келаётган азим туп ўриклар бутоғида, буқри олмалар шохida чирқиллашиб, учиб-қўниб юрган саъва, жиблажибонлар нағмаси борлиқни тутганди. Ии қидириб, бетиним учиб-қўниб юрган жиблажибон жуфтига колхозчи йигит бир нағас завқли тикилди. Шериги ариқ лабида, майсалар орасида қуёш парчасидек йилтиллаб турган уч-тўрт қоқигулни этиги билан эзиб ўтди-да, нима учундир биттасини энгашиб қўлига олди. Дастанини эзиб, тилда баргчалини битталаб юла бошлади.

— Кўчатлари яхши-а? — деди колхозчи йигит шеригидан кўз узмай.

Унинг шериги ариқ лабидаги барра майсалар тўшига хивичи билан ширтиллатиб савалаб борар экан: «Ҳа,

3

яҳши, яҳши»,— деб қўйди. Иккаласи ҳам бир-бирига яна тумтайиб олишди.

Колхозчи йигит оғир-оғир қадам ташлаб, шудгордан кесиб ўтган сўқмоққа бурилаётган эди:

— Тўхтанг,— деди шериги,— у ёқни кейин кўрармиз.— Лунжини ғалати қимирлатиб, йўлни чойхона сари солди у. Катта кўча бошига чиқишлари билан эса чор атрофга аланглаб машина қидира бошлади.

— Фермаларга бормоқчи эдик-ку,— ҳайрон бўлиб қолди колхозчи йигит. Шериги дўпписини қоқди:

— Зарур иш бор эди, эсимдан чиқай деган экан.

Самоварчи уларни деразадан кўриб қолиб қичқирди:

— Э, Одилжон ука, согмисиз? Бу томонларга бир келиб қолган экансиз, ўтиринг, чой қиласай!

Одилжон, деб чақирилган иккинчи йигит қўлини кўксига босиб:

— Раҳмат, aka, иш зарур эди,— деди. Шу орада қаёқдантир енгил машина пайдо бўлди, меҳмон унга ўзини липпа уриб, тишининг оқини кўрсатганича, жўнаб қолди.

Иш кийимидағи йигит этигининг чангини қўли билан шарт-шарт уриб қоқиб, чойхонага кирди. Қўкламги иш мавсуми бошланганлиги учун чойхонада деярли одам йўқ эди.

— Қодиржон ука, қалай, куёв бола маъқул қилиб кетдилармикан?— деди чойхоначи унинг олдига чой олиб кела туриб.

— Қанақа куёв бола?

— Ие,вой, ука-эй, шунақа гўлварсан-да! Қилиб юрган холис хизматингдан ҳали ўзинг бехабармисан?!

Йигитning кўзлари катта-катта очилиб туриб қолди.

— Яшавор-эй,— семиз лунжлари ёйилиб кулди чойхоначи.— Икки дунёнинг қовушмай турган ишини қовуштириб юрибсану бундан ҳали ўзим бехабарман дегин, қойил-э!

— Қанақа қовушмай турган иш экан у?

— Тўй, тўй иши-да, ука, ёцлик иши! Икки ёшнинг

юлдузини юлдузига тўғри келтириб, қовуштириб қўйиш осон деб ўйлайсанми ўзи! Бурунги вақтларда қиз билан йигит бир-бирини кўрсин, хоҳласин деган гаплар бўлмас эди, совчилар қиз тарафни кўндиурса, бола боққанлар рози бўлса бас эди, олиқ-солигини қилиб, тўйини бошлайверарди. Ҳозирги замонда энди қиз билан йигит бир-бирини кўрмаса бўлмайди, ЗАГС ўтказмайди!

Йигит ўз қулоқларига иионмаётгандек чойхоначига тикилиб турарди. «Бу аглаҳ унга одам кўрмаган ёввойидек бунча тикилади десам, ҳали гап бу ёқда эканда!»— дерди ичидаги ўзича. Ҳозир парникда бўлишганида унинг расадчи қиз Тоҳирага худди мол кўраётган бозор жаллобидек атрофдан айланниб қарашлари, қизнинг эса ҳирсли қарашлардан ҳазар қилиб, тутақиб, ўзини ҳар ёққа ургани, қанақа шармсизни бошлаб келдингиз бу ерга дегандек, ер тагидан гина, разаб аралаш ўзига тикилганлари кўз олдидан ўтди. Ўзи бошлаб борган одамининг ҳаёсизлигини танасига сифдира олмаган йигит қизлар олдода уятдан қора терга ботганди. Қизлар «мехмон»га жаҳл қилиб парнидан чиқиб кетишаётгандан ҳам, орқаларидан лаби осилиб тикилган ҳамроҳига: «Қўчат у ёқда эмас, бу ёқда»,— деб зарда ҳам қилганди. Шубҳага борганди-ю, яна баъзилар, шунақа келишганроқ аёлни кўрса кўзини лўқ қилаверади, бу шунақаларданни дейман, бошқа жойда ҳам шунақа қилса, бир боплайман, деб келаётганди.

— Оббо сиз-эй, ҳазил-хузул билан тўйбоши бўлиб қолганимдан ҳам хабарим йўқ денг! Яшанг-э! Бу ёқда бутун маҳаллада каттаю кичик Тоҳирахоннинг ҳоласини ейдиган бўлиб қолдик, деб томоги тақиллаб юрибди-ю!

— Қовушмаган гапни қўйсангиз-чи,— деди зўрга қўл силтаб йигит.

— Нимаси қовушмаган гап!— лаби бурушди чойхоначининг.— Ишонмаяпсанми! Ахир Муслима ая бугун эрталаб бизникига чиқиб аёлимга: қўшнижон, эрин-

тизга тайинлаб қўйинг, бугун-эрта райондан Одилжон деган йигит қизим Тоҳирани кўргани парникка келмоқчи, чойхонада кўз-қулоқ бўлиб турсинлар, тағин келиб кетганини билмай юрмайлик, дебди-ку!

— Йўғ-э,— ўтирган столи ғижирлаб кетди йигитнинг.

— Ҳеч бўлмаса, Одилжоннинг юриш-туришига қарамайсанми, ҳеч вақтда колхозга иш билан келган одам фарчилама этигу, бостом костюм-шим кийиб келадими?— маҳалланинг муҳим ички бир сиридан ҳаммадан олдин хабар топганлигини йигитга билдириб қўйиш учун куйиниб таъкидларди чойхоначи. Йигит изтиробга тушиб қолди. У чойхоначига сир бой бермаслик учун пиёладаги чойни шошиб ҳўплаган эди, оғзи куйди, кўзларидан ёш чиқиб кетди. У:

— Ҳали шунаقا денг!— деди-ю, кўчага отилди...

2

Қодиржон институтни битириб, ўзи туғилиб ўсган колхозига ишга келган эди. Шу йили кузга бормаёқ колхозлари қўшни «Қизил юлдуз» билан бирлашди, Қодиржон экономист қилиб ишга тайинланди. Иккала колхоз ҳам районнинг энг қолоқ хўжаликларидан ҳисобланарди. Иккала колхозда ҳам раис тез-тез алмашиниб турарди. Улар бирлашганидан кейин ҳам «Қизил юлдуз»нинг раиси қишгacha раислик қилди, холос, йиллик ҳисбот-сайлов йиғилишида уни олиб ташлаб, ўрнига илгари колхозларда раислик қилган ва кейинги вақтларда район партия комитетида ишлаб турган бирор раис бўлиб келди. Янги правление олдида колхозни қисқа вақт ичига иқтисодий жиҳатдан кўтариш өазифаси турарди. Бирлашишдан кейинги дастлабки ҳафталардаёқ, Қодиржонга колхознинг юксалиш планини ишлаб чиқиш топширилди. Бу иш учун раис бош-

чилигига маҳсус комиссия тузилган бўлса ҳам, унинг барча ҳисоб-китоб қисмларини тузиш — йиллик тараққиёт хомчўтларини ишлаб чиқиш Қодиржоннинг зимасида эди.

Бу план устида у мана бир ярим ойчадан бери бош қотирар, район ва областнинг умумий тараққиёт планида ўз колхози қандай ўрин эгаллашини, унга эришиш учун колхозда ҳосилдорлик ва меҳнат унумдорлиги йил оша қандай ўсиши лозимлигини аниqlар, йиллик даромад-буромадлар хомчўтини белгиларди...

Бугун эрталаб ҳам Қодир идорага келиб, шу план устига эндиғина ўтирган эдики, раис чақириб: «Бу киши райондан келган, парникларни, фермаларни кўрсатинг, далани айлантиринг»,— деб, Одилжон исмли йигитни танитганди.

Қодиржон Тоҳирани икки колхознинг бирлашишига бағишлиланган йиғилишида кўрганди. Дастрлаб Тоҳира билан 10-синфни битириб, институтга кетаётганида танишганди. Қўшни колхоздаги етти йиллик мактабни битирган бир гуруҳ болалар ва қизлар саккизинчи синфга келганида улар орасида Тоҳира ҳам бор эди... Институтда ҳам яхши қизлар кўп эди. Улар билан дарс тайёrlашишиди, киноларга бирга тушишиди, шаҳар истироҳат боғларида кезишиди, имтиҳонларга бирга тайёрланишиди. Баҳсласишиди, жанжаллашишиди, ҳатто баъзан бир-бирларидан хафа бўлиб юришиди. Аммо бу яқинликларнинг ҳаммаси ака-укалардек бўлиб, дўстликдан нарига ўта олмади...

Қишлоққа диплом билан қайтгандан кейин, у яна Тоҳирани учратди. Қиз икки колхознинг бирлашишига бағишлиланган йиғилишда қизлар даврасининг олдида дугоналари билан бирга ўтиради. Қизнинг тимқора кўзлари колхоз йириклишишининг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлаётган нотиққа қадалганди. «Тоҳира-ку,—кўнглидан ўтказди у, қизни узоқдан кузатиб.— Жуда бошқача бўлиб кетибди...»

Тоҳира «Қизил юлдуз»да бош табелчи экан. Колхоз қўшилгач, бир ярим ой бирга ишлашга тўғри келди. Улар иккала колхознинг бухгалтерлари билан биргаликда мулкларни қайта ҳисоблаб, ягона рўйхатга ўтказишиди. Тоҳира бирам одобли, ҳушёр, меҳрибон қиз бўлибдики! Пешинда ҳаммадан бурун туриб чой қўяр, зарур нарсани дарров муҳайё қилас, баъзи қизларга ўхшаб бўлар-бўлмас ҳиринглаб кулавермас, доим ўз одобида, иззатида тура биларди.

Қодиржон қизнинг мафтуни бўлди-қолди. Аммо юрак дардини қизга сезидира кўрмади — ўз қўли остида синглиси қатори бўлиб ишлаб турган қизга муҳаббат изҳор этишини ўзига эп билмади.

Қайта ҳисобга олиш ишлари тугагач, бухгалтерия ходимлари қисқарди. Тоҳира бригадага чиқиб, табелчи бўлиб ишлай бошлади. Ҳозирги кунда эса парникка қарашиб юрганди.

Қодиржоннинг кўнглида Тоҳирага нисбатан пайдо бўлган туйғуни бухгалтерияда бирга ишлашган Саврин-хон исмли жувон сезиб қолган экан. У бир куни қармоқ солиб:

— Тоҳирага бугун-эрта совчи юборарсиз? — деб қолди.

Қодиржон қизариб кетди, кейин:

— Олдин бунга Тоҳирадан изн сўрайлик, — деди ўзини босиб.

— Унинг изми аллақачон қўлингизга ўтган, — дея куиди жувои. Йигитнинг юраги гуп-гуп ура бошлади...

Шу куни кечқурун Қодиржон Тоҳираларнинг кўчасидан «Саодат бир-ла ҳамда бир ажойиб боғ-роғим бор», деб бошланувчи ашулани айтиб ўтди. Эртасига ниманидир баҳона қилиб парникка борди. Тоҳиранинг яқинига борганида тили ғўлдираб, узоқлашганида келишган қаддига зимдан қараб-қараб, қизнинг атрофида айланиб юрди. Яқин борганимда нега бу даражага ҳаяжонга тушаман-а, дерди ўз-ўзига. Кейинги куни

парнике бажарилган ҳафталик меҳнат ҳисобини топшириш учун идорага Тоҳиранинг ўзи келди. Тоҳиранинг ҳафталик меҳнат табелини вазифасига кўра Саврихон қабул қилиб олиши керак эди. У иши кўплигини баҳона қилиб табелини Қодирга оширди. Бир-бирига қарай олмай, қизаришиб-бўзаришиб турган ошиқ-маъшуқларга зимдан кўз югуртириб, лабини тишлади-ю, ичдан пиқ этиб кулиб, лип этиб эшикка чиқиб кетди. Бош бухгалтер ҳам чойхонага чиқиб кетганди. Хонада Тоҳира билан Қодир қолишиди...

Қодиржон қизлар билан гаплашишга уқувсиз эди. Қўлидаги ручкани дам сиёҳга ботирап, дам чаккасини ишқарди. Тоҳира унинг ёнида жимгина кутиб ўтиради.

— Тоҳира, кечирасиз, сизни ўзимга яқин билиб...— деди Қодир тўсатдан.

Қизнинг узун киприклиари бежо титраб кўтарилиди. Шаҳло кўзлари, биламан айтмоқчи бўлган гапингизни, дегандек чараклади. У уялиб ерга қаради, олдига тушиб турган узун қора соч тутамининг учини силаган бўлди... Иўлакдан одам шарпаси келди.

— Кейин, Қодиржон ака, кейин...— дея олди у шошиб. Жавоб ҳам кутмай кулиб тез чиқиб кетди. Эшикдан кафти билан пешанасини ишқай-ишқай бош бухгалтер Сулаймон кириб қолди. Унинг орқасидан ҳар хил справка ва қоғозлар тутган уч-тўрт колхозчи хонага кириб келишиди... Шундай қилиб, севги аҳди кетга сурилганди. Нихоят, бундан бир ҳафтача бурун улар парник чайласи ёнбошидаги букри жийда тагида бир-бирларига рўбарў келишиди.

— Қодир ака, анави куни айтмоқчи бўлган гапингиз нима эди?— деди қиз йигитдан садо чиқавермагач, ўзи гап бошлаб.

— Билмайсизми?— деди йигит ҳам мийигида кулиб.

Қиз ялт этиб йигитга қаради, шаҳло кўзлар биламан, дегандек ёниб турарди. Йигит беихтиёр қизнинг қўлини ушлади. Тоҳира худди қўлига чўғ тегиб кетган-

дек, сапчиб ўзини четга тортди. Кўзлари, шунақа шўхмисиз ҳали, дегандек, ғалати табассум ҳадя қилди. Йигитнинг ёноқлари ёнди...

Узоққа чўзилмаган шу дақиқа қалблардаги ишқ оташини кўзлар ҳукми-ла муҳрлади. Шу боқишилар, шу оддийгина сўзлар биланоқ соф кўнгиллар бир-бирига жуда кўп нарсани айтган, кўп нарсаларни ваъда қилганди...

* * *

Қодиржон идорага қайтиб, стулига ўзини ҳолсизгина ташлаб улгурмасиданоқ, бош бухгалтер кўзойнагини пешанасига кўтариб, чағир кўзларини қадади:

- Меҳмон қани?
- Кетди.
- Дарров-а?
- Иши битибди-да.

— Иўғ-э,— бош бухгалтер Қодиржонга ажабланган-дек қараб қолди. Кейин «ҳеч нарсага тушунмадим» дегандек, лабини бужмайтириб, столи устидаги чўтга қўйл чўзди.

Қодиржон ҳафсаласизлик билан тортмани очиб, ишларини қўлига олди, чақ-чуқ қилиб чўт қоқаётган бош бухгалтерга, столга бағрини бериб бир даста фактурани санаётган ёрдамчи ҳисобчига тикилди. Негадир қўли ишга бормасди..

3

Шу пайт ҳовли томондан шарпа кўринди. Қодиржон ўгирилиб қаради. Идора эшиги олдидаги тогаси Низом билан Тоҳиранинг отаси Раҳмат турардилар. Раҳмат Низом тогага қандайдир гапларни тайинлаб, кира қо-

линг ичкарига, дегандек елкаларидан итариб пайпаслар, Низом эса қўлини пахса қиласди. Кўп ўтмай Низом очиқ эшик тўғрисидан Қодиржонга рўпара бўлди... Уни бош бухгалтер ҳам, ёрдамчи ҳисобчи ҳам кўришмасди. Низомжон ака Қодиржонни боши билан бу ёқса чиқ, деб имлади. Қодиржон қофозларининг устига газета ташлаб чиқди.

— Бир гапим бор эди,— Низом атрофга олазарак бўлиб холироқ жой излади. Комсомоллар хонасида ҳеч ким йўқ экан. Низом ака у ерга ўзини олди. Кетидан Қодиржон кирди. Тога эшикни орқаси билан бекита туриб:— Жиян, ўзимиздан чиққанлигингни асқатадиган жойи келди,— деди.

— Нима гап экан?— унинг оғзига тикилди Қодиржон.

— Раҳматжонни биласану, Раҳматжонни! Баҳоси йўқ одам. Бурноғи иили Россияга мол олиб борганда шу бечоранинг бўйнига озроқ қарз тушганди.

— Кўриб эдим. Озроқ эмас, бир минг тўққиз юз сўм.

— Бу одамнинг колхозга бир минг тўққиз юз сўмдан кўпроқ хизмати сингган. Кечиб юборишса ҳам бўлар эди-ю, ҳа, майли, у ёғи бир гап бўлар... Сен ҳозирча бу ёғини бир бало қилгин.

— Нимасини?— тоғасига тушуна олмай қолди Қодиржон.

— Эрталаб прокурор раисга телефон қилибди: эски йилги қарзини тўламаган дўкончи-растратчиларнинг рўйхатини юборинг, дебди. Жиян, сен бир эвини қилиб шу Раҳматнинг актини олиб қоласан-да!

Қодиржон тисарилиб бориб столга ўтирди. Тоганинг кўзлари сичқонни чалғитаётган илоннинг кўзларидек жалангларди. У кўпни кўрган одам, оғзи куймаса, оловни ейдиганлардан. Раҳмат аканинг гарданидаги қарз ҳам оз эмас. Бу иш ўз вақтида терговчига ошганида бўларди-ю, лекин собиқ «Қизил юлдуз»нинг раҳбар-

лари юз-хотир қилишган-да. «Бўлар иш бўлибди, майли, ҳаммамиз бир одаммиз, қарзни тўлаб қутулсан», дейишган. Шунга ҳам мана бир йил бўлиб қолди-ю, қарзни тўлаш Раҳматнинг хаёлига келгани йўқ.

— Мен қандай қилиб эвини қиласман,— деди Қодиржон.

— Қарз дафтари сенда туради-ку, ҳойнаҳой, қарздорларнинг рўйхатини ёзиб бер, деб раис сенга буоради. Шунда Раҳматжонни рўйхатга киритмайсан-да, бу ҳеч гап эмас!— Қодиржоннинг тепасига келиб, энгашиб олди тога.

— Билиб қолиб, сўраса-чи?— ерга қараб ўтиради Қодиржон.

— Раис янги одам, қаёқдан билади, ўн-ўн беш қарздорнинг рўйхатидан палончи тушиб қолмадимикин, деб қараб ўтирармиди. Мабодо, билиб қолиб сўраганда ҳам, менга қарашли одам, уч кун ичидаги тўлайман, деди десанг вассалом! Бош бухгалтерингдан сира ғамема, уни пишишиб қўйганмиз.

Қўлга тушишини сезган ўғри ўзини қил кўприкка уриб, борини таваккалига тиккандек, тогалар ҳам жон талвасасида ўзларини янги жиноста ўтига урмоқда эдилар. Бу қарзни таги анча ишларга бориб тақаларди. Колхоз қўшилмасдан бир йилча бурун «Қизил юлдуз» ўзининг экспедитори Раҳмат акага бир вагон узум, икки вагон тарвуз, яна аллақанча сабзавотни бериб, Урал томонлардаги бозорларга олиб бориб сотиб келишинн топширганди. (У вақтларда колхоз узоқ бозорларга молини ўзи бемалол юбораверарди.) Раҳматга ёрдамчи қилиб ферма бошлиғи Низом ва собиқ колхоз дўкончиси Ярас қўшиб жўнатилганди. Улар молни сотишгану Тошкент нархида уч минг сўмлик мол бузилиб кетди, ташладик, деб акт кўтариб келишган...

Бу актга бирор инонди, бирор инонмади. Наҳотки, шунча нарса ачиб-сасиб кетади? Лекин нима бўлди-ю, бу масала правлениега ҳам қўйилмай, вақтида талаб

қилиб қарз ҳам ундириб олинмади, бугун-эрта билан қолиб кетди. Бу орада колхоз қўшилиб, қарздорлар яна тинчлана бошладилар.

Сабзавот ва мева Раҳматнинг номидан юборилган, уни колхознинг асосий жавобгар вакили, деб билингани учун қарз ҳам, актлар ҳам ҳаммаси унинг номига ёзилган экан. Шундай қилиб, бу орада Раҳматнинг ўзи ва қизи ишлаган бир йиллик меҳнат кунига бир минг бир юз сўм пул чиқиб, колхоз уни қарз ҳисобига босиб қолибди. Қолгани гарданида. Қодир бу актлар тагида катта қаллоблик борлигини одамлардан эшитганди. Бир талай фактура қоғозлари, актлар, кассага ўtkазилган пул ордерлари ва бошқа ҳужжатлар ҳаммаси бир папка бўлиб унинг қўлида туради. Уни сўраса, раисга ёки бош бухгалтерга бериши мумкин эди. Тоға прокурорнинг номини ва Раҳматнинг қарзини тилга олиши биланоқ Қодирнинг кўзи олдига Тоҳира келганди. Тоғани албатта унинг отаси юборган. Севикли қизи Қодирнинг бу: «Мен қандай эвини қиласман»ига нима дейди?! Бунинг устига, тоға, унинг орқасидан яна қанча қариндош-урұғлар унга қараб туришибди. Тоға хотини томонидан Раҳматга узоқ бўлса ҳамки қариндош. Тагини ҳисоблаганда, бутун колхоз одамлари ург-аймоғ бўлиб, бир-бирига чатишиб кетган. Улар нима дейишади. Ўз қариндошингнинг ёнини олмадингми, дейишмайдими?! Тоға ҳам, ахир, бу ерга шуларни назарга олиб келганду! Лекин, унга қулоқ солса, айтганини қилса кўпчилик колхозчилар нима дейди: «Ҳақимизни бир кўзбўямачи шилиб кетаверади-ю, ўқитиб, инониб хизматга қўйган одамимиз ўз мансабидан фойдаланиб, юлгични ҳимоя қиляпти, диёнатини ютъяпти», демайдими! Колхоз шундай ошна-оғайнигарчилик, хешу ақраболик деб, ўз нафсини кўзлаб келгандарнинг жатига чўкиб ётибди-ку! Ошна-оғайнобозлар колхозни кўтариш ўрнига, кўпроқ ундан ўзлари учун ёғли думбани каттароқ юлиб олиш ҳақида ўйлашади-ку! Нима, энди Қодир ҳам юрагидаги

соғ интилишларни четга йиғишириб, «сен менга тегма, мен сенга тегмай», қабилида яшайвериш учун юлгичларга шерик бўлсинми? Шу йўл яхшими? Бу бармопингни кессанг униси оғрийди!.. Қодиржоннинг бутун хаёллари остин-устун бўлиб кетди. Рости, у колхозга келганидан бери шундай руҳий тўлғоқлар тўлқинида яшарди. Қай соҳилга ўзини отишни билмасди! Ҳозир ҳам шундай бўлди. Тепасида тикилиб турган тоғасига зўрға кўзини кўтариб қаради-ю, бошини чайқаб қўйди. Аччадан кейин:

— Бўлмайди, тоға, бўлмайди, мен бу ишни қилолмайман,— деди.

— Нима?! — тоғаси сапчиб тушди.

— Яхиси, уддалай олса, бугун-эрта пулни тўласин.

— Нима, бир вақтлар ачиб кетган узумнинг пулинин ҳозир у қаердан олади?!

— Бўлмасам уни яшириб қолдириб, нима қилмоқчисиз?

— Кейин бир гап бўлар, правлениега қўйдириб, кечтприб юборамиз. Акти бор-ку ёнида!

Қодиржон тоғанинг чақчайган кўзларига тик қаради.

— Бўлмайди,— деди.

— Нима?— жиянини еб қўйгудек бўлиб тикланди тоға.

— Сичқон гажиб кетган актдаги қарзга нега бунча юрагинг куяди, тихирлик қиласан, сен бола! Ёки Асад-пассадга ўхшаган ҳақиқатпараст сени пуфляяптими-а! Кўзингни оч! — дағдағага ўтди Низом.

— Мен гўдак эмасман, кўзим очиқ, ҳамма нарсани равшан кўриб турибман.— Қиприкларни қоқмай тоғанинг кўзига кўзини қадади Қодир.— Асад ака асил эдам, унга тил теккизманг!

Тоға унга сари ёниб кетди:

— Гўдаксан, кўзингнинг юмуқлиги, шу кимнинг

қанақалигини билмайсан. Асад колхозда бир вақтлар туппа-тузук дўкон очиб кассага пул тушириб турган одамлар бошига қанақа тұхматлар ёғдирганидан бекабарсан, галварс! Асиł одам бирорга ёмонлик қила-дими?

— Биламан, ҳаммасини биламан,— деди совуққон-лик билан Қодир,— Раҳмат аканинг қарзи учун сиз не-га бу даража куйиб-ёнаётганингизни ҳам, Сибирга у билан бирга борғанларингизни ҳам биламан. Ҳа, асиł одам яхши билан ёмонни, ўғри билан түғрини фарқ қиласы!

Тоға бежоланиб қолди. Жияннинг бу гапини бирор әшитиб қоладигандек, ҳеч ким йўқми, деб атрофга аланглади. Лабларини тишлаб жиянини гажигудек бир важоҳатда депсинди, қўлини пахса қилганича Қодирни яна гўдакдан олиб гўдакка солиб, хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келаверди. Үнинг гапи Қодирнинг қулогига кирмас, шаҳарлик Одил билан борғанларида Тоҳира-нинг бетоқат питирлаган қиёфаси, ғазабли қарашлари кўз олдидан нари кетмасди. Орада шундай бемаъни қарз ғалваси чиқиб турганида унинг әшигига совчи-ларнинг изғиб қолганини, онасининг уларга олти қулоқ бўлиб тикилганини қаранг! Лекин, бари бир, қизнинг қалби менда, калит менда-ку! Үзига таскин берарди Қодир.

Худди шу пайт ҳовли томондан партком Асаднинг кимгадир қаттиқ-қаттиқ гапиргани әшитилиб қолди. Қўпирив ҳамлага ташланаётган тоға тўсатдан пасайди, деразадан ҳовлига мўралади. Кейин овозини секинла-тиб, дағдаға қилганича, эшик томон шошиб юрди:

— Айтганимни қилмай кўр-чи, кунингни кўра-сан! Ҳали авлодимиздан бирорга чоҳ қазиган одам чиққан эмас, қадамингни ўйлаб бос, бола, олди-орқанг-га қара!

У Асадга дуч келиб қолишидан қўрқди шекилли, клубнинг орқа әшигидан чиқиб кетди. Қодир бухгалте-

рия хонасига қайтиб кириб келаркан, бош бухгалтер ишидан бошини кўтариб, нечундир:

— Қаёқда эдинг? — деб сўради.

— Ташқарида эдим,— деди Қодир деразани очиб,— баҳор ҳавоси, тоза ҳаво бирам яхши, айланиб келдим...

Бош бухгалтер ниманидир билиб олмоқчилик, кўзойнаги тепасидан Қодирнинг юз-кўзига узоқ тикилди.

4

Бир жуфт мусича ҳар йили баҳорда Одилхонларнинг айвонидаги қалин тўсинлар орасига ин қўяди. Она мусича ёзда икки-уч жуфт жўжанинг қанотини қотириб учиради. Қишига боргач, ўзи ё мушукка ем бўлади, ёки совуққа қотиб, бўготдан тошдек думалаб тушади. Эндиғи йили баҳорда эса яна бир жуфт мусича худди отоналари ўрмалаб ўтган тўсинлар орасидан бориб, эски жойга ота-оналари ясагандек қилиб ин ясашади, бола очиб учирма қилишади. Ҳар йили шу ҳол такрорланади. Одилхон уларнинг ҳар йили тумшуғида дон ташиб жўжа боқишлигини кузатар экан, қуш инида кўрганини қиласиди, деб шуни айтар экан-да, деб қўйди.

Бурноғи йили ёзда она мусичалар болаларини эндиғина учирма қилиб, инидан олиб чиқа бошлаганда, Одилхоннинг чолу кампирлари ҳам ҳаракатга тушгандилар.

— Үғилни уйлантриб қўйиш ота учун ҳам фарз, ҳам қарз,— деган эди дадаси.— Катта ўғлимиз мана худога шукур, уйли-жойли бўлиб, ўзидан тиниб қолди. Энди кўзимиз тириклигига кенжамизнинг ҳам бир бошини иккита қилиб олсак.

— Қани энди,— деди кампирнинг чеҳраси ёришиб.— Үғлингиз шу бугун уйлантриб қўйсангиз, шу бугун йўқ демайди.

Ота калта соқолини бармоқлари билан титкилаб-титкилаб қўйди. Она ўз дарди ғамига кўчди.

— Катта келинингизни бошқа қилиб чиқардингиз. Ўбордингиз. Ҳовлингизда яна ёлғиз ўзим қолдим. Ахир менга ҳам супуар-сириарга, куйдиар-пишиарга битта-яримта дастёр керак.

Ота тўғри, дегандай, бош иргаб қўйди.

— Майли, қиз топ.

— Қиздан кўпи бор эканми,— енгини шимарди она.

Шу кундан бошлабоқ кампир паранжини қийшиқ ёпиниб ўғлига қиз қидиришга тушди.

Бу вақтда Одилхон қишлоқ хўжалик техникиумининг охирги курсида ўқир эди. Тақсимот пайтида акаси укасини яқин қишлоқ райони бўлимни ихтиёрига ёздириб қўйди. (Бўлимдагилар аниқ ишни таклиф қилиша олмади-ю, бизнинг рўйхатимизда турсин, яқин орада бирорта колхоздан ўрин чиқиб қолса, юборамиз дейишганди.) Мана шундан бери Одилхоннинг уйидагилар қиз қидиришади. Онанинг кавуш сургаб кирмаган тешиги, қоқмаган эшиги қолмади. Бир қиз онанинг дидига ўтираса, иккинчиси ўғлига ёқмасди. Учинчи қиз яхши бўлса ҳам, ҳовли-жойи маъқул бўлмай, она: «Ўғлим куёв бўлиб кириб борганга яраша данғиллама жойга кирсинг-да»,— деб айнаб келарди. Шу орада ни-ма ҳам бўлди-ю, Ярашхон ака колхозда дўкон очган йили омборчи бўлиб ишлаган дўсти Раҳматнинг бўйн етган қизи борлигини эслаб қолди. Эртасига ёқ у қизини ва туриш-турмушларини кўриб келиш учун хотини билан катта келинини юборди. Улар Раҳматларникидан оғзи қулоғига етиб қайтишгач, индинига украинча гулли кўйлак устидан бостон костюм кийиб, қўқон дўпини чаккага қўндириб олиб, Одилхон қишлоқ сари «район одами» бўлиб жўнагандилар...

— Ўғлинг маъқул қилса бўлди. Раҳмат сирдош оғайним, бориб ишни бир галда пишириб келаман,— деди Ярашхон ота. Одилхон қизни ёқтириб қайтди.— Темирни қизигида бос, деган,— деди ота шайланиб.— Юлдузи юлдузига тўғри келиб қолганга ўхшайди. Бу-

гунги ишни эртага қолдириб нима қилдим. Эртами-индинга яна хотинлар тугун-пугунини кўтариб бориб, ҳай овсин, сизларникига совчиликка келдик, деб чўзилиб юргунича, бугун ўзим шиппа бориб кела қоламан,— деди...

Одилхон гоҳ уйга кириб, гоҳ кўчага чиқиб, отаси нинг йўлини пойлади. Кунботарга яқин ота қўлида кичик тугунча билан қишлоқ автобусидан тушди.

— Бўримисиз, тулки?— деди кампир, у ҳовлига қадам қўймасиданоқ.

— Ҳеч бўри бўлган вақтпиз ҳам бормиди...— деди узунчоқ юзлари ёришиб эр. Аммо ечиниб келиб айвон четига чўнқайгач, кафтларини ишқаб қолди. Одилхон уйида, деразанинг олдида дўпписининг кизагини тортган бўлиб, қулоғини динг қилиб турар эди. Отасининг бугунги енг шимаришларидан хабар топиб, аллақачоноқ етиб келган aka айвон устунига суянганича отанинг оғзига тикилганди. Она ҳам ҳовли юзида чап муштини кўксига тираганича эрининг батафсил жавобини кутарди.

— Раҳмат дўстим, бола-чақасининг бахтига ишқилиб омон бўлсин. Тунов куни сизлар борганингиздан кейиноқ эр-хотин гаплашиб, гапни бир ерга тиндириб қўйган экан. «Майли, Ярашхон aka, сиздан бир эмас, ўнта қизим бўлса ҳам аямайман, қизимни берсан сизникidek жойга бераман-да, ўзимизникисиз,— деди қуллуқ қилиб.— Лекин ҳозирча битта лекинлик ишим бор», деб ер чизиб қолди бечора.

— Нима лекини бор экан! — отага томон энгашди aka. Одилхон ҳовли томонга бўйинини чўзди.

— Бечоранинг бўйнига озроқ қарз тушиб қолган эди. Ӯша қарзни бугун колхоз қистаб қолибди. Ҳатто йўлда бошқа бирордан эшитишимча, икки-уч кун ичida бермасанг, ишингни прокурорга оширамиз, дейишибди. Оғайним бечора шунга боши қотиб, ўн беш кун бурун келганингизда ҳам, ўша куниёқ фотиҳасини қи-

либ, бир ҳафта ичидаёқ ўраб-чирмаб бериб юборган бўлар эдим. Энди, Ярашхон ака, шу бошимдаги ғалваларни бир ёқлик қилгунимча ярим ой қараб турасиз, деди.

— Унгача фотиҳа қилиб қўя қолайлик демабсизда? — деди ака.

— Буни ҳам айтдим. Лекин Раҳмат, ҳозир кўнглимга қил ҳам сиғмайди, сиз менга ишонаверинг, деди. Хўп, менинг баҳтим сенинг баҳтинг, фалокатдан қутулиб ол,— дедим.

Ота сиртдан сир бой бермасди-ю, нчини ит таталаб бораради: «Қасофат, сени тезроқ тинчтиб қутулиб қўя қолай, деб бориб, ғалвага тумшуғимдан илиндим-а! Раҳматнинг иши ўнгиб кетспин-да, ишқилиб», дерди ичида ўғли Одилни яниб.

Аслида бундай бўлганди. Сибирга Раҳмат бош, Низом, Яраш—уч киши колхознинг уч вагон молини олиб боришиди. Борган кунлариданоқ бозор юришиб кетди. Ҳар куни қўллари қўлларига тегмай, Тошкент бозорида қирқ-эллик тийиндан зўрға сотиладиган узумни икки сўмдан, килоси ўн беш тийинлик тарвузларни эллик тийиндан пуллашди. Чамадон-чамадон пул: кўп қисми-ни почта орқали колхоз кассасига жўнатишди ҳам. «Шунча молни олиб келиб, пул қилиб, ҳаммасини колхозга жўнатамизми, ярмини ўмарсак ким билиб ўтирибди?» — деган фикр туғилди Ярашда. Бу дардини у Низомга айтди.

— Қандай қилиб ўмариб бўлади, йўлини айтинг,— деди кўзи ёниб юрган Низом.

— Сен Раҳматни кўндири, мен йўлини топаман,— деди Яраш. Раҳматни олдин Низом, кейин Ярашнинг ўзи йўлга солди. Экспедиторлигига унча-бунча эгри ишга қўй уриб юрган Раҳматнинг ҳам ичи куйиб турган экан. Яраш бозор паттачисига бир оз пул тутқизиб, акт ёздириди, унда молнинг бир қисми бозор касод бўлиб ўтмай қолиб сасиди, деб дўндириб кўрсатилди. Бу

актга пул қистириб бозор бошлиқларининг ҳамда ахлат ташувчи машина шоферларининг қўйини қўйдирди. Даста-даста пул орада бўлинди. Албатта, кўпроғини ишбоши Раҳмат олди. Ярим вагонча тарвуз ва қисман узум пулини бозорда молни сотиб келганларидаёқ Низом билан Яраш чўнтакка урганди. Раҳмат уларга фиринг дея олмади Шу билан улар: «Бошқа бозорларга бориб келганларга қараганда биз яхши пулладик, мана, ярим молни яхши пуллаб келдик, лекин ачиган-сиган узум, тарвузлар бизни роса қийнади»,— деб кирпб келдилар...

Нима қилсан? Маҳалла-кўйда Яраш номи Ярашхон қорига айланниб, мачитга ҳам домла-имомлар қатори кириб-чиқиб, тўй-маъракаларда тўрда тилини бир қарич қилиб юрганида, энди яна эски кир ўранинг оғзи очилиб шарманда қилмаса эди.

Раҳматнинг ҳам ҳоли тангга ўхшайди, ҳоли танг бўлмаса, бу қарзда сизнинг ҳам «хизматингиз» бор, энди қимирланг, деб томоқ қирмас эди. У шу гапни Низомга ҳам айтибди: «Бу ёғини энди икковларингиз тинчтиңглар, бўлмаса, қамоқни ҳам бўйнимга оламану, сизларни ҳам омон қўймайман», дебди. Феъли айнинганга ўхшайди. «Энди ўзини четга олган ҳам номард, шу Раҳматнинг қизини олмаган ҳам. Қизига яхшигина мол қилган, дейдилар. Эҳ-эҳ, не туйнукларни кўрмаган бош шу арзимаган ғалвани ёпди-ёпди қилишдан қўрқиб, шунча нақд дунёни бой берадими?! Йўқ, асло! Молу дунё, бойлик — фароғат калити-ку! Ахир, бутун умрини бойлик, бойиш йўлига тикмадими! Ҳаёт жилвалини, умр файзи-ю, баҳт қушини бу бойликларнинг мавжида кўрмадими! Лекин қандай тинчитса бўлади. Лорсилламай кеткур Низом ҳам шу бир гўдак жиянини йўлга сола олмапти-да! Э, сатқайи савлат-эй». Даладан шаҳарга қайтиб келгунча минг хил фикрга борганди Яраш. У ғалвани тинчтишнинг миллион хил йўлни излаганди. Колхоз идорасидаги одамлар бу қарз-

ни пайқамай турганида, енг ичидагум қилиб кетиш ҳеч гап эмас эди-ю, лекин дўстинг мингта, душманнинг битта бўлса ҳам қўрқ, деганлари бежиз эмас. Колхоз активлари орасида Ярашнинг душмани бор. Бу — илгари колхозда бригадирлик қилган, Яраш дўконида ўғринча мол сотяпти, деб учтўрт човут солган Асаддир. У фалокатнинг келиб-келиб шу нозик пайдада колхозга партком бўлиб қолганини айтмайсизми?! Ҳам партком, ҳам бир қолоқ бригаданинг бригадирлигини олганмиш. Яраш ҳеч кимдан қўрқмаса ҳам, шу Асаддан қўрқарди. Ёмон ўлди деса инон, тузалди деса инонма, деган-ку, ахир. Шум шумлигини қилмай қўяди, деб ким айтди.

Ота дўпписини олдига қўйиб олганди. Она чолининг гап чайнашини кўриб тажанг бўларди.

— Уни кутиб ўтирамизми? Уша савил фалокати икки-уч кун ичидагитаси битмас эканми?— ошхонага кета туриб деди она. Одил эшикни тарақлатиб очиб ҳовлига чиқди. Ота қовоғини осилтириб, бир ўғлини, бир хостинига қаради. Уларга қўлини силтаб, ўдагайлашга чоғланган эди ҳамки, катта ўғли чалғитди.

— У иши бир ой-ярим ойда битмаса нима бўлади? Ўзи ҳам қалтис иш экан. Мабодо, лил этиб, тойиб кетса, нима қиласиз, кутиб-кутиб оҳ-воҳига шерик бўламиزمии?!

Ота дўпписини ёнига олиб қўйди. Дўнг пешанасини кафти билан ишқади:

— Ўзи ҳам шу томонларидан чўчини шекилли, раисизга сирдошроқ бўлган бирор таниш-павишиягиз йўқми, гаплаштириб берсангиз, девди.

— Сиз нима дедингиз? — ҳовлида турган еридан гап қотди Одил.

— Нима дер эдим, қудалашадиган одаммиз, қараб турмаймиз, иложини қиласиз... Янги гап топган замоним сенга етказаман,— дедим.

— Ҳмм,— чимирилиб қўйди катта ўғил.— Бир ҳи-

собда яхши айтибсиз. Ҳам яқин танишингиз, ҳам бир томони мана, эрта-индин қудалашамиз деб турган бир қариндошдай гап. Яхшилик ерда қолмайди, дейишган машойихлар.

— Фалвасини қандай қилиб тинчтасиз,— ҳовлида турган жойида даҳани очилди Одилнинг.

— Сабр қил, ўғлим, сабр қил,— деди Яраш босиқ овозда.— Битар ишнинг бошига — пирлар келар қошига, ажаб эмас, тезда чораси топилса!

— Э, ука,— деди ўринидан қўзғалиб ака,— ҳар қандай тўғри қўл авлиё-амалдорингнинг ҳам орқасида қаттиқроқ тегиб кетса узиладиган нозик или бўлади. Шунақасини топиш керак, топамиз ҳам. Мен у Саъди акани яхши танийман.

— Ҳа, баракалла, ақлингга балли, ўғлим,— ёришиб кетди Яраш.

Шу пайт айвон тўридаги тўсинлар орасига ин қўяётган мусичалар тумшуқларида хас билан ходалар устидан ўрмалашиб ўтиб қолди. Бирининг тезаги деворга суюниб ўтирган Ярашнинг ялтироқ пешанасига чалп этиб тушди. Ота бошига тушган ахлатни қўли билан ушлаб кўрди.

— Э, қуриб кеткур, сенга ин қўйишга бошқа жой қуриб қолганими, падарингга лаънат,— ёнидаги дўппуни қўлига олиб, қушларга қараб силкита бошлади у.

— Ҳай, дадаси, қўйинг, қўйинг, нима қиляпсиз Мак-кою Мадинадан келган табаррук қушин безовта қилиб,— деди она.— Ахир, ота-оналари бултур бола очган жойига ин қўяяди, булар ҳам. Ҳайдаманг, гуноҳ бўлади!

Ота кишт-кишtlар, она юлқиниб уни шаштидан қайтаришга уринар, қўл етмайдиган жойга қўниб олган қушлар эса уларга қараб-қараб қўядилар. Ўғиллар орқаларини ўгиришиб олганича пиқиллашиб кулишарди...

Тоҳира парникдан қош қорайганда қайтди. Ойиси блан дадаси ҳовлидаги супа четига омонатгина чўн-қайишган, гарданларини эгиб гаплашиб ўтиришарди. Дадаси кафтлари билан пешанасини чанглаб олганди.

Қизи эшикдан кириши биланоқ, она кўйлагини қоқиб, ўрнидан турди.

— Келдингми, қизим,— деди у Тоҳирага бошдан-оёқ тикилиб. Она қизига илгари ҳеч бунақа қарамаганди: қизининг чиройли елкаларига, соч ўримиға, чаккаларидаги буралган қоп-қора жингалакларига боқиб, кўзларининг юлдузи жилваланди. Қиз уйга кирар экан, она орқасидан унинг белига тушган қалин қоп-қора соchlарига, самбитдек келишган қаддига тикилди.— Кўз тегмасин, туф-туф,— деб қўйди.

Ота индамай ўрнидан туриб кўчага чиқиб кетди. Тоҳира уйдан кийимини алмаштириб чиқди. Ўйда киядиган одмигина кўкиш кўйлаги ҳам қизнинг тўлишган қаддига ярашганди. Илк баҳор офтоби қизартирган кулчадек юzlари, чарақлаб турган тимқора кўзлари, ҳатто ўзига ярашадиган даражада хиёл пучук-қина бурни ҳам бошқа кийимда янгича латофат кашф этганди.

— Парникка бегона одам бормадими?— ўчоқ бошидан кулинқираб овоз қилди Муслима ая. Қизнинг қошлиари кўтарилди. Бир нафас жавобсиз туриб қолди. «Рост гапиряпсизми?» дегандек кўкрагини ушлади. Кейин бўшашиб супа четига ўтиrdи. Она яна овоз қилди.

— Гўшт кўрмаган кучукка ўхшаб кўзини лўқ қилмай ўлсин, борди,— деди қиз овозини чўзиб. У мол-ҳолларга қарашни мўлжаллаб уйдан чиққан эди. Она-

сининг саволи томир-томирларини бўшаштириб юборди. Тунов куни иккита аёл кўча эшикда уни учратиб, одам кўрмаган маймундек бақрайишганда ҳам, бугун парникка борган олифта йигит тикилавериб жонини ҳиқилдоғига келтирганда ҳам, «ўзини тутолмай йилт этганга ағраяверадиган аҳмоқлардан булар», дейишдан бошқа хаёл бошига келмаганди. Онасининг савули кўз олдини қоронғилаштириб юборди. У: «Қодиржон ўзимга ҳам, уйдагиларга ҳам жуда муносиб йигит, илми ҳам, одоби, ақли ҳам мақтаса мақтагудек. Вақти келганда дадам ҳам, ойим ҳам тихирлик қилмайди,— деб ўйлаб юрарди.— Ҳаётим текис оқади,— деб хотиржам эди. Томдан тараша тушгандек онаси нима деди ўзи?.. Улар ўзларининг бобокалонларидан боболарига, ундан оталарига, оталаридан мана ўзларига раесм бўлиб ўтиб келган одатга кўра, Тоҳирадан сўрамаёқ ишни пиширишган, ундан кейин, сўлагинг оқмай ўлгур, оёгини олти қилиб парникка келган...» Тоҳира ошхонада, қозон-товоқлар устида куйманаётган онаси томонга қараб-қараб қўйди.

Она капир билан мошкичири қирмочини кўчирап экан:

— Ҳадеб қарайверган бўлса, қизим, ёқибсан-да, ёқибсан,— деди.

Тоҳира ранжиди. Қодиржонни севмаганида онасининг гапига балки қулоқларигача лавлагидек қизариб, кулиб қулоқ солармиди, ичиде «кўнглимдагидек келишган йигит экан, дўпписининг бир четидан жингалак қилиб чиқарип қўйган соchlари бирам ярашганки ўзига», дермиди...

Қодиржон билан учрашгунга қадар Тоҳиранинг босида севги ҳақидаги ҳар хил тушунчалар чувалашиб ётарди. Бир вақтлар ёшлигида намозхон кампир бувисининг: «Яҳши кўриш, севиш — бузуқлик, ҳаром-хариш донлашиб юриш бўлади, бир пиёла суву бир лаган ош билан никоҳ ўқитиб, покиза бўлиб, юз кўришмагандан

кейин, одам бўлиб қаёққа борди унақалар...» деган гапларини кўп эшитганди. Тўққизинчи синфда ўқиб юрганида ўнинчи синфда ўқийдиган бир йигит билан бир қиз севишиб қолиб, бир-бирлариға ёзган хатларини ўқитувчилар қўлга тушириб, уларни шарманда қилгандарини ўз кўзи билан кўрганди. Бунинг устига, дадаси ҳам уига ионнмагандек: «Қаёққа бординг, қаёқдан келдпинг, нега кеч қолдинг, кімлар билан бирга эдинг?»— дея ҳар қадамида тергаб турарди. Шуларнинг оқибати бўлса керак, Тоҳира йигитлардан ўзини олиб қочиб юрар, ҳатто дугоналари бир-икки гал: «Палончи сени яхши кўриб қолибди»,— деганларида, уларни жеркиб ташлаганди.

Ипллар ўтди, мана, колхоз бирлашди-ю, Қодиржон рўбарў келиб қолди. У билан илк учрашган вақтларидан кўп қизларда бўладигандек, «келишган йигит экан», дегандан бошқа фикр етти ухлаганида тушига ҳам киргани йўқ. Ҳатто Қодиржонга тикилиброқ қарагани ҳам ийманади. Ҳар куни эрталаб одатдагидек идорага чиқарди. Кун бўйи бир хонада ўтириб колхоз мулкларини ҳисобга олишарди. Гоҳ-гоҳда дафтар қўлтиқлашиб, фермага, омборга бирга боришли. Ҳамжиҳатлик билан яхши ишлашиб. Одамларнинг кўнглига тағин бирор гап келиб юрмасин, деб кўпинча Қодиржондан ўзини четроқ олиб юрди ҳам. Аммо, бора-бора, Қодиржондан ўзини қанчалик четга тортишга уринса, кўнглн унга шунчалик кўпроқ интиляётганини сезди. Баъзан бошқа-бошқа жойда ишлашга тўғри келиб, уни бирор кун кўрмай қолса, юраги қўмсайди, кўргиси келаверади. Кўпинча тунларни ҳам юлдузларга боқиб уни ўйлаб чиқади. Қодирнинг номини эшитса ёки овози қулоғига чалинса, юраги «шиғ» этиб кетадиган бўлди. «Севиб қолдимми, ростдан севдимми-а, севги шундай бўладими,вой ўлмасам, одамлар эшитса нима дейди», деган хаёлларга борди. Қодиржоннинг олдида хизмати, одоби буюрганидан бошқа қилиқ қилмади. Аммо Қо-

диржоннинг баъзи агроном ва ўқитувчиларга ўхшаб ўзини баланд тутмаслигини, ҳамма билан ҳам юракдан жуда самимий ва дўстона гаплашишини, ишга доимо бажонидил берилишини, одамларга меҳрибонлигини бир-бир меҳр ипига тизиб борди. У доим шу йигитнинг руҳи билан яшайдиган бўлиб қолди. Охири, «одамлар гап қиласи, онам билса, эрсираб қолдингми, деб сочимни битталаб юлади», деган андиша пардаси чок-чоқидан сўклиди. Севги ғолиб келди. Юрагини Сави опага очди.. Шундаи бери борлиқ минг жилва қучоғида боқар эди уига. Аммо ҳозир кутилмаганда ҳиқилдогидан хиппа бўғилди. Бошидаги рўмолини сидириб олиб, қўлида бураб эзгаиича, қотиб қолди. Она ошхонадаи қарабоқ, қизининг кайфиятини пайқади. Буни кўпчилик қизларнинг тўй дарагини эшитгач, яrim қўрқув, яrim қувонч аралаш қиласидиган безанглаши деб билиб, ошхонадан чиқди.

— Сенга шипшитиб ҳам қўёлмовдим, қизим.— Юмшоқ галирди она.— Тўсатдан келиб қолишди. Қанақа одам экан ўзи, меига қарайверадиган, деб ҳайрон ҳам бўлгандирсаи-а!

— Ҳайрон бўлдим эмас, тикилишидан номусга ёнди.— Қизнинг овозидан хафалиги сезилиб турар эди. Она ялпизлашга тушди:

— Сенинг бахтингни ўйламасмидик, қизим! Емон жойии сенга раво кўрармидик? Адаиг яхши биладила, тагли-жойли, топарман-тутармон одамлар. Қуёв ўқиган йигит экан...— Она күёвнинг яна анча-мунча сифатларини санади, аммо бу гаплар Тоҳираининг қулоғига кирмас эди. У индамай боқقا чиқиб кетди. У ерда молларга қараган бўлди. Қайтиб кириб, кўчадан тўполончи укаларини чақириб келди, юз-қўлларини ювди, кийим-бошларини янгилади. Илиқ баҳор шамоли ҳали уй-қудан кўз очмаган боғларни, мевазорларни қитиқлаб кезиб юрар, Тоҳираларнинг ҳовлисида янги курилган уйга таъзим қилаётгандек әгилиб ўсган кекса олма

новдаларини бетиним сілкитар, майса ҳиди димоқа уриларди. Укалари шүхлик қилишар: бири ёстиқни от қилиб олиб кишинар, иккінчиси радиони баланд қилиб, гир айланиб ўйнар, учинчиси курсининг устига чиқиб иргишларди. Тоҳира уларни уришиб берди. Бари бир, тұполон тинмади. Шу орада дадаси күчадан қайтиб келди. У Тоҳиранинг қалбидагиларни билиб қолиб: «Ҳали сиз шунақа йўлларга кирганмидингиз?»— дея ичдан бўғилаётгандек, ёнаётгандек, қовоғини кўтартмади. Она овқатини сузиб келди. Тўполончилар яна ўшандай қийқириқ билан курси атрофинга ёпирилишиди. Овқат устида она:

— Ҳа, дадаси, гапга кирдими? — деди қўрқа-писа.

— Йўқ,— деб бош чайқади ота. Кейин: — Бор буд шудимни сотсам ҳам тўлаб қтулиб қўя қолар эдиму, лекин... — У ямланиб, қизига сездирмай қараб олди. Она буни тушунди: бунга не ниятлар билан қилинган молни сотиб бўлармиди? Ота сотмайди ҳам. Қиз сеп билан чиройлик-да. Моли кўп қелиннинг тиллі узун бўлади. Ота-бувадан қолган удум-ку бу!

Она нечукдир шуларни ўйлаб, лабини нохуш буриб қўйди. Бир эрнга, бир Тоҳирага қараб чимирилди.

— Қуриб кетсин, ўқиган, эсли-ҳушлигина бола экан, деб ҳавасим ҳам келиб юриб эдим-а, унга! Одам боласининг ичидагини билиб бўлмас экан-да! Тоғасининг гапини ерда қолдирнбдимики! Бундай одамдан алҳазар! — Четга қараб уф тортиб ҳам олди она.

— Янги-да, ўзидан қўрқсан у ҳам.— Бошпни кўтармади ота. Тоҳира гап нима ҳақида кетаётганига тушунмади. У ишга саҳарлаб чиқиб кетгани учун уйларидан бошланган янги гулгуладан бехабар эди.

— Қўрқмай ўлсин, кетини ўйламайдими! Бир жойнинг одамимиз, нима қиласман бирорга жабр қилиб, кейин юзига қандай қарайман демайдими? — лаби-лабига тегмай бобиллади она.— Ўзининг одаммаслиги-да, бу! Институтни битириб келдим, колхозда амал тегди,

кимсан, экономист Қодиржонман, деб димоғ пайдо қилиб, кўнглига келганини қиласверармиди одам бўлса?!

Ёнидан кетармиди? Ҳали ҳам ўша Ярашхон аканинг пайидан бўлинг, ваъда берибди-ку, бўладиган күёвимиз ўтли-шудликкинага ўхшайди, ўша бир эвини топади.

Онанинг охирги сўзлари Тоҳиранинг қулогига ўқдек кирди.

— Нима, нима гап ўзи, нимани гаплашяпсизлар? — бир онасига, бир отасига қаради.

— Адангни қарзлари бор эди-ку! — тушунтира бошлади она. Тоҳира бу қарзлардан хабардор эди. — Қодиржон, шуни икки-уч кун ичида тўлассанг тўла, тўламасанг ишингни прокурорга ошираман, дебди. — Она Қодиржонни қарғар, ота уф тортарди.

Тоҳира бир ойисига, бир дадасига бежо бокди. Бу орада чарчаган тўполнончилар ухлаб қолишиди. Тоҳира уларни олиб жой-жойига ётқизди. Отаси овқатдан қўлини артиб, яна кўчага чиқиб кетди. Қиз қалбидаги бўронлардан бехабар она афсус чекарди.

— Орадан бу ташвиш чиқиб, аданг қисталанг қилиб келган совчиларни ҳам: «Тўхтаб туринглар, бoshимдаги ғалвани даф қилиб олай», деб қайтардилар-да, бўлмаса ҳафта ичига қолмай тўйиниг бўлиб кетарди-я!

2

Тоҳира дастурхонни эндиғина йигиштириб турган эдини, эшикдан Саври кириб келди. Одатicha, у бир гапириб, ўн куларди.

— Омон-эсон ўтирибсизларми, Муслим опа! — дея Муслима опа билан эркакчасига кўришди-да, кейин, — ҳар замонда бўлса ҳам бир келиб, ҳай идорачилар, яхши юрибсизларми, диққинафас бўлиб кетмадингизларми, деб эски ҳамкасларингдан хабар олиб ҳам кетмайсан-а,— дея Тоҳирага қош учирди.

— Даладагилар идорадагиларнинг олдига келармиди, қайтага идорадагилар чиқиб хабар олиб туриши кепрак,— ҳазиломуз кулди Тоҳира.

— Гиналаринг бошқача-ю,— чимирилди Саври дугонасини ҳозиргина исканжасига олган изтироблардан бехабар, ўзича куларкан, Муслима опанинг елкалариға қоқиб, аврай кетди у: — Жон Муслима опа, Тоҳирага икки соатгагина жавоб беринг, менга бирпас қарашсин, мен ҳам эртами-индин келиб тўйларингизда хизмат қиласман. Ҳозир квартал охирлаб, бирар ишларим кўпайиб кетдик, ҳеч у ёғи йўқ. Икки кун ичидан отчёт топширишим керак, ҳали ишнимнинг ярми ҳам битгани йўқ, жон Муслима опа, хўп денг, Тоҳира чиқиб бирпас қарашсин.

— Майли, чиқиб қарашса қараша қолсин,— деди она.— Лекин кечага қолманглар, кечаси тагин қиз бола қўрқиб юрмасин...

— Йўқ, йўқ, у томондан хотиржам бўлинг. Идорада Сулаймон акам ҳам борлар. Атиги икки соатча қарашса бўлади, кейин Сулаймон акам қўйиб кетадилар,— онанинг кўнглини тинчиди Саври...

Гувиллаб ёмгир шамоли эсар, осмонда юлдузлар кўринмас, кунбогтар уфқини қалин булат қоплаганди.

— Куёв кўрардан ўтибсиз, муборак бўлсин! — елкалари буралиб бехосдан пичинг отиб қолди, кўчага чиқишганида Саври. Бу Тоҳирага оғир ботди:

— Сиз кесатмасангиз ҳам бўларди.

— Қесатганим йўқ,— қизнинг аламидан бехабар дилига озор бериб қўйганини билиб, шахтидан тушди Саври.— Ҳазил, опаси.

— Қелиб-келиб уни яна парникка Қодир акам бошлаб борганини қаранг!

— Севгингизни синааб кўрмоқчи бўлгандир!

— Шунча вақтдан бери синамаган эканларми? Саври қоронғида қизнинг баҳарасини кўролмаса

ҳам, «нима бўлган бунга ўзи?» дегандек қайрилиб қараб қўйди.

Идорада фақат бухгалтерия хонасидағина чироқ ёнарди. Кўпчилк аллақачоноқ ишини тугатиб тарқаб кетганди. Саври коридордан ўта туриб йўлакай комсомол хонасини ҳам очиб, чирогини ёқди. Ўзи Тоҳирага тушуниб бўлмайдиган бир тарзда жилмайиб, сен киравер, дея бухгалтерия хонасига имлади. Бу хонани Тоҳира яхши билади, илгари ёрдамчи ҳисобчи бўлиб унда икки йилча ишлаган ҳам. Эшикни очиб, бемалол ичкарига кирди. Хона жимжит. Бош бухгалтернинг жойи бўш. «Саври опам уни шу ерда деб эди-ку», деган хаёл дилидан ўтди. Қуйидаги столда эса Қодиржон қўлинини энгагига тираб ўтиради. У Тоҳирани кўриб:

— Келдингиизми,— деди-ю, ўрнидан турди.

Тоҳира Саврининг макрини дарров тушунди. Мийифида мамнун жилмайди, шу зумда қовоқларига араз, зарда чизиқлари чопди, юзини четга ўгириб олди.

Қодир кулгидан ўзини аранг босиб турарди.

— Қойилмақом иш қилибмизу, қойилмақом,— дерди Тоҳирага стул суриби.

— Сиз шунақасиз-да, доим қойилмақом ишлар қилиб юрасиз!— ҳақиқ лабига юргурган кулгини яширди қиз.

Юраги зардобга тўлиб турганида севгилиси билан бундай учрашишини кутмаганди қиз.

Ингит қизнинг «доим қойилмақом ишлар қилиб юрасиз!» деган гали тагидаги бошқа бир маънога тушунганди.

— Таъна қиласверманг, Тоҳирахон,— деди.

— Сизга-я, сизга таъна қилмайми, индамайми? Сиздан ўпкаламайми-а?— деди кўзига ёш келгудек бўлиб,— менга етти ухлаб тушимга кирмаган «яхшиликларни қилиб қўйибсизу, тафинам индамайми-а?

Қодир туриб қолди. Ҳаммадан ҳам қиз гапидаги «одам севган кишисини шундай қиладими», деган маъ-

но оғир ботди. «Тоғамни ранжитганим бунга наҳотки шу даража тез етиб борган»,—деди ўзича. Унга ўз юрагини қандай тушунтириши билмасди.

— Кечирасиз, Тоҳирахон, сиз нотўғри эшитганга ўхшайсиз,— деди қўйини ўйнаб. Тоҳира шахдам ўгирилди.

— Раҳмат ака қарзини икки-уч кун ичидан тўласин, бўлмаса бўлмайди дебсанз. Хўш, бу нима деганингиз, тўламаса прокурорга ошираман деганингизми?— қиз йигитни кўпдан бери ўзиники ҳисоблаб юрарди. Шунинг учун ҳам, менинг қадрим шу бўлдими ҳали, деган маънода зарда қилаётганди...

— Тоҳира, ўзингиз биласиз-ку, мен кўзбўямачиллик қиломайман, ёлғон гапира олмайман,— дерди йигит қийналиб.— Кўпчиликнинг пули, ахир! Тўлашсин, ўзларининг ҳам юзлари ёруғ бўлади, бизнинг ҳам дедим! Наҳотки, сиз ҳам мени тушунмасангиз!

— Шу кўпчиликнинг ҳақи деб куйинаётганингизни бирор билса экан.

— Бошқа гапдан гаплашайлик, қўйинг буни,— деди йигит қўзғалиб.— Уйингизга совчи келаётган эмнш.

— Совчи келаётган бўлса, мен токчадаги заранг ко-са эмасман, сўраганга олиб бериб юборадиган.

— Нияти бошқанинг қадам олишидан қўрқ деган, ахир!

— Сиз ундан эмас, ҳозир қилиб турган ишингиздан қўрқинг!

— Колхозда бунақа қарэздорлар кўп. Мен сизнинг отангизнигини яширсам...— Қодир яна бўғила бошлади.

— Бир вақтлар Асад ака ҳам сизга ўхшаб юлғичларни қўймайман, колхозни кўтарамиз, деб чиққанди. Иккинчи йилга ўтмаёқ, ўзи ўғрига, юлгичга чиқиб, қамалиб кетишига сал қолди...— Қодир бу воқеани эшитганди. Тоҳира туфлисининг учи билан полни чизиб, ниманидир айтишга иккиласлангандек, бир нафас ерга қараб турди, сўнг: — Мана энди сиз бу ёқда ҳақиқатни

амалга ошираман, колхоз ҳақини ундираман, деб юриб-сиз. Улар отамнинг олдига келиб, хотиржам бўлинг, қарзингизни ўчиритиб юборамиз, деб юрган эмиш,— деди.

— Отангизнинг кўнглини олиш учун шундай де-гандай!

— Йўқ, сиз қараб туринг, раисни йўлга солишади ҳам. Жуда қув чол у.

— Йўлга солмайди.

— Йўқ, йўлга солади.

— Йўқ, солмайди, рапс унақа одам эмас.

— Йўқ, кўрасиз ҳали.

— Йўқ, сиз менга инонинг,— жону жаҳди билан ури-нарди йигит.

Иккаласи ҳам ўз гинасида қолганди: «Сиз мени но-тўғри тушуняпсиз», дерди қиз. «Сиз мени нотўғри ту-шуняпсиз», дерди йигит. Кўзлар: «Кўрамиз-кўрамиз ҳа-ли, яна нима бўларкин», дерди. Лекин қалблардаги му-ҳаббат ҳарорати эса орадаги ўр-жарни йўқотиб, икки ёшни бир-бирига талпинтира бошлаган эди.

Шу орада йўлакдан кимнингдир шахт билан катта-катта қадам босгани эшитилди-ю, эшик тарақлаб очилди. Остонада Тоҳиранинг отаси Раҳмат ака пайдо бўл-дин. У ўз кўзларига ишонмаётгандек, дам Тоҳира, дам Қодиржонга тикилар, хонага аланглаб, кўринишидан учинчн бир одамни — Тоҳира менга қарашсин, деб уни олиб чиқсан Саврини изларди. Тоҳира турган жойида тараша бўлиб қотиб қолди, ранги докадек оқариб кет-ганди.

— Мен... мен... — дер эди гоҳ Қодиржонга, гоҳ ота-сига қараб. У Қодиржон билан бирга турганимни кў-риб, энди уради, сўқади деб эмас (Қодиржон учун бо-шига тушадиган ҳар қандай калтаклардан ҳам тап тортмас эди), йўқ, менинг бу бирга турганимни бош-қача тушуниб, бемаъни хаёлларга боради, Қодиржонга ҳам ноўрин гапларни қиласди, деб чўчириди.

— Келинг, Раҳмат ака,— деди Қодир ўрнидан туриб. Раҳмат аканинг оғзидан «келдим» дейиш ўрнига «аҳ-моқ» деган сўз юлқиниб чиқди.

— Идорада Саврига қарашадиган ишинг шумнди?— деди қизига ўдағайлаб у.— Ҳаёсиз, мени шарманда қилмоқчимидинг?!— Қизнинг қулоги тагига тушириб қоладиган важоҳати ҳам бор эди-ю, яна Қодиржондан хавфсирадими, кўтарилган қўлини силтаб қўя қолди. — Туш, олдинга!— Изтиробда қизариб турган қизини эшик томонга нтарди. Тоҳира сўзсиз бош эгиб, қалтираганича чиқиб кетди. Раҳмат ака Қодиржоннинг бетига қарашни ҳам, унинг бирор оғиз гапига қулоқ солишини ҳам истамасди. Орқасидан шарақлатиб эшикни ёпди, сўкинди. Қодир остонада қотиб туриб қолди. У ўзига келиб, кўчага чиққанида, ота-боланинг қораси аллақачопоқ зулматга шўнгиганди.

3

Раҳмат аканинг қизи Тоҳирага: «Мени шарманда қилмоқчишинг»,— деб ўдағайлагани Қодирнинг бағри-бағридан ўтиб кетганди. «Тоҳиранинг мен билан бирга бўлиши шармандаликми? Уни севишим шармандаликми?» Қодир тун зулматида гандираклаб уйига етиб боргунича шундай чигал ўйлар исканжасида эзилди. «Ҳали Тоҳирани уйга олиб боргач, қанчалар койир бу одам. Мен туфайли Тоҳира ҳам роса гап эшигади».

Қодир Тоҳиранинг уйидагилар Одилнинг совчиларига шартта оқ ўратиб юбормасдан олдинроқ ҳаракат қилиш— эртагаёқ совчи киритиш, булар орқали қизнинг ота-онасига ҳам орадаги севгини шипшилтириш режасини тузганди. Тоҳиранинг кўнгли менда, бас, бошқаларнинг қаршилиги қаёққа борарди, деб ўйларди. Аммо Раҳмат аканинг қилиғи, қизнинг гаплари унинг тарвузини қўлтиғидан тушириб қўйди, тараддудга солди. Бундай ота юборган совчиларининг юзига эшикни

шартта ёпиши ҳеч гап эмас. Нима қилсин, тагида катта жиноят излари яшириниб ётган қарзни яширсими? Йўқ, яширмайди. Эртага раис ҳам икки-уч кун ичидан пулни ўрнига қўйишса қўйишин, бўлмаса судга ошириб юборамиз деса, кўзлари очилади, ҳаракатга тушиб қоладилар. Қодир билган экан, дейишади. Раис бундай қингир ишларга ён босади деган гапни Қодир хаёлига келтирмасди. Қодир уйда вақт ярим кечадан оққанда хиёл кўзи илингган экан. Саҳарга боргандা ҳовлидаги азим туп ўрик новдалари орасида ётган майна сайраб, уйқусини ўчириб юборди. Салчиб ўрнидан турди. Тонг ота бошлаганини кўриб, қувониб кетган майнанинг шохдан-шохга сакраб, тинмай сайрашини бир нафас томоша қилди. Қизғиши ўрик гуллари тонгги гира-ширада барқутга ўхшаб товланарди. Ҳовли юзида бабақ-хўрз сўрини аллақачон тарк этган бир гала товуқни қуқулаб эргаштириб юарди. Бор томондан чопонини елкасига ташлаб чиққан отасининг енгил-енгил йўталгани эшитилди. Қодиржон юзини ювиш учун ҳовлидан ўтган ариқ тепасига борди. Юқорироқда сувини кимдир полизинга бўлган шекилли, ариқда сув йўқ. Катта ариқдан юва қолай деган хаёл билан кўчага чиқди. Анҳор ёқасига ўтди. Барра ялпиз ҳиди димоққа урилди.

Қўйироқда, анҳор бўйида отлар ўйноқлаб кишиар, фермада ишлайдиган Зоҳид Чигалоқ лақабли йигигнинг отларини чухчукхлагани эшитиларди.

— Э, чуҳ тур-э, шу вақтда сувні шалоплатиб тенинишга бало борми? Сувингни иссанг-чи!

Қодиржон юзини муздек сувга ювди. Дастрўмолига артиниб, Зоҳидга яқинлаб борди... улар мактабда саккизинчи синфгача бирга ўқишганди. Зоҳид тўполончилиги учун мактабда ўқитувчиларнинг даккисини кўп ерди, йиғилишларда у ҳақда кўп гап бўларди.

Бир куни синф эшигига кимдир бўр билан уятли сўз ёзиб қўйибди. Буни илмий бўлим мудири кўриб қолиб, бутун синфни оёққа тургазди. «Ким ёзди буни?»—

деб бирма-бир сўраги. Ҳеч ким чурқ этмади. Охири ҳамма ўғил болаларга ёзма дафтарларини олдиларига олиб қўйишни буюрди. Дафтарларни бирма-бир ўзи қўлга олиб, эшикдаги ёзувга таққослаб чиқди. Гал Зоҳидга келгандা хиппа ушлади.

— Бу сенинг ёзувинг!— деди. Зоҳид шолғомдек қизарib-бўзарib тураг эди. Илмий мудир уни доска олдига тик турғизиб, койий кетди. Бундан олдинги соатда ҳам уй ишини бажариб келмагани учун математика ўқитувчиси турғизиб қўйиб, роса қизартирган эди. Алам ўтиб кетдими, қизиқонлиги устун келдими, жим туролмади: ўзини деразадан ташлаб қочиб қолди. Шу бўйича уни мактабга қайтариб олиб келиша олмади. Ярим йилча қўшни райондаги узоқ қариндошлариникуда қочиб юрди. Ундан келиб, колхозга ишга чиқиб кетди. У отни яхши кўрар эди. Уқувчилик вақтида ҳам саҳарлаб отхонага келиб, отбоқарларга от сугоришиб юради. Колхозда ҳам бир йилча бригадада ишлади, кейин арава минди. Мана, икки йилдан бери молхонада. Икки колхоз қўшилгач, Қодиржоннинг экономист қилиб ишга тайинланганини эшлиб жуда қувонди.

— Ўзимизнинг оғайнимиз экономист бўлибди-ку, кам бўлмаэ, бизлардан ҳам чиқар экан-у,— деган эди у Қодиржоннинг кифтига уриб.

Қодиржонн қорасидан танибоқ, бақириб қолди:

— Ҳа, оғайнини, каттаконлар ярим кечагача йиғилиш қилиб, эртасига пешингача ухлаб ётишарди-ку! Нима қилиб сан саҳардан туриб қолдинг?

— Сен билан от сугоришай деб чиқиб келяпман, оғайнин,— Қодир кайфсиз деди.

— Воҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-ҳа,— тонгги тиниқ ҳавода, анҳор устида узоқ-узоқларга жаранглаб тарқалди Зоҳиднинг бефубор қаҳқаҳаси.— Ўзингни сипо кўрсатиш учун олифта гапни оладиган бўлиб қолибсан-а, сен ҳам! Олдин, оғайнин, молхонага кундузи келиб, хабар олишини ёлчи-тинглар!

— Унақа айнама, огайни, ҳали келавериб чарчата-
миз ҳам,— Зоҳиднинг кулгиси Қодирнинг бир оз руҳи-
ни ёзганди.

— Қачон? Туяning думи ерга теккандами?— Сувга
қониб анҳордан чиқаётган отининг қорнига қўш оёқлаб
ниқтаганича, шатирлатиб чоптириб кетар экан, қичқир-
ди Зоҳид. Қодир унинг орқасидан кулиб, бош чайқаб
қолди...

Уйга қайтиб кириб, Қодир радиодан тонгги концерт-
ни эшигтан бўлди, ионушта қилди. Кейин яна кўчага
чиқди. Шарқ уфқи тандир оғзидек яллиғланиб келарди.
Нима учундир идора томонга боришга оёғи тортмасди.
«Қани, кирсам кириб чиқай-чи», деб йўл-йўлакай Зоҳид
ишлидиган молхонага бурилди. Бу — собиқ «Қизил
юлдуз»нинг икки колхоз чегарасида жойлашган эски
молхонаси ва отхонаси эди. Юзга яқин қорамол ва ўт-
тизга яқин от шу ерда боқиларди. Колхоз қўшилгач,
иккала хўжаликнинг молхонасини бир ерга кўчириш
ҳақида гап бўлди-ю, жой бўлмагани учун гап гаплиги-
ча қолганди.

— Танқидим дарров ўзларига кор қилибди-да, а,
яхши, яхши, иш бундоғ бўпти, оғайнин!— молларга қа-
раб юрган жойиданоқ Қодирга қичқирди Зоҳид. Қодир-
жон отхона ва молхонани айланади. Тўрт-беш
аёл ичкарида сигир соғишарди. Думалоқдан келган, ик-
ки юзи қип-қизил аёл тўлган пақирларни бидонларга
агдарарди.

— Қалай, молхоналаримиз ёқадими?— белидаги қи-
йифини ечиб пешаисидаги терларни артар экан, кеса-
тиқ аралаш сўз қотди Қодирга Зоҳид.

— Еққанда қандоқ,— деди Қодир ҳам унга.

— Ҳаҳ!— дўстининг ясама мамнунлиги нашъа қи-
либ қип-қирди Зоҳид.— Тунов куни ёнингда бир мухбир
йигит билан юрибсан, деб эшишиб эдим, бўтга келса-
ларинг, раис-паисларингнинг бир цўстагини қоқадиган
гапларни айтиб бераман деб мўлжалловдим, келмадин-

гизлар-да! Сен ҳам газетадан келган мухбирни ёлғон яшиқ билан алдаб, секингина бир четдан жўнатиб юборишини раисдан ўрганиб олганмисан-а! Парникнинг ўзиданоқ ишни битказиб, қайтариб юборибсан?

Қодиржон зўрға жилмайди. Гапни чалғитиш учун бўлса керак:

— Нега сен бунча раисга ёпишиб қолдинг?— деди.

— Раисингга ёпишиб менга нима, эсимни ебманми, янги сайлананаётган пайтидаги гапларини эшишиб, раисга энди ёлчидиган бўлибмиз, деб хурсанд эдим. Шундан берп биз томонларга бир келса, молхонамизнинг аҳволини кўрсатсам, анави ёқда товуқхона, чўчқаҳоналар ҳам ремонт талаб бўлиб ётибди, шуларини айтсам, менинг ҳам дилимда туккан режаларим бор, тушунтирам, деб юриб эдим, келмади... кейин ўзим бордим пккни марта, банд деб, олдинга киритишмади. Кўчада кўриб қолиб, салом бериб олдига ўтган эдим, бош иҶаб саломимга алик олган бўлди-ю, кимсан, нега олдимга келдинг, деган гапни хаёлига ҳам келтирмай, бурилдикетди, чунон ҳафсалам пир бўлди, чунон ҳафсалам пир бўлди...

— Сени танимагандир-да, олдин кўрмаган бўлса.

— Э, балони танимайди, колхозчини юриш-туришдан танимаган раҳбар раҳбарми?— силтаб ташлади дўстини Зоҳид. Унинг дилида гина-кудурати анчагина бор эди.— Ўзимииздан чиқсан, ўзимиизга қайшишади, деб суюниб юрсам, сен ҳам раисингнинг ёнини оляпсан-а, ҳалитдан!

— Кўй, бунаقا гапдан фойда йўқ,— деди Қодир.— Вақтингни топиб, бугунми, эртами чиқ идорага. Раисинг олдига олиб кираман, молхонанинг аҳволини айтамиз, гаплашамиз. Янги молхона керак экан.

— Э, мен бўлдим,— ҳафсаласиз қўл силтади Зоҳид, молхона ичига кириб кетар экан, қўшиб қўйди: — У товуқ чала түксан тухумга ўхшаб, бу ёфини айланти-

риб қарасанг ҳам орқаси, у ёғйини айлантириб кўрсанг ҳам орқаси ўғирилиб қолаверадиган бошлиқдан иш чиқармиди. Бориш бўлса борганман.

УЧИНЧИ БОБ

1

Қейинги куни Қодиржон идорага одатдагидан анча барвақт келди. Бош бухгалтер унга эшик олдпда рў-барў келиб, қўл бериб кўришар экан:

— Нима қилди, тобинг қочдими, Қодиржон? Рангларинг саргайиб кетибди,— деди.

— Йўқ, ҳечқиси йўқ, хиёл шамоллаганман шекили,— киртайган кўзлари йилтиради Қодиржоннинг. Хонага киришгач, Қодиржон ўз столига ўтириб, тортмаларини титкилай бошлади. Қейин иш ва ҳужжатлар шкафини очиб, қарздорлар рўйхати дафтарини, акт папкаларини олди.

— Нима қиляпсан?— деди бош бухгалтер ўтирган жойидан, кўзойнагини пешанасига чиқариб.

— Прокурор кеча сўратган рўйхатни тузмоқчиман,— деди Қодиржон.

— Ҳмм...— Бош бухгалтер кўзойнагини яна бурни әгарига қўндириб ишига берилди.

Уч чизиқли дафтар саҳифаларига, ҳар хил катта-кичик қофозларга рангли қаламлар, сиёҳлар билан эгри-бугри қилиб қачонлардир ёзилган актлар саргайиб, айримлари бир-бирига чаплашиб ҳам кетган. Уларнинг ҳар бирида колхоз ўтмишига доир қанчадан-қанча жанжалли ва жанжалсиз воқеалар, ички олишувлар или чувалашиб ётарди. Балки колхознинг қолоқлиги сирлари ҳам шу қофозлар орасидадир. Виждонига ишониб топширилган қонун ва йўл-йўриқларни тортмалар тагига яшириб қўйиб, ўз билганича иш қилган қалби қашшоқларнинг разилликлари йўқмикин буларда!

Қодиржон қарздорлар рўйхатини уч марта ёзди, уч галгисини ҳам ғижимлаб ташлади. Уч гал ҳам у рўйхатдан Раҳмат аканинг номини тушириб қолдирди-ю, аммо ўзининг бу ишига виждони тоқат қдоллмай, уни янгитдан ёзишга тутинди. Бироқ, яна навбат Раҳмат аканинг қарзларини ёзишга келганда, ҳиқилдоғига бир нарса тиқилаётгандек қийналди, кўзларининг олдини қора парда босди. Бу орада раис енгил машинасини гувиллатиб келди-ю, идора олдида тушиб, ўз хонасига ўтиб кетди. Омборчи келиб, уруғлик картошка учун ёзилган уч-тўртта фактура хусусида бош бухгалтер билан бир оз адидади айтишиб олди. Партком Асад кириб, ҳамма билан бир-бир ҳол-аҳвол сўрашгач, ўз хонасига ўтди. Ёрдамчи бухгалтер раиснинг олдига қофоз кўтариб, икки бор кирниб-чиқди ҳам. Қодиржон бўлса прокурорга юборилиши керак бўлган қарздорлар рўйхатини тузар, яна йиртиб ташлар, тузар, яна йиртиб ташларди. Пешаналарида майдада майда тер йилтиради. Шу пайт, кўзойнак таққан, бафбақалари осилган, баланд бўйли қориндор бир кишининг олдида кеккайиб одим отганича хонага Яраш ака кириб келди. Унинг қариллик ажинлари тизилиб сўлжайган лунжлари, калта соқолли энгаги, ўсиқ қошлари бетиним қимирлаб турарди. У қўлинин кўксига босганича ўтирганлар билан, ҳатто Саври билан ҳам бирма-бир қўл бериб кўришиб чиқди. Шернги эса ўзи каби семиз папкасини икки қўллаб қорнига босиб, эшик кесакисига суюниб турарди. У бош бухгалтергагина бош лиқиллатиб қўя қолди...

— Раис келганимилар, Сулаймонжон? — бош бухгалтер билан эгилиб саломлашгач, сўради Яраш ака.

— Шу ердалар, шу ердалар,— ўрнидан хиёл кўтарилиб тавозе қилди бош бухгалтер.

— Озгина маслаҳатли гапимиз бор эди,— эшик сари бурилди Яраш ака. Шу пайт эшикни тўсиб турган семиз одамнинг орқасида партком Асаджон кўринди.

Унга кўзи тушар-тушмаёқ Яраш аканинг авзойи кескин ўзгарди, питирлаб қолди:— О, Асаджон ука, соғ-саломат бормисиз, омон-эсон юрибсизми? Бир келиб кўрай деб, неча бор чоғландим, тирикчилик қурсин, қўлимни боғлаб...— Яраш овози фўлдираб гапирав, бош чайқарди. Саври унга қараб, оғзини бекитиб кулди, авзойидан шайтон бўлмай ўл, деяётгандай эди.

Асад ҳам у билан нима учундир жуда қуруқ қўл олиши. Соғлиқларини, уй ичларини сўради.

— Оббо сиз-эй, тупроқдан ташқари юрибман денг,— елкаларига қоқди. Унинг овози ҳам Қодиржоннинг қулогинга одатдагидан бошқача, сунъийроқ эшитиларди.

Раиснинг хонасига кирмоқчи бўлиб турган Яраш aka Асадни кўргач, тайсангланиб чаккасини қашиб йўлакда қолди. Асад унга :

— Келинг, хизмат?— деган эди, ўзгариб :

— Иўқ, шундоқ ўзим, Асад ука, эски оғайниларни кўрарман деб айланнуб...— дея чайналди. Қодир янги, идорага келганидан бери бу ерда энди биринчи бор кўраётган одами Яраш акани танимаганди. Унинг буна-қа товланиши важига тушунмасди.

Асад кабинетнинг тўрида ўтирган бош бухгалтернинг олдига ўтиши билан Яраш aka лип этиб ўзини раиснинг эшиигига урди. Орқасидан шериги кирди.

— Ярашхон aka ҳозир нима иш қилади? — деди Асад бош бухгалтерга.

— Билмадим, колхоздан бултур кетганича қайтиб кўрмаган эдим,— ручкасини қўлида ўйнار эди бош бухгалтер.

Асаднинг қовоқлари пирпиради. У Сулаймон акадан кундалиқ дала ишларига доир бир қанча қофозларни сўраб олди-да, ўз хонасига чиқиб кетди. Орадан хиёл ўтмай Қодиржонни раис хонасига чақириб, прокурор айтган қарздорларнинг рўйхати ва акт делоларини сўради. Қодиржон уларни олиб кирди.

Раис тўрда орқасига қора кунгурадор суюнчиқлар ишланган стулга чўкиб ўтиради. Яраш ака билан семиз киши стулнинг икки ёнбошига тирсак тирашганди. Қодиржон рўйхат ва актларни раисга узатди-да, гап шулар хусусида бўлса мен ҳам қатнашишим керак деб ўйлаб, ўтиришга чоғланаётган эди, раис :

— Бўлди,— деди. Бу сизнинг хизматингиз битди, кетаверинг, деган маънони ифодаларди. Яраш ака билан семиз киши ҳам Қодиржонга, тезроқ чиқиб кета қолсан-чп, дегандек, бежо қараб-қараб қўйишарди.

Қодиржон лоҳас тортиб чиқиб кетди. Ҳали у нима гаплигини билмасди, Яраш акани ҳам биринчи бор кўриб туриши ахир. Лоп этиб эсига Тоҳиранинг тунов куни : «Сиз мана бу ёқда тўғрилик қиласман деб ҳаммага ёмон кўриниб юрибсиз, кўзинг ялтонгламай ўлгурлар эса...» дегани тушди.

Қодир хонасига илдам кириб Саврига энгашди. Ҳамма нарсани сезиб турган жувон:

— Яраш шу, юриши бежо,— деди бош бухгалтерга эшиттирмай шишишиб. Қодирнинг пешанаси тиришдн. Столига зўрға ўтиреди, ишга қўли бормасди, у раиснинг эшигига тикилди. Раис: «Бўлди», деса, чиқиб кетавердим, нега : «Мен ҳам бу ишга аралашишим, нима бўлишини билишим керак, деб ўтириб олмадим-а, энди нима бўлади-я?»— дея ўз-ўзини койирди.

2

Бир вақт раиснинг хонасидан юз-кўзлари оловдек ловиллаб қизариб Яраш ака чиқиб келди. У бош бухгалтернинг ёнидаги бўш стулга «уф, худога шукур-э», деб ўзини ташлади, қўлидаги рўмолча билан юзларини елпиди.

— Ишингиз битдими?— деди унга бош бухгалтер Сулаймон.

— Битади, битади, Сулаймонжон ука, битади, дунёда битмайдиган иш борми?— деди Яраш ака ҳорғин.

— Ҳа, яхши,— деди бош бухгалтер чўзиб. Қейин Қодир ва Савриларнинг кўзлари олазарак тикилишиб турганини сезиб, Ярашга ҳеч нарса билмаган кишидек, яна хаёлпаромуш гап қотди:— Ўзи қанақа иш эди?

Яраш ака унинг кўзойнагини пешанасига сурисб, чўзилиб гапиришиданоқ дарров пайқади. Чунки нима иш билан келганидан бош бухгалтер хабардор эди-да! Ҳушёр тортди. Кўзлари муғамбirona кулиб:

— Йўқ, шунчаки арзимаган иш, ўзингиз биласиз-ку, Сулаймонжон, ўғлимиз Одилхон ўқишини битирди. Шуни сизларга иш-пишга гаплашиб кела қолай, деб келган эдим,— деди.

— Яхши, яхши,— лаблари очилиб, қип-қизил миilkлари кўринди Сулаймоннинг.— Гап бу ёқда экану, тунов куни боласи тушмагур райондан келдим, деб бизнинг ўтакамизни ёраёзди.— Иккови осмонга қараб кулиб олишди. Бош бухгалтер яна ўзларни тушунадиган тилда,— қалай раиснинг сўзини ололдингизми?— деди.

— Ҳў, олганда қандоқ, кўз оғрифига дори бўлдингиз, зоотехник керак эди, эртаданоқ ишга келаверсин, дедилар. Ҳа, худога шукур, тинди, тинди ҳаммаси,— эчки соқолини маъноли силкитиб қўйди у.

Қодир иккюзламачи, қаллоб одамлар ҳақида кўп ўқиган, кўп эшитгану, аммо бундайлар билан сира бетма-бет ўтиргмаганди. Ғалати туоларкан. Яраш ака ҳам дўстимни қутқарниб қолиб яхшилик қиляпман дейди, лекин шу олижаноблиги юлғичлик, пасткашлик эканини ўзи сезиб, нурдан қўрқсан қўршапатакдек биқинади, одамларни чалғитишга уринади, юзига хушфеълик, яхшилик ниқобини тортади. Тракторчилар, бригадирлар, оддий колхозчилар идорага кириб-чиқиб тuriшарди. Яраш ака эса мушукдан хавотир олган сичқондек нима учундир дам-бадам эшикка олазарак бўлиб қарап,

безовталаниб раиснинг эшигига тикилиб қўяр эди. У гап орасида Савридан :

— Саврихон, иним Асаджон шу ердамилар?— дея ўсмоқчилаб сўради. (Саври Асаднинг хотини эди.)

— Ўзларининг кабинетларидалар. Ишингиз бормиди?— деди Саври ҳам.

— Йўқ, ўзим шунчалик,— питирлади Яраш ака.

Унинг ташвишини Саври яхши сезиб турарди. «Кўрояпсизми», дегандек Қодирга қараб-қараб қўярди. Шунинг устига, қўлида қамчин ва катта чарм папкасини ўйнатиб, далага чиқиш учун отланган Асад кабинетидан чиқиб келиб қолди. У раиснинг кабинетига кириб кетадигандек, Яраш ака ўрнидан салчиб турди-ю, эшик олдида йўлини тўсиб гапга тутди. Шу пайт раиснинг эшиги очилди-ю, ёнбоши билан сурилиб чиқиб келаётган жойида раисга гап уқтираётган семиз кишининг гавдаси ва папкаси кўринди. Яраш ака баттар питирлади.

— Актлари бор экану бўлди-да, правлениега қўйиб олсангиз бас,— дерди семиз киши.

— Ҳа-ҳа-ҳа,— кулди унга орқасидан чиқиб келаётган раис.— Колхознинг нозик йўлларини биласан-а! Бўлди, бўлди, тинчтамиз дедиму тинчтамиз,— кейин у дўстига ҳазил аралаш синовчан тикилди.— Янги бошқармалар тузилармиш, сени ҳам у ерга ишга тавсия қилишмоқчи, деб эшитдим. Олдиндан табрикливерайми?— деди.

— Ҳа, мугамбир, девор бўлмаса кўчани кўрасан-а, сен ҳам,— такаббурона ўқрайди семиз папкали.— Шошма ҳали!

Уларнинг гапини Қодир эшнтиб турар, ўз қулоқла-рига ишонмасди.

Семиз папкали одам Яраш аканинг дам қўли билан оғзини бекитиб, дам Асадга қараб қўрқиб жонсарак бўлиши маъносига тушуна олмай :

— Нима? А, мана илтимосларингиз ҳам, Яраш ака худо хоҳласа, ўринлайдиган бўлди,— деди.

— Ҳм, ҳм, ҳм,— миннатдорчилик билдириш ўрнига, довдираб қолган одамдек ерга қараб нималарнидир қидирган бўларди Яраш ака. У олдинга тушиб пилдираганича ташқарига қараб юраверди.

Асад ҳайратда эди. Хотинига қараб, ҳеч нарсани тушунмаяпман, дегандек лабини буруштириб қўйди, раис ва семиз папкали билан сўрашгач, ланж қадам қўйиб, ташқарига чиқиб кетди. Саври Яраш акани яна идорада кўриши билан эрининг дарғазаб бўлганини билиб туради...

Қодир эса раиснинг оғзидан ўз қулоғи билан эшигтан гапларни ҳам, ўз кўзин олдида бўлаётган юз хил қилланглашлар маъносини ҳам англаб ололмай ҳайрон эди. Унинг бутун ўйлаганлари остин-устун бўлиб кетганди: «Актлар бор-ку — бўлди. Бу қанақаси? Бу нимаси?— Боши қотарди унинг.— Юридик томони тўғри бўлса, бас, бошқа томонини каламушга едирган бўлса ҳам унинг иши деганими бу?» Наҳотки, Қодир шунчалар ишонгани раис билан кўринишдан каттагина ишда ишлайдиган у кўзойнаклиниг оғзидан шу гап чиқди! Қодир олтин деб олиб юрган буюми мис чиқиб қолган одамдек тўлғоқча тушиб қолганди. Эшикка чиқар, хонага кирав, эшикка чиқар, хонага кирав, ўзини қўйгани жой тополмай: «Бу қанақаси ахир?» — дерди зўр бериб. Кўйлакларининг ёқасини очиб ташлаган, сочлари ҳурпайиб кетганди.

— Нимага бўғилнб қолдинг бирпасда?— деди бош бухгалтер ишидан бошини кўтармай.

— Э, ўзингиз ўйланг, бу нимаси ахир, колхозчиларнинг салкам юз минг сўмлик мулкини талон-торож қилгани юлғичлардан пулни ундириш ўрнига, уни правлениега қўйиб, ўчирирамиз, акти бор экан, бас-да, деб ваъда қилишяпти, ахир.

— Нима? Нима?— кўзойнагини пешанасига сур-

ди бош бухгалтер. Саври ҳам уларга тикилиб гу-
рарди.

— Бу ахир бориб турган ошна-оғайнигарчилик, бе-
маъниликтинг ўзи-ку! Раисга бир нарса бўлдими!

Бош бухгалтер гап нима устидалигини энди тушу-
ниб, кўзойнагини бурни охирига яна оҳиста туширди.
Индамай ишга бошини эгиб, чўтга қўлини чўзди. Қо-
дир тинчланавермагач:

— Э, ука, сенга нима-я, бунча тутақиб, тўғри иш
қўлса ҳам ўзи жавоб берар экан, нотўғри иш қиласа
ҳам,— деб елка қисиб қўйди.— Билганини қилмайди-
ми!— Қодир ҳозир бош бухгалтер билан гап талашса,
жанжаллашиб қолишини билиб, ўзини босди, эшикка
чиқди.

Боғлари этагидан оқиб ўтадиган катта ариқ бўйига
Тоҳиранинг дадаси қачонлардир икки-уч қатор қилиб
тол эккан эди. Ҳар йили баҳорда толзор кўм-кўк барг
ёзади. Ўғил болалар унинг поячаларидан кесишиб чил-
лакчўп ва ҳуштак ясашар, қиз болалар баргагини те-
риб, қирқокија соччамбар қилишарди. Тоҳира ҳам кал-
лаклари катта тогорадек-тогорадек бўлиб ерга қапишиб
кетган эски толдан баргак олиб, орқаси билан битта
қилиб, серкиллатиб ўйнаган болалик кунларини ҳали
ҳозпргндагидек эслайди. Ана бир тўда ўғил ва қиз бо-
лалар боғ этагидаги пастак девордан ошиб келиб, би-
ровлари яна чиллакчўп олишяпти, бошқа бировлари
талашиб чувиллашганларича баргак теришяпти. Тоҳи-
ра бўлса ишком оралаб чиқнб келиб, ариқ бўйида ўй-
га толганча, уларга тикилиб турибди. Чаккаларига ти-
зилган соч жингалакларини силаб-ўйнаб, читти гуллн
оқ кўйлагини сулув қаддига ёпиштириб, майин елплиб
қочаётган шўх елнинг ўйинини ҳам пайқамаётганга ўх-

шайди у. Баъзи қиз болалар, уришмасмикин, дегандек ҳуркагич кўзларини жавдиратиб, унга қараб-қараб қўйишарди. Ўғил болалар эса уришса, лип этаману девордан ташлаб қочаман-кетаман, деган хаёл билан бемалол йўл-йўл қилиб таёқ ясашади, ҳуштак қилиб чуриллатишади. Толзор ичи қий-чувга, болалик шўхликларига тўлганди. Ариқда сув айқириб оқиб ётарди. Кузда бу сув шиша каби тиниб, зумраддек товланиб оқади. Баҳор келиши — табиат янгилана бошлиши билан у лойқаланиб кела бошлайди. Ҳаёт ўзи шунақами, баҳорда, бошланишида лойқаланиб, кейинроқ тинадими? Шу лойқа сувли анҳор тойчоқдек ўйноқлаб бориб, Қодиржонларнинг кўчасидан ҳам ўтади. Унинг бир шоҳобчаси бурилиб, шилдираганича Қодиржонларнинг ҳовлисига киради, ҳовлиларида даста-даста бўлиб барг ёзаётган атиргул, духобагулларнинг танасига қон бўлиб сингийди, япроқларига кўрк бахш этади. Қани энди Тоҳиранинг ҳам қўлидан келса-ю, шу сув ўрнида оқиб бориб, ўша атиргуллар ёноғида жилваланса, Қодирнинг атрофида тебранса...

Шу он ҳовли томондан кўча эшикнинг тақиллагани ва киммингдир:

— Раҳматжон, ҳў, Раҳматжон,— деб чақирган бўғиқ овози эшитилди.

— Лаббай,— дея ичкаридан жавоб қўлди отаси. Шу дақиқанинг ўзида қизнинг қулоғига :

— Тоҳирахон,— деган таниш овоз кирди. У атрофа аланглади.

Тоҳира таниш овоз эгаснни қидириб топди : толзор ёнбошидаги наъматак орқасида Қодиржон туради. Ингитнинг кўзлари қизга хомуш тикилганди. Худди шу пайт қасдма-қасдига олгаидек, боғ эшиги олдидан онаси-нинг : «Тоҳира-ю, қаёққа йўқ бўлиб кетдинг, ўтинингни олиб кела қолмайсанми?»— деган овози эшитилди. Қиз шошиб қолди. Қодиржонга: «Хозир, ҳозир чиқаман»,— деди-ю, бир қучоқ чўпни олиб, уйга югурди.

Айвондан ўтиб, остоңага борган жойида ичкаридан нотаниш овоз эшишиб тұхтаб қолди. Ромли эшикнинг чала тортилган пардаси тирқишидан уй түрида чўкка тушиб ўтирган калта соқол, от юзли бироннинг башараси кўрниди. Кичик уйга бурилди. Бу ерда онаси гардин ясатмоқда эди.

— Яна ўша қурумсоқ чолми?!— деди Тоҳира онаси га таъби кир бўлиб.

— Овозингни ўчир!— бирор эшишиб қоладигандек энгашиб шипшиди она.

Тоҳира чимирилиб айвонга чиқди.

— Чой дамла,— орқасидан буюрди она. Қиз шкафдан бинафша гулли чойнакни олиб чайди, қуруқ чой ташлаб, пиёлаларни артган бўлди. Чойнакни айвон четига — катта уйнинг эшиги рўпарасига келтириб қўйиб, ўзи яна шкафни титиб, Қодирдан ўтган кунн олган китобини қидира бошлади. Муслима опа катта гардинни инқиллаб-синқиллаб кўтарганича эшикдан Раҳмат акага узатди. Ота чойни ҳам олди-ю, эшик кия очиқ қолди. Она қулоқ тутарди.

Бир вақт у қизининг олдига оғзи қулогида кирди.

— Мана, мана, раис ўчириб бераман, дебди-ю, қарзини. Мана энди Қодир нима деган одам бўлди. Қариндошларининг олдидা ҳам юзи ерга қаради. Шунчаликка баланд кетиб... ўзининг ўнгмаслиги-да бу!

Тоҳира ҳам ўз-ўзича : «Ана, мен ҳам шунақа бўлади, девдим-а, Қодир акам менинг гапимга инонмай, ўзларини ҳам беэътибор қилдилар, мени ҳам»,— деди эсини йўқотиб.

— Ярашхон ака, отангнинг ҳурматини қилиб, қолаверса, сен билан ўша бир ўғлини деб елиб-югуриб, битмайдиган ишни битказиб, отангни чоҳ оғзидан қутқариб қолибди-ю, сен ноз қиласан-а, болам. Бизни шарманда қилиб, ўша ғаламисга тегмоқчимисан-а. Адангни қорақон қақшатмоқчи бўлганга-я?! Ҳў, бола,

Эсингни йиғ! У қулоғинг билан ҳам, бу қулоғинг билан ҳам эшитиб олгинки, аданг сени ушга бергунча ўзини-ўзи бўйиб қўя қолади. Унинг жаҳлини биласан-куй Аданг тагинам сени кечади. Бу қулоғинг билан кейин уриб ўлдирмаганига шукур қил! Тентак бўлма!

Тоҳира онасининг қаттиқ гапларини кўп эшитган, дагал муомалаларига кўнинканди. Аммо ҳар қандай бўлганда ҳам она яна юмшар, яна бағрига оларди. Бугун эса, умуман, ота Тоҳирани узатиш тарафдудига тушгандан бери ўзгариб қолган, сизами кундан-кунга ошибб борарди.

Тоҳира Раҳматнинг биринчий хотинидан қолган қиз эди. Она олдин Ҳасан-Хусан тугиб берди. Аммо гўдакларнинг умри қисқа экан — ёшига етмади. Улардан кейин Тоҳирани чақалоқ қолдириб оламдан ўтди. Гўдакни ён қўшни жувон Муслима бағрига олди. Ўзи сут илтиб бериб, ая топиб эмизиб, қора эчки боқиб, соғиб ичириб, катта қилди. У бола баҳона Раҳматнинг ҳам меҳрини қозонди. Тоҳиранинг онасининг ҳайити ўтмай, ота Муслимани никоҳлаб олди. Муслима эрига яхши кўриниш, умуман, унинг ҳурмати учун ҳам Тоҳирани ўз боласидек сўйди, ювиб-тарди, авайлаб ўстирди. Шунинг учун ҳам Тоҳира уни ўз онаси ўрнида қабул қилди. Бошқа онам бўлган, деган фикрни хаёлига ҳам келтирмади.

Фақат кейинги вақтда Муслиманинг ўз болалари ҳам бўй етиб, айниқса, эри ўғилларига яхши кийим-бошлар олиб бериш ўрнига, қизига кўплаб мол-дунё қила бошлаганини кўргач, Тоҳира кўзнга ёмон кўрина бошлади. Эрига сездирмай, қизга зарда қилиш одатларини чиқарди.

— Топган куёвингизга ҳам тегмайман, бошқасига ҳам! — ётган жойида пиқиллади Тоҳира.

— Нима, нима дединг? — Кўзлари ёнди онанинг. Енгларини шимариб, ташқарига чиқар экан, ўшқирди:

— Шошмай тур, ўз қадрини билмаган сен тентак қизга мен бир кўрсатиб қўйяй ҳали.

Тоҳира талвасага тушганди: мана булар Асад ака билан Қодиржоннинг бирор ёқса кетган пайтини мўлжаллаб туриб, правление мажлисига отасининг қарзини қўядилар ҳам... Ундан кейин нима бўлади? Тоҳира у ёнини кўз олдига ҳам келтира олмасди. Аксига олгандек, тўполончи укаларининг ҳам бирор мактабга, иккинчиси моллар изидан далага чиқиб кетишганди. Ўйнинг жимжитлнги ҳам қизни эзарди. Қодирининг олдига қандай чиқишини билмасди.

Тоҳира дадасининг онасилик қаттиқ сўкиб-коимаслигини биларди. Бироқ ота бўлгани учуними, қиз унга тик қараашдан қўрқар, ҳатто унинг учуриқнамо гаш ҳам суяқ-суягидан ўтиб кетарди. Меҳмон ҳам қўзгала бошлаганга ўхшади. Қиз отасининг заҳар томиб турган баширасини кўрмай қўя қолниш ва турган бўлса Қодирга учрашиш учун ўрнидан туриб, боққа чиқди...

Толзорда чувалашиб юрган болалар ҳам, Қодиржон ҳам аллақачоноқ кетиб қолган экан. Бое этагидаги наъматак бутоғида бир қораشاқшақ шохдан-шохга сакраб, думини ликиллатиб бетиним шақиллар, поя-базаф ишкомлар баҳор елида оҳиста қисирлаб қўяр, ариқ тўла сув боягидек шарақлаб оқиб ётарди... Тоҳира пастак деворлар орқасида ястаниб кўриниб турган кенг далаларга; зумрад либос кияётгай боғларга, мактаб томондан қувалашиб чиқиб келаётган болаларга узоқ, фамгин тикилди... Наҳотки, кетиб қолди. Мендан хафа бўлдими? Қайтиб келармикин?

4

Қодир қўли устунлигига ишониб ўтириб, қиморини бой бериб қўйган аламзада одамдек ҳис қиласарди ўзи ни. Кўз олдидан раисининг гоҳ майна қилаётгандек тиржайган, гоҳ шум ниятили одамдек хўмрайган, гоҳ даҳанини ярақлатиб ясама шижоаткорлик билан нутқ сўз-

лаган башараси нари кетмасди. Илгари бу башаранинг қовоқ уйиб қараши ҳам, нутқи, кулиши ҳам унга ёқимтой кўринарди. Энди эса... Қодир чигал ўйлар ичida дала айланиб юриб Тоҳираларнинг боғи этагига, қиз билан учрашиб турадиган жойга келиб қолганини билмай қолди.

Толзорда болаларчуввос солар, Тоҳира эса ариқ лабида бир қўли билан тол поясини ушлаб, суюнганича оқаётган сувга термилиб турарди. Қизнинг қалин қўнғир сочи, кўк кўйлаги енгил шабадада силкинарди. Қодиржон унга наъматак орқасидан анча вақтгача унсиз тикилиб турди... «Тоҳира тунов кунги гапларида ҳақ экан-да. Колхоздаги ярамасликларнинг илдизи ҳалл маҳкам экан!. Уларга қарши чиқиш учун Асад аканинг қисматига ўхшаган қисматни бўйинга олиш лозимми?— деган фикр бир нафасда хаёлидан ўтди.— Наҳотки, мен бу ерда тўғрилик қиласман, деб ўз мұҳаббатимнинг бирорлар томонидан юлинишига имкон яратиб берсам-а?! — хаёлининг тагига ета олмас эди у. — Наҳотки, Тоҳира ҳам мени тўғри тушуна олмаса... Тоҳира билан энди узил-кесил бир гаплашиб олишим лозим... Биргалашиб бир чора излашимиз керак. Йўқ, мен ота-онамнинг қулман деса, ноилож баҳт тилашдан ўзга иложим йўқ...» Қодиржон беихтиёр: «Тоҳира-хон!» — деб овоз қилди. Қиз бошини кўтарди... Худди шу дақиқада уй томондан ҳам устма-уст овоз келди. Онаси кетма-кет чақириди. Тоҳира Қодиржонга қўл силкитиб, келаман, дегандек табассум қилди-ю, чопиб уйга кириб кетди.

Қодиржон хийла вақт туриб қолди. Қиз болаларга бир-икки баргак эгиб берган ҳам бўлди.

Болалар толзордан оладиганларини олиб, бирорлари ёғоч отларининг «човига» саваб, гижинглатишганича, бирорлари орқалари тўла зумрад соchlарини селкиллатишганича олдинма-кетин чиқиб кетишиди. Қодир дала-га ўтди.

Қодирнинг ўзи акушкачилар олдида бўлса ҳам, кўзлари Тоҳираларнинг боғида эди. «Мабодо чиқиб қолмадими?! Мени изламаяптими-а?!» — дея алангларди. Умид кишига қанотдир, дейдилар. У билан одам ҳар қандай мушкулларни енгиг чиқади, у билан юксакликларга кўтарилади. Қодир ҳам узилай-узилай деб турган ишонч, умид ипларига маҳкам тирмасиб, ортига қарапди: боғда кўринмаяптимикин? Наҳотки, наҳотки! Ана, хайрият! Наъматак орқасида унинг келишган гавдаси пайдо бўлди. Бу томонга тикиляпти, изляяпти, ҳаракатлари бежо... Қодир дараҳтлар орқаси билан боғ томон яна илдам одимлади.

Қизнинг маъюс қарашларидан, хўрсиниб-хўрсиниб қўйишларидан йигит, энди нима дейсиз, менинг гапимга ишонмагандингиз, мана қув чол айтганини қилибди-ку, деганга ўхшаш оғир кинояни уқиб боради.

— Ярашхон ака идорадан чиқиб тўғри бизларнинг уйимизга келди,— деди Тоҳира Қодирга ер тагидан қараб.— Сиз ҳам идорадамидингиз?

— Ҳа,— деди Қодир. Қиз, бу ёфи энди нима бўлди дегандек, унинг кўзларига тикилиб қолди.— Бир масалада сиз ҳақ экансиз, Тоҳирахон,— деди Қодир,— ялтироқ гапларга қараб ҳукм чиқариб юрган эканман.

— Кейинги пушаймон одамнинг ўзига душман бўлниб қолиши ёмон-да.

— Мен ҳеч нарсадан пушаймон еяётганим йўқ. Менинг нима қилишимни энди кўрасиз!— деди.— Мен бунақангя ярамасликка тоқат қилинб туролмайман.

— Нима қиласиз? — қизнинг қошлари учди.

— Тоҳирахон, сиз отангиз хусусида хотиржам бўлинг. Унинг иши тўғрилик билан битишига қўлимидан келганича ҳаракат қиласман. Лекин колхознинг яна илгаригидек ошина-оғайничлик гирдобига тушшиига қараб туролмайман...

— Нима қиласиз?

—Қўлимдан келганини қиласман, бу Яраш акага ўхшаган тулкилар колхозни қачонгача кемиради!

Қиз индамай яна бошини эгди. Елкасидаги рўмолини секин сидириб олиб қўлига ўради. У Қодирини қизғанарди.

— Нега маъюс бўлиб қолдингиз, Тоҳирахон? Уйингиздагилар сизни унинг қўлига топшиromoқчи бўлсалар, эргашиб кетавермассиз, ахир!

— Қўлимдан нима келарди. Отамни ўзингиз биласиз, қанақа жоҳнл! Онам...

Қодир қизнинг кўзларига кўзини қадашга уринди. У ўпкалагандек ер сузди. Тунов куни отасининг қарзи хусусида гап кетганида сўз бермаган қиз, бугун ўз қисмати, ўз баҳти ҳақида гап бошлаганда ғамга тўлди. Қодир унга: «Йўқ, Тоҳирахон, ҳозир сиз маҳкам туришингиз керак, уларнинг ёёғини тийилтириб турсангиз, кейин, у ёғини...»— дея гап уқтиришга уриниб турганди, уй томондан Муслима аянинг яна: «Тоҳира-ю, Тоҳира, қаёққа гумдон бўлдинг яна?» — дея қичқиргани эшилди. Қиз сапчиб туриб:

— Вой, ўлай, бу ерда сиз билан ўтирганимни билса икки ямлаб бир ютади,— деди-ю, рўмолини ҳиллиратганича ишкомлар орасидан пилдираб кетди. Дам ўтмай у ишком бошида Қодирга бир қайрилиб қаради-ю, кўздан йўқолди.

5

Ҳар кундагидек Саври идорадан ҳаммадан олдин чиқди. Йўл-йўлакай узайтирилган купли мактабга кириб ўғлини олди. Она-бала йўлда кулишиб, чопишиб кета туриб, катта ариқ бўйида дўпписига ялпиз тераётган Асаджонга кўзлари тушиб қолди. Ота уйга ҳар куни гоҳ ярим кечада, гоҳ иккى хуфтонда келарди.

— Нечук, нечук? Қаёқдан кун чиқди? — деди Саври бугун эрининг барвақт қайтаётганига суюниб.

— Серяллиз бир мошхўрда ичгим келди,— эрта қайтиш сабабини айтгиси келмай ялпизга ишора қилди эр. Саври унинг қорача юзлари, кўзларида, табассумида қандайдир гайритабиилик сезди.

— Идорадан яқинда чиқиб кетиб эдингизу,— деди Асаджонга.

— Ҳа, далада ҳам тургим келмади.

Эри гапини тугатмасданоқ Саврининг эсига ндорага келиб кетган Яраш тушди. Ҳаммасини фаҳмлади. У Ярашининг қабоҳати туфайли эрининг бошига тушган кунларини, воқеаларин яхши биларди. «Ҳаҳ,— деди юраги увушиб: — Яраш нпма ҳунарлар кўрсатмаган!..»

Асад МТСдан механизаторларгини ташлаб, колхозга ўз ихтиёри билан бригадир бўлиб ўтди. Биринчи йили ёқ пахта экиб, пландагидан икки ҳисса ошиқроқ ҳосил олди. Бригада ерларини янги ерлар ҳисобига кенгайтирди. Келаси йили эса колхоз шаҳарга яқин бўлгани учун бригадаси ерларининг ярмига сабзавот экинлари бўйича план беришди. Пахтаси ҳам, қовун-тарвузи, помидор, картошкалари ҳам яхши бўлди. Одамлар орасида ҳатто Асад бу йил Қаҳрамон бўлади, деган гаплар тарқалди. Лекин... Саври эрининг феълини яхши била-ди. Ўзи тўғри, иши тўғри бўлгани учун ҳам ҳамманинг ҳам тўғри бўлишини истарди. Қиттак нуқсонни кўриб қолса ҳам тена сочи тикка бўларди. Яраш ҳам шу кезларда шаҳарда колхоз учун дўкон очганди. Асад бир куни раис Ярашнинг дўконига ўзи учун қовун тушириб сотиб, пулинин олганини эшитди. Правление мажлисида унинг астар-аврасини ағдарди, манишатпарастликда айблади. Ревизия комиссияси бу ишнинг тагини очиш учун бел боғлаган эди, уddyалай олмади: раис учун сотилган қовун-тарвузнинг бригадир қўлидаги фактура-лари ҳам, бухгалтериядаги, ҳатто дўконга берилган қоғозлари ҳам йўқ қилиб улгурилган экан.

Баъзилар:

— Ҳа, раис икки тонна қовуннинг пулини еса ёбдида,— дейишди. Асад баттар қизиши. Бир йиғилишда эса Ярашхон келиб Асаджонни:

— Колхоз раҳбарларини обрўсизлантиришга уришувчи, колхозчиларнинг бирлигини бузувчи,— деб роса чалпиди.. Раиснинг ўзи бирор қаттиқ сўз айтмади-ю, фақат Асадни кўрганида қовоқ-тумшугини осилтирадиган одат чиқарди. Бу раис ҳақида илгарилари орқаворатдан ҳар хил гаплар юрарди-ю, Асад унга ишонмас, рад этарди.

...Кеч кузга боргандага Асаднинг уйини бехосдан тинтутв қилиши. У гектарига 22,5 тоннадан картошка топшириб, планини 160 процент бажаргач, келаси йилга эртаги уруглик учун, деб қирқ тонна картошка олиб қолганди. Буни ҳам колхоз омборига чиқариб кўмсак, эндиги йил баҳорда бунга эгалик қиладиганлар кўпайиб кетади, деган хаёл билан ўз боғига, ишкомлар орасига кўмдирганди. Ўғирлаб кўмилган, деб акт қилинди. • Колхоз раҳбарлари гўё ҳеч гапдан хабарлари йўқдек, ўзларини четга олиб турдилар.

— Нега боғингга кўмдинг, нега омборга олиб чиқиб қўймадинг? Бу ўғирлик,— дейишди. Бу туҳматдан ўзини оқлаб олгунча Асаднинг тинкаси қуриди. Кейинчалик маълум бўлишича, уруглик картошканни ўғирлаб кўмган, деб Яраш маълумот берган экан.

Эрининг дилини ҳозир қандай изтироблар тимдалаётганини Саври биларди:

— Яраш нимага келганини раис сизга айтдими? — деди уй эшигини оча туриб Саври.

— Ўғлини колхозга ишга олишимизни сўраб келибди, шекилли.

Ялпиз тўла дўппини димоғига босди Асад. Саври эрининг юзига тикилди. Ялпиз ҳидидан роҳатланган эрининг юзига тикилиб, ўзича: айтмаяпти, деган фикрта келди. Хотинининг сирли индамай қолишига тушун-

мади, уйга шўхлик билан кирган ўғлидан кўзини олмай:

— Бошқа иши ҳам бор эканми? — деди.

— Икки қуённи бирдан мўлжалга олмаса келадими у чол,— деди тўсатдан Саври.— Раис айтмадими?

— Йўқ,— хотинига ўгирилди Асад.

Саври билганларини эрига қандай айтиш иложини тополмай қолди. Раиснинг бутун правление аъзоларини, шу қатори партком ва бригадир бўлган эрини ҳам менсимаганлиги унинг нафсониятига ботганди. Бу ҳақда гап очса, ўғлиниг шўхликларига боқиб ҳузур қилиб ўтирган эри дарров ёнади, суйган овқати — серялпиз мошхўрда ҳам татимайди.

— Иккинчи қуёни нима экан? — қистади Асад. Саври ўзи гап учини чиқариб қўйганидан, айтмаслик иложини тополмади.

— Раҳмат аканинг қарзи,— деди.

— Нима қиласар эмиш у қарзни?

— Рапс билан гаплашиб, тўлатмайдиган қилиб, прокурорга оширмай, правлениеда ўчиририб юбормоқчи.

— Ҳо, инфослар-эй, бекорга овора бўлишади бу гал!— хуноб бўлди Асад.

— Ия,— илжайди Саври.— Улар мушукнинг кана сўрган жойини қашиб туриб, офтобга чиқариш йўлини тополмайди, деб ўйлайсизми?

— Раис уларнинг йўлига юради, деб ўйлайсизми сиз ҳам?

— Юрди, — Саври ичига сиғдиролмай билганини айтди. Асад бунга ишонгиси, раис ҳақида анчадан бери кўнглига тугила бошлаган шубҳаларнинг энди ростга айланишини истагиси келмас, боши қотарди.

Қозонда мошхўрда биқирлаб қайнар, қийматахтада Саври личноқ билан оҳиста тиқиллатиб майдалаётган ялпиз ёқимли ҳид таратарди. Энди Асаднинг димогига у кирмас, ўғлиниг шўхликларини ҳам кўрмасди. Унинг қалби нафрат-алам туғёни билан банд эди.

Қизғиши шафтоли гулларида асаларилар ғужғон ўйнар, ариқларда бўтана сувлар айқириб оқарди. Қодиржон идорадан чиқиб, қайси бир фермагадир бориб келиш учун отланиб турган эди. Олдидан Асад чиқиб:

— Қаёққа кетяпсиз? — деди.

— Фермага.

— Менинг ҳам озроқ ишим бор эди, битқазай, бирга борармиз,— дея Қодирни йўлдан қайтарди Асад.

Бу парткомнинг ажойиб табиати бор-да! Муомалада анча қўпол, тўнгроқ бўлса ҳам, тўғри сўз, тик. Баъзан бошлиқларга ўхшаб ишга, одамларга юқоридан салобат билан қарашни, савлат тўкиб муомала қилишни ҳам билмасди. Мен амалдорман, колхозчидан ўзимни баландроқ олиб юришим керак, деган фикр унинг табиатига ёт эди. Ҳеч нарсани кўнглига олмас, нотўғри топилган ишнинг тагини очиб ташламагунча сўзидан ҳам, ҳаракатидан ҳам қолмас эди.

Асад колхозни юксалтириш масаласида ҳам аниқ таклифларни ўртага ташлаганди.

— Районимизда учта колхоз бор,— деган эди у райкомда бўлган бир мажлисда.— Илгари қирқдан ортиқ эди. Ўшанда ҳам фақат уч колхоз илфор эди. Қўшилишдан кейин ҳам ўша илфор колхозларга бирлашган хўжаликлар тузалиб, кўтарилиб кетди. Бошқалари ҳамон қолоқлигича қоляпти. Ҳақиқатдан кўз юмиб нишма қиласиз, ўртоқлар, тўғриси шу-да!— деганди мажлис аҳлига бир-бир қараб.— Биз кўпинча палон колхоз қолоқ, палони планни бажармади, раҳбарлари ёмон ишлади, деб шовқин кўтарамизу, лекин шу қолоқликнинг асил сабаби нимада деб жиддий ўйлаб кўрмаймиз. Баъзи ўртоқлар, илфор колхозлар, биринчидан, ях-

ши раҳбарларга эга, иккинчидан, орқаси мустаҳкам, суягини қотириб олган, давлатдан қарз сўраб юрмайди, дастмояси кўп, дейдилар. Бу ҳам кўп жиҳатдан тўғри албатта, аммо мен қолоқ колхоз ва совхозларда тез-тез алмаштирилаётган раҳбарлар орасида иш билар-мони, яхиси йўқмиди, деб сўрамоқчиман? Ёки ўтган йили, масалан, бизнинг собиқ «Қизил юлдуз»да кўклиамги ишларни бошлаш учун дастмоя йўқмиди?! Бор эди. Лекин кузга бориб дастмоя заарларни қоплай олмай қолди. Шунинг учун ҳам колхоздан қолоқлик-нинг бошқа туб сабабларини қидиришимиз керак, деб ўйлайман,— деганди у.

Асад янги раиснинг чалкаш босилган илк қадамини кўрганми ёки эшигтанми, ишқиллаб, ёноқларидағи туклар ҳурлайиб юрарди.

— Ҳозир,— деди-ю, дастлаб у ўз хонасига бурилди. Қодпр бухгалтерияга кириб, Асад чиқиб қолар, дея эшикка тикилганича столига омонат чўнқайганди, қўлида қоғоз билан раис кириб келиб қолди. Хонада Асад ҳам пайдо бўлди. Бу ерда Саври ҳам, секретарь ҳам, кассир ҳам йўқ эди. Тўрдаги столда бош бухгалтер Сулаймонгина чўт шиқиллатиб ўтиради. Асад стол қиррасига кафтини қўйганча, раиснинг башарасидан нима демоқчилигини билиб олмоқчи бўлгандек, унга тикиларди.

— Кеча янги зоотехник олдим,— деди раис парткомга қарамай.

— Янги зоотехник? Ким экан у? — жонланди Қодир.

— Райондан,— деди раис қуруқ қилиб.— Эрта-индин ишга келади.

Қодир ялт этиб бош бухгалтерга қаради. Унинг кўзлари маминун йилтираб туради.

— Ярашнинг ўғлими? — деб сўради Асад.

— Ҳа, райондан ҳам тавсия қилишди.— Бошини кўтардн раис. У, сизлар билиб қўйишингиз керак бўл-

ган гап шу эди, деган қиёфада эшик сари юрганди,
Асад уни гапга тутди:

— Ярашнинг яна колхозга аралашиши яхши бўл-
мацти!

— Нима? — тўхтаб қолди раис. Асадга баланддан
тиклиди:— Эски адоватларни ташланг, эски адоват-
ларни!

— Қанақа эски адоват?! — чаккаси тортишиб кет-
ди Асаднинг. У Яраш билан ўзи орасида бир вақтлар
дўконда қалбаки фактура билан ўгринча сотилган қо-
вун-тарвуз хусусидаги жанжални раисга гапирмаганди.
Бунга уни ким, қандай тушунтириди?! Қизиқ!

— Ташланг, ташланг, бунақа гапларни! — олдинги-
дан қаттиқроқ бақириб чиқиб кета бошлади раис.

— Йўқ, Саъди ака, юлғичларга ён босишни сиз таш-
ланг!

— Нима? — эшикка қадам қўйган жойида тўхтади
раис. У орқасига қайтди. Бош бухгалтер ўтирган ўрни-
да қалт-қалт титрарди. Асаднинг ғазабдан қалтираб,
тилига гап келмай қолганини кўрган Қодир атайлаб:

— Қарздорлар масаласи нима бўлди? Прокурорга
рўйхат юбориш керак эди,— дея орага суқилди.

— Прокурор билан ўзим гаплашаман! — уни ҳам
жеркди ранс.

— Бу ёқда кассада уруғлик картошкага ҳам бир
тийин пулимиз йўқ, шуларни тезроқ ундириб олмасак,
қаёқдан пул оламиз?— деди Қодир.

— Оламиз, оламиз, уруғликсиз қолмайди колхоз,—
овозини кўтариб деди раис.

— Зўр келганда, давлатдан қарз кўтариб, қора кар-
рошканн қимматга олгандан кўра, ҳозир ҳаракат қи-
либ, нақд тўлаб, қўшнилардан қайроқи-пайроқи олиб
эkkанимиз тузук-да.

— Ҳеч қанақа зўр келмайди, ҳовлиқаверма,— Қодир-
пинг гапини назарга олмай, қайтариб ташлади раис.—
Давлатдан қарз кўтариб, уруғлик картошка олсак, за-

пар қиласиз, деб ким айтди сенга? Қаердан олдинг бу бемаъни гапни?

— Бу бемаъни гап эмас, ҳар йилги бўлаётган гап,— деди Қодир.

— Қўй, қўй! — оғзини очирмади раис. У Қодирга пўписа қиласди-ю, Асадга ўқраярди. У билан ади-бади айтиб ўтиришни раислик шаънига эп билмас, шунинг учун ҳам қай юлғичга ён босибман, деб ҳам сўраб ўтирамади. Асад эса ҳамон қўли белида, жавоб кутиб турарди. Умуман, колхоз раҳбарларининг тўсатдан бундай гали бир-бирига тескари келиб қолиши хунук эди.

— Э, қўйинг, Асаджон, бунаقا гапларни қўйинг, қўйинг-э,— орага тушиб, уни койий кетди шу пайт бош бухгалтер.

Асаднинг одатда заҳрини сочиб, жаҳлини тўкиб бўлганидан кейин бўшашиб, алам ичиди айтгай гапидан пушаймон қиласиган одати бор эди. Чаккасини ушлади.

Эшикдан омборчи билан бир бригадир йигит кириб келиб қолди-ю, икки раҳбар нафасларини иchlарига ютишга мажбур бўлдилар. Раис хонасига чиқиб кетди. Бригадир билан омборчини жўнатгач, бош бухгалтер яна бобиллади:

— Нега бунаقا қиласизлар? Нега жаҳлини чиқарасизлар-а? Нимага керак бу?!

— Мен ҳам билмайман нимага кераклигини,— деди Асад тумшайиб.— Қолхозни юксалтириш учун тадбирлар кўриш керак бўлган пайтда юлғичларга ён босиш керакмиди? Қани, сиз айтинг-чи, кимга керак бу?

— Э, ўзидан сўранг,— пасайиб қолди бош бухгалтер.— Ғалвадан фойда чиқса, боринг, ўзидан сўранг!

Асад хонадан чиқди...

Қодир ҳам пешанасини тириштириб, таъби хира ҳолда Асаднинг ортидан чиқди.

Раис учун бу тўқнашув мутлақо кутилмаган бир түғ- ён эди. У тилда ҳалқ, партия менга ишонч билдириди,

катта хўжаликни кўтаришдек оғир масъулиятни юклади, деса ҳам, дилда раислик кўп йиллар давомида қилган уринишим, ошна-огайниларимнинг қўллаши натижасида қўлга киритган омадим деб билар, қўл остида гиларнинг қўйган ўринда шахмат донасиdek қимпрамай туришини, буюрганини қилаверишини истарди. Партикоми билан экономистининг баъзп қилиқлари мөъдасига ўтирмай юрган бўлса ҳам, улардан бу даражагап чиқади, деб кутмаганди. «Кўнглида бир шум нияти бўлмаган одам ўз бошлигига шунаقا қиласди? Қаёқдаги қарзларни суриштиради,— ўйларди ранс, Раҳматнинг қарзи хусусида...— Одамлар буни қалбаки деса деяверар, у ёқда нима бўлгани билан менга неча пуллик фойда-зиёни бор, текширитириб нима қилдим, бу ёғи илтимос билан келган оғайним — керакли одам, ахир ранслика кўтарилишнамда тегишли жойларга озмунича югурдими?! Унинг сўзини ерда қолдирсам яхши эмас.— У қора кунгурадор стулга суюнганича ўйга ботди.— Уруғлик картошкани орага тиқади...»

Ташқарида қуёш чараклар, шафақ ранг шафтоли гулларида асаларилар ғужгон ўйнар, ранс ҳамон каби нетидан чиққиси келмасди.

2

Ҳовлидаги гуллар ҳам, боғ тўридаги кўчатлар ҳам қорайиб кўриниба бошлади. Қовоғинн уйиб тун кириб келмоқда эди. Қодирларнинг уйида, айвон четида тумшуқлари осилиб кетган Низом тоға муштини энгагига тираганича кўча эшикка тикилиб ўтиради. Ичкари уйда эса Қодирнинг онаси, нима учундир, коса-пиёлаларни зарда билан бир-бирига тарақ-туруқ уриб таҳларди. Кўринишидан опа-ука яхшигина жиқиллашиб олганга ўхшардилар.

— Олдин айтганимни қилмади, хўп, майли. Қилганида сен ҳам жим, мен ҳам жим, олам гулистон эди.

Энди нега тинчитганда тумшуғини тиқади у тентак! —

деди тога.— Раисга текширилсин, қарз ундирилсин, деб ақл ўргатишнинг нима кераги бор унга?! Раиснинг ўшанчалик ақли йўқ эканми?! Жимгина ўзининг аравасини тортавермайдими!

— Битта жиянингни кўзини очирмадинг, очирмадинг! Сенинг гапингга юрса — одаму, юрмаса — одам эмас экан-да! — Бўш келмасди она ҳам..

Шунинг устига кўча эшик фийқиллаб очилиб, ҳовлида Қодир пайдо бўлди.

Остонага чиқиб турган она:

— Нега келдинг, болам? Бу ерда сени тоганг икки ямлаб бир ютаман деб ўтирибди,— деди.

— Нега унақа дейсиз?— деди Қодир. Уйга кириб кийимни ечаётган жойида тоғасининг онасига зарда қилиб:

— Билсангиз, опа, мен ўғлингизни эмас, ўғлингиз мени, менга қўшиб ҳатто ўзининг яхши кўрган қизининг отаси Раҳматни икки ямлаб бир ютмоқчи. Мен жияним ундай-бундай деб Раҳмат акага мақтамоқчи бўлиб юрибман-ал — деяётганини эшилди.

Она ўзини тутиб туролмади:

— Э, сен одам, жиянинг одам эмас, нима қиласан уни бирорларга мақтаб?! Нима қиласан у ёмоннинг уйига келиб?! Бор кет! Йўқол кўзимдан, яххиси.

Диёнатдан айрилганнинг бети қалин бўлади, дейдилар — тоға ўқрайиб ўтираверди.

Қодир онасини койиган, юнатган бўлиб нариги уйга киритиб юборди. Кейин ўзи секин келиб, тоғасининг ёнига тиз чўқди. Иккаласи ҳам миқ этмасди. Шу алфозда узоқ ўтирилар. Ичдан ёниб-куяётган тоганинг қулоқлари қимирлаб-қимирлаб қўярди.

— Сен, жиян, шу даражага бориб етганмидинг-а?! — деди туриб-туриб у.— Сенга нима-я, уни қанақанги қилиб тинчтишиб, олган-олмаганде-я! Сенинг ҳамёнигга тушадиганн тушмай қоладими-а! Ўзи қанақангисан! «Ундирилсин, шу пулга уруғлик картошка олинсин», дермишсан зўр бериб.

— Қим айтди сизга бу гапни?

— Қим айтгани билан нима ишининг бор!

Қодир тиззасига тираниб қолди.

— Ҳа, хўш, мен ҳеч кимга сезди прмай, гумдон қилиб юборинглар дейми? — деди.

— Дема, дема, ҳеч нарса дема! Сенинг бир нарса деїншишнинг ҳеч ким сўраётгани йўқ,— бақириб берди тоға. Қейин тўсатдан овозини пасайтириб,— бу ёқда ютганим ўзимники, чайнаганим гумон бўлиб турибди-ю, унақамас бунаقا дейсан! Ҳаққонийлик билан узоққа боролмайсан! Қанақасан ўзи! — деб тўнғиллади тогаси. Қодир тоғасининг бу гапига ҳайрон бўлиб, тикилиб қолди: «Нима, ютганим ўзимники, чайнаганим гумон?» У кўпдан бери тоғасини тушунолмай юрарди. «Оғзимдаги гумон» эмиш! Бу ҳали ҳам жамият бойлигини, кўпчилик фаровонлигини ўз фаровонлиги, ўз бойлиги, бахти деб билмаган, кўп нарсаларнинг умумлашишидан талвасага тушган кимсанинг васвасаси-ку. У ҳозир ҳам юрагини жиянним ўзимники билиб очяпти, аламини оляпти. Бошқа жойда бўлганида ҳиҳилаб кулиб: «Жиянним ҳақ талабни қўйибди, ҳақиқат бўлгани яхши»,— дерди. Қодир ҳозир у билан гап талашиш бефойдалигини тушуниб турарди.

— Қўйинг бундай бемаъни гапларни, тоға! — деди Қодир зўрға.

Тоға бунга қулоқ солмади, жиянини букиб, раис олдидаги оғиз очмайдиган қилиб қўйиш, пайти келлб қарз хусусидаги актлар правление мажлисига қўйилганда, ул-бул деб яна «подани булгатиб» юрмаслиги иложини қилиш учун ўзи билган талай гапларни гоҳ баланд чиқиб, гоҳ паст тушиб вайсади. Дўқ қилди, қўрқитди, насиҳат қилди, ялинди ҳам. Қодирдан у кутган садо чиқмасди.

— Сенинг учун қариндош-уруғ ҳам уч пул, колхознинг раиси ҳам, шундайми? — деди у ниҳоят, яна ғазабга минпб.

— Йўқ, тоға, мен биронга ёмонлик қилмоқчи эмасман,— жуда босиқлик билан мулойим гапирди Қодир.— Мен сизга ва ўша ифлос ҳамтовоқларингизга ўхшаб виждонимни ютолмайман, халқнинг қаҳр-ғазабидан қўрқаман, холос.

— Э, бўлди,— ўрнидан туриб кетдн тоға.— Сен ҳам тўтиқушдек сайдишини ўрганиб олибсан. Қараб тур! Халқ ғазабидан қўрқаман, эмиш-а! Халқ сени еб қўярмиди!

У Қодирларнинг ҳовлисидан гандираклаб чиқиб кетди. Укасининг кейинги гаплари қулогига чала-ярим чалиниб, ичкари уйдан югуриб чиққан она, орқасидан:

— Ниятииг ўз бошингга еткур, нима гап қилиб кетди яна? Беш қўлини бирдан оғизга тиқмаса-ку, ўзига ҳам бало йўқ эди, бошқаларга ҳам,— деб қарғаб қолди. Кейин:— ёлғондан бўлса ҳам гапига хўп-хўп, деб қўя қолмайсанми, сен ҳам у гарданинг узилтурга,— деб Қодирни койишга тушди.— Тоҳиранинг отасига бориб, жияним шунаقا девотти, деса худо кўрсатмасни, Раҳмат олди-орқасини ўйламай, тўнини тескари княди-олади.

Раҳматнинг бусиз ҳам тўнини тескари кийиб олганидан она бехабар эди. У тез орада совчи юборамизу, қизини ўғлимга унаштирамиз-оламиз, зап ўғлимга муносиб қизи бор-да, ўғлпм ҳам зап топган-да! Раҳмат ҳам, хотини ҳам қизнинг Қодирим билан гаплашиб юрганидан бехабар, бехабар бўлгани маъқул. Совчилар борганида, мабодо, ул-бул деб тихирлик қиласа, қиз билан йигитнинг дили бир, деб кўндиришади, дея режалар қилганди. Укасининг ўғлига ўчакишиб қолганлиги уни ташвишга солиб қўйди. «Ёмон, ёмон укам, ҳар қанақа балодан қайтмайди», дерди хуноби ошиб.

Қодир эса бошини панжалари орасига олиб, хаёл дарёсига фарқ бўлиб ўтиради...

Яна тонг кулди, янги кун жилмайиб боқди. Бухгалтерия ходимлари эндигина келиб, ишга шўнғиганди. Ташқаридан машинанинг гуриллагани эши-тилди.

— Раис келди,— деди Сулаймон ака деразадан бoshини чўзиб қараб. Раис, одатнча, ўз кабинетига ўтиб кетавермай, бухгалтерияга бурилди. Унинг бўйнидаги қават-қават бағбақаларни, халтум-халтум гўшт йигилган лунжлари, йўлда зўриққанидан бўлса керак, қизариб кетганди. Қисиқ қора кўзларида, боқишлирда кўп бошлиқларга хос бўлган жиддият ва салобат чизнқла-ри қотганди. Гирдиғум гавдаси эшикдан ёнбошлаб ки-риб келди. Қодиржон у билан кўришиш учун ўрнидан турди-ю, раиснинг қора галифе шим ва кителли йўғон гавдаси орқасидан хонага оҳиста кириб келаётган Одилга кўзи тушди. Унинг дадасиникига ўхшаган узун-чоқ башараси Қодиржонга ёқимсиз кўриниб кетди. Ра-ис амалдорона сиполигини бўзмай, ўтирганларга Одил-ни таништирди:

— Янги зоотехнигимиз Одилхон Ярашхонов, тани-шинглар!

— Таниймиз,— деди бош бухгалтер илжайиб. У жилмайса тепа лаби қочнб, соқоли кам тарашланади-ган сердоғ, қуруқ чакак юзлари бурушарди. Бу башара Одилхоннинг меъдасига ўтиришмади шекилли, Сулай-мон аканинг эгилиб илжайишларига сўз билан эмас, кўз қирида ўйнаб йўқоладиган табассум билан ҳам жа-воб қилмади. Ўтирганларга ёнбоши билан келиб, қўл учини чўзди.

Раис бош бухгалтердан у-бу ишни суриштирган бўл-ди, кейин Қодиржонга:

— Зоотехникни ҳозир машина-пашина топиб, фер-маларга олиб борасиз, ишлар билан таништириб кела-сиш,— деди.

— Ишим кўп,— қоғозларга ишора қилди Қодиржон. Раис буни ўзига чибсатан ҳурматсизлик, кечаги маҳмадоналикнинг давоми деб билиб четнаб кетди:

— Эрта-пертага қиласан ишингни,— деди у сенси-рашга ўтиб. Кейин тез бурилиб кабинетига чиқиб кетди. Қодиржон қараса, оқибати жанжалга айланадиган, ижирғаниб ишини йиғиширишга тутинди.

— Машина шу ерга келадими? — деди эшикка чиқ-қан жойида Одилхон.

— Агар бор бўлса,— ланж жавоб қилди гаражга кета туриб Қодиржон. Гаражда икки шофер бир бузуқ машинанинг тагига ётиб олишганича, тиқирлатишмоқда эди. Улардан бошқа на машина, на бирор кимса бор эди бу ерда.

— Бу яқин орада машина бўлмайди, ҳаммаси ҳар қаёққа иш билан тарқаб кетган,— дейишиди шоферлар. Қодиржон гараждан умидини узиб чиқиб келаётган эди, кўчадан автокачка аравани шалдиратганича Зоҳид ўтиб қолди.

— Ҳа, «Победа» керак бўлдими, Қодиржон? Менинг «Победа»мга чиқа қол.— Қўлида тизгинин ўйнатиб деди у.

— Молхонага кетаётган эдик,— деди Қодиржон. Зоҳид бошқа томонга кетаётган эди.

— Бизга борсанг, бедани нариги саройга ташлаб, ҳозир қайтища олиб ўтаман.— Отларига қамчи босди у.— Тебратавериб, ичагимни узади деб, қўрқмасанг бўлди...

Икки йигит кўча юзига чиқиб, чор-ночор Зоҳиднинг аравасини кутиб туришди. Иккаласи ҳам бир-бираға миқ этиб гап қотмас, Одилхон ҳуштакда қандайдир куйни хиргойи қилганича белини ушлаб, у ён-бу ён юрар, Қодиржон қўлларини қовуштириб қорнига қўйганича кўча четида тизилган теракларнинг майда йилтироқ баргларига тикиларди.

— Раиснинг машинаси бекор турибди-ку! — деди Одилхон идора олдида турган енгил машинага қараб.

Қодиржон «у фақат раисники», деб қўйди. Шу пайт раис ичкаридан чиқди, катта-катта қадам ташлаб, машинасининг олдига борди. Одилхон ферма томонга борса, бизни ҳам ташлаб ўтар, деған илинжда бир раисга, бир Қодиржонга қаради. Қодиржон тескари қараб олганди. Раиснинг машинаси йигитларнинг олдидан ғириллаб ўтди-ю, фермалар жойлашган участка сарп йўл олди.

Қарши томондан отларини елдириб Зоҳид келмоқда эди. Унинг ёнида Қодиржоннинг тоғаси Низом ака ўтиради. Арава гаражга буриладиган кўча оғзига келганида, ундан Низом ака тушиб қолди, Зоҳид Қодиржонга, ҳозир чиқаман, деб қўл силкитиб, гаражга кириб кетди.

Низом ака югуриб келиб Одил билан икки қўллаб кўришди. «Тўйлар бўлай деяётган эмиш,— деб ялтоқланиб ундан ҳол-аҳвол сўради.— Раҳмат қизини сиздек йигитга бермаса кимга беради, у-бу дейдиган бўлса бу ёқда биз турибмиз, бўлдирмай қўймаймиз»,— деди Қодирга эшиттириб, Одил ҳам:

— Биз ҳам сизга инониб келдик-да, раҳмат, раҳмат, ака. Дадам сизни менга кўп мақтаганлар,— дейталтайди.

Қодиржон эшитганларини эшитмаганга олди.

— Бу йигитни дастлаб биринчи фермага олиб бориш керак,— деди Қодиржон аравага чиқа туриб, тоғасига ҳам, Зоҳиднинг ҳазил-ҳузулли гапларига ҳам эътибор қилмай.

— Ким ўзи бу йигит?

— Янги зоотехник.

иснинг мана бу ишига борман. Эски зоотехник ишдан кетганиндан кейин мана бир ой ўтмаёқ янгисини топиб-

— Янги зоотехник?! — жонланиб қолди Зоҳид.— Ради, молодец, фермаларда қанча ишлар йиғилиб турган-

ди...— У аравадан тушиб Одилхон билан қўл олишди.—
Ўзим ҳам шу идорага келиб, қачон янги зоотехник то-
пасизлар, деб тўполон қўлмоқчийдим.

Зоҳид янада очилиб кетди. Қодирни ҳам четга су-
риб: «Сен ҳам овора бўлмай қўя қол, идорага кириб
планингни чиз, мен ўзим айлантираман фермаларни,
сен барибир уларни менчалик билмайсан-ку»,— деди.

Зоҳиднинг очиқ чеҳраси, қувноқлиги Одилхонга
маъқул тушганди.

— Майли, қола қолинг,— деди Қодиржонга. Қодир-
нинг кўнглидагидек бўлди. Зоҳид Одилхонни аравага
қўлидан тортиб чиқариб, ёнига ўтиргизди.

— Бўлар-бўлмасга ҳадеб бўғилаверманг, умрингиз
қисқариб кетади,— отларига қамчи босар экан, тоғага
қичқирди Зоҳид.— Ундан кўра, тутиб олиб уринг, бу
ўзбошимча жиянингизни!

4

Кабинетидан турли хаёллар билан чиққан раисга
узоқроқдан тузукроқ назар солсак зарар қилмас...

Раиснинг отаси ўтмишда бир московчи бойнинг дў-
конида гумашталик қылган, дердилар. У умр бўйи кат-
та бойлик тўплаш, «Московчи бой», «Заводчи бой» деб
ном чиқаришини орзу қилиб ўтган экан. Шу мақсадда
у ўзини минг кўчага урган. Таниш савдо гарларнинг
пинжига кириб, Россия томонларига ҳам қатнаган, дў-
кон-пўкон очишга кўп уринган. Лекин сира омади кел-
маган. Фақат НЭП даврида сал омади келгану, аммо
яна кўпга бормай, бир ёқдан катта солиқлар ва иккин-
чи ёқдан шафқат билмас рақиблар қақшатган. Бу аҳ-
волдан додга келиб, ҳатто ўзини осиб қўйишига оз қол-
ган, дейдилар. Кейин узоқ вақт қандайдир идорада
югурдак ҳам бўлиб ишлаган эмиш.

67

Самарасиз урпанишлар важидан бўлса керак, Саъди эсини таниганидан бери отасининг очилиб-яшнаб юрган вақтини сира билмасди. Қачон кўрса у, «раҳмсиз фалак»дан нолигани-нолиган, дунёни бошидан-оёқ ифлосга, бузуқга чиқариб, сўкингани-сўкинганди. «Бу дунёда қил устида турасан киши, имонингни ютмасанг, дўзахга кетишинг ҳеч гап эмас»,— деб кечаю кундузи фиғон чекарди.

Қишлоқларда коллективлаштириш бошланган дастлабки йили отаси тўсатдан вафот этди. Саъдининг бу вақтда бўйи чўзилиб, суяги қотганди. У маҳалладаги мактабга қатнарди. У гапга чечан эди, ўзини катталар олдида камсуқум, кичиклар олдида эса билмидон қилиб тута биларди. Синфда доим олдингни қаторда ўтирап, ўз ўрнини ҳеч кимга бермасди. Узи эса ўқитувчилари кўрсатганидан бошқа китобни қўлига олмасди. Мактаб битгач, институтга ўқишга бориш хаёлига келмади, тузукроқ иш, каттароқ обрў ва пул топни ҳаракатига тушиб кетди. Отасининг эски ошиаси соясида қўшни қишлоқ район ижроия комитетига секретарнинг ёрдамчиси бўлиб ишга кирди. У ердан қандайдир қишлоқ хўжалиги ходимлари тайёрлаш курсига бориб ўқиб келди.

Шу орада тўсатдан уруш бошланиб қолди. Пихини ёриб қолган Саъди дўпписини ерга қўйди: умумий сафарбарликдан четда қолиш учун йўл излади. Айrim қишлоқларда шу пайларда шаҳардаги катта заводлар учун махсус ёрдамчи хўжаликлар ташкил қилина бошлаганди. Уни кимдир шулардан бирига тажрибали қишлоқ хўжалик ходими деб, тавсия қилди. Иш бошқарувчи бўлиб ишга ўтди. Ёрдамчи хўжалик ишларини тез жонлантириди. Саъди тепа жойларга чархпалаклар ишлатиб сув чиқартириди... Бироқ орадан икки-уч йил ўтмай, бу ердаги ишлари юришмай қолди. Ёрдамчи хўжаликдан олиб яшириқча соттирган картошка ва қарамлари қўлга тушмади-ю, лекин баҳорда барча эрта-

ги бодрингларию помидорларини совуқ уриб кетди. Заводнинг шу орада алмашган янги раҳбарлари унга ишончизислик билан қарай бошладилар. Уни ишдан четлатдилар. Кунларнинг бирида унинг қўлига повестка топшириши. Бошқа кўчага ўзини уриш иложи қолмаганди, фронтга кетди. У машқларни тугатиб боргунча, уруш ҳам тугай деб қолганди. Чап қўлидан яраланди. Уруш биттач, уйга қайтди. Районда уни яна қишлоқ хўжалик бўлимига ишга олишди... Саъди кимга қандай муомала қилинши яхши биларди. Отадан ўтиб томиртомирига сингиб қолган «мерос» — ҳаётга маълум даражада шахсиятпастлик кўзи билан қараш, ташки таъсирга сиртдан усталик билан мосланишга одатлантирганди. У китобни қўлига олмас, газета ва журнallарни эса хизмат юзасидан мажбур бўлганлиги учун истар-истамас кўздан кечирарди. Лекин бирор мажлис ёки умумий йиғилишда муҳимроқ давлат ҳужжати юзасидан гапириш, лекция ўқиши талаб этилиб қолганида, у мактабда ўқиганида домла тайинлаганларини ёдлаб юрганидек тўтиқуш бўлиб кетарди. Қўлини мушт қилиб столга тираб олганича, кўзларини залдан олмай, узоқ ва жиддий гапириш санъатини эгаллаганди.

Шундай кунларнинг бирида унинг маърузасини райком секретари эшлитиб қойил қолди.

Бундан олдин ҳам райком секретарни билан бир-инки ўтиришда бирга бўлганди. Ўзининг ташкилотчилик қобилиятини ҳам кўрсата билганди. Орадан кўп вақт ўтмай Саъдини райкомга бўлим бошлиги қилиб ишга олишди. Бу ўринда бир йилча ишламай, уни раиси ишдан бўшатилган колхозга юбориши. Район партия комитети биринчи секретарининг ўзи бориб уни колхознинг умумий йиғилишида раисликка тавсия қилди. Саъди бу колхозда икки йилча ишлади. Колхоз бир оз кўтарилиганга ўхшади ҳам. Йиллик ҳисобот-сайлов йиғилишида колхозни бошқаришда йўл қўйган қатор-қатор хатоларини очиб ташлашди. Саъдининг ўз ўринда қо-

лиш учун қилган уринишлари бефойда кетди, у яна
райкомга — эски ишига қайтарили.

Раисликдан кетгач, Саъди ўзи колхозда йўл қўйгани
хатолари ҳақида ўзича мулоҳаза юритди: «Биринчи
галда менга қарши бош кўтариши мумкин бўлганларни
пайқамаганим, уларнинг танобини тортиб қўймаганим
бўлди. Шу хато менинг бошимни еди», — деди ичнда.
Саъди мана янги бирлашган колхозга раис бўлиб
келди. Энди бошидан бошлабоқ илгариги хатолари-
нинг такрорланишига йўл қўймаслиги, бутун иш-
ларнинг жиловини қаттиққўллик билан қўлга олиши
керак эди.

Парткоми билан экономистининг тўғри талабидан
нотўғри хulosса чиқариб «Москвич»ни далага дарғазаб
бурдирганига, юрагидаги шу кинлари сабаб бўлганди.

5

Раиснинг кўкиш «Москвич»и иккинчи молхона олди-
даги катта ер бошига келиб тўхтади. Асаджон бригада-
сининг ерлари ҳам худди шу молхона ёнбошидан бошла-
нарди. Далада меҳнат қизғин. Бригаданинг ҳамма аъзо-
лари бугундан бошлаб, эртаги карам кўчатини экишга
киришганди. Кенг шудгор боши қий-чув. Қиз-жувонлар
енгларини шимариб, шўх-шўх кулиб, ҳазиллашиб эгат-
ларга зумрад кўчат маржони тизишади. Асад одамлар
қошида. Гоҳ парникдан машинада кўчат ташиб келаёт-
ган Тоҳираға: «Кам бўлма, Тоҳирахон синглим!» — дей-
ди. Гоҳ кўчат эка туриб, шўхликка берилиб кетганлар-
га: «Экаётган кўчатингнинг ҳам кулгиси чиқиб қолма-
син, кўзингга қара», — дейди. У раисни эгат бошида
қарши олди.

— Бўлиб қолдингларми? — деди раис, ишни кўздан
кечиришдан бурун. Асад раис ҳазиллашмаялтими, дея
унинг қовоғига қаради-да:

— Бугун бўлмасак ҳам, эртадан қолмайди,— деди.

— Нега эртага қолади? Эртага бошқа ишингиз йўқми?

— Бор, албатта,— деди Асад эгат оралаб одимлай бошлаган раиснинг срқасидан тушиб.— Декин имкон йўқ-да!

Раис йўғон бўйини зўрга қайириб, унга бир қарди.

— Эрталабдан бери шуни экдингларми?— деди у кўм-кўк қарам кўчатлари тизилган эгатларни кўздан кечириб.— Бунинг ҳам кўплари кўкариш ўрнига сўла бошлади. Буни қаранг, бу нима? Қанақа экяпти одамларингиз ўзи?— раис барглари шалвираб ётиб қолган икки-уч туп қарам кўчати устига зўрга чўнқайди, япроқларини кафтига қўйди: — Одамларнинг ишини назорат қилиб турасизми ўзи!

— Нами камроқ тупроққа тушиб қолган экан-да, ҳозир ариққа сувни хиёл кўпайтириб қўйсак, ўзини тутиб олади.— Эгат бошидаги чимларни мушти билан эзиб, сувни кўпайтира бошлади Асад.

Раис бошқа эгатлардан ҳам уч-тўртта шунга ўхаш сўлниқираган кўчатларни топди. Улардан иккита-учтасини юлиб олди.

Раис кўчат экаётган қиз ва жувонлар тепасига зарда билан борди. Эрталабдан бери чағир-чуғур қилишиб, чақчақлашиб, кулишиб ишлаётган ёш-яланглар шудгор бошида раиснинг қораси кўриниши биланоқ жим бўлиб қолишганди. Ҳамма камроқ гапиришга, кўпроқ ишлашга ҳаракат қиласарди. Раис уларнинг ишларига бир чек-кадан разм солди.

— Илдизи буралиб қолмасин, илдизи,— икки-уч қизга уқтириди раис,— кўп чуқур экма, илдизи буралиб қолади,— баъзиларга дакки ҳам берди у.— Буни кўрининглар, буни, шунақа сифатсиз экилгани учун сўлиб қолган,— деб қўлидагиларни силкиб кўрсатди.

— Чуқурроқ экса бақувват бўлади,— эгатдан бошини

қўтармай жавоб қилди лўпигина бир жувон. Аммо раис бу гап атрофда сочилиб ишлаётган қиз-жувонлардан қай бирининг оғзидан чиққанини билолмай қолди. Заҳрини атрофида пилдираб юрган табелчи йигитга сочди:

— Қараш керак! Одамларнинг ишини кузатиб туриш керак!

— Қарайламиз, қарайламиз,— деди табелчи ҳам, «қиладиган ишларини ўзлари ҳам сизу биздан яхши билишади», дейиш ўрнига.

Кейин раис Асадни шудгор четига тортиди.

— Ишларингиз яхши эмас,— деди бир қўлини ер бошидаги тут танасига, бир қўлини кўксига қўйиб.— Бу аҳволда бугун экиб бўлмайсиз буни!

— Ўзи ҳам бир кунга эмас, икки кунга мўлжалланган. Эртага кечқурун тугатамиз.

Раиснинг калта гардани тортишиб кетди.

— Олдингизда тургай вазифалар қанақалигини биласизми? Нима қиласиз орқага сурниб. Ҳозир кунлар, соатлар учун талашиб керак.

— Икки кунлик пшни бир кунда қилиб бўлмайди, сифат бузилади.

— Баҳона қиласман деган одам ҳар қандай қилиб ҳам баҳона топаверади. Эртадан пиёз септирасиз. Эртаги картошкага ер тайёрлатасиз, бодринг эктирасиз. Шу ишларнинг ҳаммаси беш-олти кун ичida бажарилиши керак. Ҳаво ганимат,— ёнга қараб, башарасини буруширди раис. Ү яна талай ишларни тайинлади.

Раиснинг топшириқлари қаттиқ эди: «Тўрт кун ичда эртаги экинларни экиб бўлинганилиги ҳақида рапорт менга ёзилсин, одамларни кечаси ҳам ишлатинг, бошқа фиринг-пиринг деган гапни эшитмайман! Рапорт ёзилмас экан, бошқа қатъий чоралар кўраман!» Уруғлик картошка ҳақида оғиз очмасди.

Умумий иш манфаатлари нуқтаи назаридан қарангда раис албатта талабчанлик билан тўғри иш қила-

ётганга, ўринли буйруқлар берәётганга ўхшарди. Аммо ҳар қандай буйруқ, талаб ҳам имкониятни ҳисобга олиши керак, ахир! Асад хуноб бўлди.

Раис яна талай буйруқлар бериб, даладан чиқиб кетди.

6

Ер бошидаги ариқдан ҳатлаб ўтаётган жойида раиснинг қўзи ўт чимдиг, янги экилган карам картаси сари сурилиб бораётган учта ориқ сигирга тушиб қолди. Буни колхозчиларники, деб ўйлади. Ариқ лабига яхши илинмай қолган калта оёғи сирпаниб кетди. Ҳартугур ариқда сув йўқ эди. Иккинчи ҳамлада ўзини юқорига олди-ю, молларга қараб югурди. Катта кўчада эса ёнига Одилни ўтқазиб олган Зоҳид тўрт филдиракли аравасини шалдиратиб елиб келмоқда эди.

— Ушла, ушла, анави ҳаром ўлгурни, ушла! — Одилжонларга қараб ҳайқирди раис. Зоҳид аравадан ўзини ташлаб, молларга қараб югурди. Табелчи йигит ҳам сигирларга кесак отиб, ҳайҳайлаганича чопиб кетди. Улар молларни қайтариб четга олиб чиқмаслариданоқ, бағбақаларига тизилган терларини дастрўмоли билан арта-арта раис етиб борди.

— Обор, обор, кимники бўлса ҳам гўштга топшириб юбор, у падарлаънатиларни обор, ориқ-пориқлигига қарама, одамлар молини бунақа ҳайдаб қўяверса, колхознинг экини қоладими?! — калта қўлларини пахса қиласади раис.

— Колхозники бу сигирлар,— деди Зоҳид.

— Нима, колхознинг сигирлари? — башараси бурушди раиснинг.— Колхознинг сигирларини шунақа бебош қўяссанларми?

— Сув ичиб келсин, деб молхонадан чиқариб юборилганди, ўтлаб кетибди.— Раиснинг ҳурматини қилиб, қимтинди Зоҳид.

73

— Рона худо берган экан, суғоргани олиб чиққан сигирларинг кўчада қолиб кетса,— Одилхон келиб сигирларининг бўйинларини, тўшларини пайпаслаб кўра бошлиди.

— Эсиз, эсиз, мазаси қочиб қолибди.

Раис ҳам сигирларнинг атрофини айланиб, уларни кўздан кечирди, энгашиб елинларига қаради-да:

— Этларини сугигига ёпишириб юборганларингни қара, нима иш қиляпсанлар ўзи бу ерда,— деди. Зоҳид ўзини тутиб туролмади:

— Пашша қўриб ўтирибмиз,— деди лабини чийириб. Кейин Одилхонни, четга чиқ, дегандек кифти билан туртиб ўтди-ю, сигирларни олднга солиб ҳайдади: — Молхоналаринг қай аҳволда, ем-хашак етарлимни, деб сўраш ўрнига гапларини қара бу хўжайиннинг?

Раис бу муомалани кутмаганди. Битта шунаقا бурнидан юқори гапиргандан шубҳага тушпіб, ишини қўриб қўйиш учун келганида, иккинчи бирининг, яна келиб-келиб бир оддий молбоқарнинг дашномини эшитиш раис учун осон деб ўйлайсизми? Нима, бу колхоз одамларининг ҳаммаси раисга қарши тил бириктиришяптими?

— Ким ўзи бу бемаъни? — деди раис. Табелчи йигитдан аниқ жавоб олгач,— ҳали молхонада шунаقا ўзини тутмаганлар мол боқяптими, худо берган экан! — деб сўқинди. Кейин Одилга тайинлади: — Бугун ишни шу молхонадан, аҳволни пухта ўрганишдан бошлайсиз. Кейин менга буни алоҳида далажит қиласиз!

— Хўп-хўп, бўлади,— икки букилгандек бўлди Одил.

Раис «Москвич»ига суқилаётган жойида атрофга аланглаб, Қодир эсига тушиб қолди:

— Экономист йигит қани?

— Идорада қолди,— тисарилди Одил.

— Бу қанақаси энди, мен унга янги зоотехникини фермаларга олиб бориб, иш билан таништир дегандим-ку! — кабинадан қайтиб чиқди раис. У ҳозир игна те-

гиб кетса ёрилиб кетгудек бир важоҳатда эди. Табељчи йигитни югуртириди:— Бор, участка марказига чиқ. Телефон қнл. Ҳозироқ етиб келсин. Бу қанақа ўзбoshimchalnik!

Раиснинг машинаси катта кўча четида тизилган тераклар орасидан ўтиб, пахтакор бригадалар томон йўл олиши биланоқ, шудгорда кўчат ўтқазаётган қиз ва жувонлар даврасида қувноқ хандалар қанотланди, кимдир ашула ҳам айта бошлади. Гўё далага тўсатдан тушган совуқ қуёш йилт этиб юз кўрсатиши биланоқ эриб кўтарилиб кетганга ўхшарди. Одилхон ҳам пидирааб молхонага кириб кетди.

БЕШИНЧИ БОБ

¶

Раис чақпрганини эшилтгач, ноилож ғижини-ғижина йўлга пиёда чиқкан Қодиржоннинг хаёлини орқасидан гуриллаб етиб келган машина бўлди. У машинанинг қайси кўчадан чиққанидан бехабар, тўхтатиш учун қўл кўтарди.

— Молхона томонга борасизми, кузовга чиқинг,— деди шофер. Қабинада парникда ишлайдигап бир аёл ўтиради. У қўзғалиб, Қодир учун жой бўшатмоқчи эди, шофер аёлнинг қўлндан босиб, кўзини қисиб қўйди. Қодиржон сапчиб кузовга чиқди.

Қодиржон ўзини ўнглаб, кузов бурчагида кўчат тўла яшиклар орасида ўтирган қиз болага кўзи тушди. Қиз юзларини рўмол билан тўсиб ўтиради. Қодиржон унинг яқинига ўтди-ю, кўзлари Тоҳиранинг ҳуркович тоғ оҳусидек жаланглаган кўзларига тушди.

— Тоҳирахон! — деди кузовга ёпишиб.

— Қодир ака!— хумор боқиши билан унга талпииди қиз. Бу иккаласи учун ҳам кутилмаган учрашув эди.

Идорада устларига келиб қолганидан бери Раҳмат қизини кўчага чиқармайдиган қилиб қўйганди. Далага ишга чиққанида ҳам ортидан пойлаб юрарди.

Икковлари яшиклар орасига ўтириб олдилар. Бирбирига қараб жилмайшар, учрашишганига суюнишарди.

— Яна келдилар у тўрам колхозга доимий ишлашга,— деди Қодир.

— Ким? Э, анавими, башараси қурсин!

— Ҳа,— дея бош чайқади Қодир.

Дам ўтмаёқ машина қиз жувонлар гангур-гунгур қилишиб карам кўчати экаётган далага етиб борди.

Аллақачон молхонага кириб чиққан, ундан кейин ҳатто йўл устидаги дўкончага бориб, «қиттак отиб» келишга ҳам ултурган Одилхон тут соясида турарди. У Қодиржоннинг кузовда ўтирган қизга энгалиб, алланималар деганини узоқдан кўриб турган эди.

Тоҳира машинадан бошини кўтариши биланоқ, Одилжонни кўриб қолди-ю, тезгина кузов панасиға ўзини олди, юзларини рўмоли билан тўсди. Кабинадан чиққан дугонасиға:

— Шоферга айт, нарироққа олиб бориб тўхтатсин,— деди. Дугонаси эса унинг нега бунақа деяётганига тушуммай тўнгиллади...

Одилхон помидор экаётган қизларга аланглаб, Тоҳирани кўрмай қолди. Кўчат олиш учун эгат бошига чиққиб келган лўплигина бир жувоннинг хушбичим қоматига ютиниб кўз югуртирди. Қодиржон Одилхоннинг авзойини кузатиб турарди. Одилхон колхоз экономисти кутниб турганини ҳам унутниб, ўша жувоннинг олдига борди ва:

— Кўчат олишиб берайми?— деб сўради. Жувон унинг қараашларини узоқдан ҳис қилганди.

— Олдин ўпкангизни босиб, сўлагингизни артиб олинг,— деди шаддодлик билан.

— Ие, ие, шунақа эмас-да, агар беодоблик кўчаси-

га ўтган бўлсак...— кўчат олишган бўлди. Машина олдидаги кўчат туширишаётган қизлар уни кўриб пикирлашиб кулиб юборишиди.

Одил қўли кўчатда-ю, кўзларн ҳамон жувонга ютиниб тикиларди. У ўзининг бу колхозда янгп одамлигини ҳам унуганди.

— Мени шу ерга ташлаб кетсангиз бўлар экан. Жаннатни ташлаб, молхонага бориб нима қилдик,— деди у кутиб турган Қодиржонга. Қодиржонни ичдан тигроқ босмоқда эди. Қишлоқ қизларининг орияти оғир бўлади, улар олдида одоб доирасидан ташқари бирор оғир сўз айтсангиз, ёки ножӯя ҳаракат қилсангиз — тамом, бирнасда қип-қизил майна бўласиз қоласиз. Сизни бу даврага олиб келган одамни ҳам аямайди улар.

— Кечга қолмайлик! — нафрат билан тикилди Қодиржон.

— Э-ҳа, борамиз-да! — гандираклаб қизларга кўчат узатди Одилхон.

— Ие, унга нима қилди! Араваси ариққа тушнб қолибди-ку! — шудгордан чиқиб келаётган Асад молхона томонга қараб қичқирди шу пайт.

Зоҳид аравага беда ортиб, нарнги отхонага яна элтиб ташлаш учун йўлга чиққан эди.

Катта кўчага бурнишда арава гилдираги бехосдан ариққа тушиб, отлар тортолмай қолди. Зоҳид иргиб ерга тушди. Аравани шатакка олмай ёки орқасидан хари қўйиб, кўплашиб итармай чиқариб бўлмасди. Босилган беда бир ёққа қийшайган, отлар беҳуда уринарди. Атрофдан одамлар йиғилиб келишди. Отхонадан молбоқарлар югуриб чиқишиди. Олдинма-кейин Қодиржон билан Одилхон ҳам етиб борди. Кимдир йўғон хода топиб келиб арава гупчаги тагига тиқди, кимдир филдирак тирадан ерни белкурак билан ўйиб очди. Қодиржон ҳам костюмини ечиб қўйди-ю, Асаднинг ёнига тушиб, аравани итарди. Кўпчиликнинг мадади қўл келди,

отлар бир талпиниб, тортиб чиқиб кетди. Ҳамма енгил нафас олди. Асад кийимини қоқиб: «Тушган жойини қара, кўплашмаганимизда чиқаролмас эканмиз»,— дейя бош чайқарди. Зоҳид арқонларни қайтадан маҳкамлаб олиб, одатича, қийиқириб отларга қамчи босди.

— Юринг-э, молхона-полхонага кейин борармиз,— леди Одилхон оғир юмушни бажариб ҳориган одамдек,— олдин анови дўкончага бориб, қиттак-қиттак қилиб олайлик.

— Йўғ-э, ярашмайди!— четга тисарилди Қодир.

— Э, нимаси ярашмас экан, ким билиб ўтириби, Сиз билан биз бир учрашиб қолибмиз-ку! Юринг,— ҳол-жонига қўймай қистади у Қодиржонни.

— Мен ичмайман! — деди Қодир кескин тарзда.

Шу орада кўчат олиб бориб қайтган юк машинаси олдиларидан гуриллаб ўтиб қолди. Тоҳира кабинада эди. У дўкон олдига тик туриб, стаканни шимираётган Одилхонни узоқданоқ кўрган шекилли, юзларини рўмол билан тўсив олганди.

2

Раҳматнинг қарзи ва Яраш ҳақида раис билан ташганидан бери, айниқса, раис бригадасига бориб ўн кунлик ишни тўрт кунда бажаришни буюриб келганидан бери Асад хуноб эди. «Ишни тезлаштириш хусусида қилинган буйруқми бу?! — дерди у ўзича.— Қани, имкон бўлса тўрт кунда ҳамма эртаги экинларни экиб қутулсак, бизга ҳам яхши-ю! Аммо ҳали эртаги картошка уруғининг дараги йўқ, бу ҳақда раисда ташвиш кўринмайди. Йўқ, юрагида ёмон ниятлари бор бу одамнинг».

Шу орада Асад район марказига колхознинг партиявий-сиёсий ишлари ташвиши билан борганида, районга киргиси келди.

— Таваккал, иккинчи секретарнинг олдига кирай,—
деб ўйлади.

қўйиши биланоқ, секретарь қиз:

Асад секретарнинг қабулхонаси остонасига қадам

— Бандлар,— деди. Асад қараса, анча вақт кутиб
қоладиган. «Бошқа ишларимни битказиб келай, кейин
кирарман»,— деб чиқиб кетди. Пешинга яқин қайтиб
келса, секретарь қиз энди:

— Обкомга чиқиб кетдилар, сизнинг келганингизни
айтган эдим, иши зарур бўлса, Латиповга учрай қол-
син, дедилар,— деди.

Латипов учинчи секретарь эди. Бир ҳисобда унга
учраша қолса ҳам бўларди... Асад Латиповнинг каби-
нетига кириб борди. Ҳозир учрашаману, гарчї шико-
ятчилик меъдамга ўтирмаса ҳам, барчасини айтаман,
деб ўйлади. Эшикни очиб, бошини суқса, Латипов ҳам
кабинетидан қаёққадир чиққан экан. Не кўз билан
кўрсники, тунов куни Яраш билан Раҳматнинг аризаси
хусусида илтимос қилиш учун борган баланд бўйли,
кўзойнакли семиз киши, қўлларини чўнтағига тиқиб,
у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

— Латипов ҳозир ташқарига чиқиб кетди, ўтира ту-
ринг, келиб қолади,— деди у оstonада тўхтаган Асадга
бошини кўтариб, Асаднинг таъби хира бўлди. Дўпписи-
ни пешанасига суриб, бошининг орқасини қашиди-ю,
қайтиди.

Райкомнинг гиштин биноси орқасидаги чорраҳада
шинамгина буфет очилганди. Асад буфетдан тамадди
қилиш ниятида ўтиришга жой қиднириб турган эди,
кимдир чақириб қолди:

— Асад, бу ёққа кела қол!

Асад аланглаб бурчакда ўтирган эски мактаб-
дош дўсти Мажидга кўзи тушди. Мажид «Октябрь» кол-
хозида бухгалтерлик қиласарди. Райондаги йиғилиш-
ларда учрашиб туришарди. Мажид ҳол-аҳвол сўра-
шиб:

— Райкомга келганмидинг, тинчликми ўзи? — деб сўради.

— Тинчлик, ака! — Мажид каттароқ бўлгани учун сизсираб гапирарди Асад.

— Ҳали Латиповнинг кабинетига кириб кетаётган-дек бўлиб эдинг, нима, сени ҳам янги тузилган териториал бошқарма вакили чақирганмиди? — бошини орқага ташлаб, устма-уст кофе ҳўплар экан, сўради Мажид.

— Йўқ, қанақа вакил? — тетикланди Асад. Мажид қўллари билан семизлигига, кўзойнакларига ишора қилиб кўрсатди:

— Латиповнинг хонасида ўтирибди-ку, эрталабдан бери.

Асад бу одамнинг янги бошқарма вакили бўлиши мумкин, деган фикрни хаёлига келтирмаганди.

— Сизни у чақиртирганмиди? — деб сўради.

— Ҳа, колхозимиздан шикоят тушган экан.

— Қанақа шикоят? Нима деди?

— Одатдаги гап,— ёноғини учирди Мажид.— Фермада бир-икки номаъқулчиллик бўлган экан, мен бехабарман, одамлар раисга айтишибди. У қулоқ солмаган экан, тўғри юқорига ёзишибди. У ёқдан бунга...

— Нима деди бошқарманинг одами? — шошди Асад.

— Жуда ақлли гапларни айтди,— маза қилгандек тамшанди Мажид. Асад ҳеч нарсага тушунмасди.— Бу хатдан кўринишича, раиснинг ўзбилармонлик, ошна-оғайнигарчилик кўчасига кирибди, деди. Уни албатта бу ёқقا чақириб, кўзини очиб юбориш мумкин. Аммо бунинг фойдаси кўпга бормайди, деди. Яххиси, сизларни қийнаса ҳам, танқид қилганларинг яхши, колхозчи-ларнинг ўзи йўлга солгани маъқул! Бунинг самараси яхши бўлади, деди. Тузалмаса, кейин ўзимиз у билан бошқача гаплашамиз, ҳозир шундай ишлайдиган вақт келди, деди. Менга ёғдек ёқди бу гапи, ҳозир олдидан семириб чиқдим.

— Мана буниси ажойиб, мана буниси ажойиб.

— Бўлмасам-чи, ўғил бола гап шу-да! — тинмай бидирларди Мажид.— Сен ҳам шу иш билан келган бўлсанг, киравер олдига.

Асад дўпписини яна пешанасига суреб, устма-уст кофе ҳўплади. Мажид чаккаларига тизилган терларни дастрўмол билан арта-арта гапини маъқулларди.

— Тўғри, ҳали колхозчиларимиз унча уюшқоқ эмас, одамлар орасида юз-хотирчилик кучли. Лекин шундай бўлса ҳам колхозчиларни коллектив манфаатини ўйлаб иш тутишга ўргатиш керак. Қачонгача арзир-арзимасга фарёд уриб юқорига чопиб юрамиз.

— Бу гапинг тўғри,— деди Асад оҳиста.— Лекин колхоз раҳбарларининг ўзлари дастлаб колхозчиларга намуна кўрсатишлари керак-да. Колхозчилар ҳар хил талаб ва таклифлар билан чиқаверса, раис парво қилмай, ўз хоҳлаганидек иш тутса, жанжал чиқишидан бошқа гап йўқ-да!

— Бу гапинг тўғри,— деди стулга суюниб Мажид.— Нима бало, раисингиз ҳаммани нўхталайман деганлар хилидан эканми дейман, дастлаб раисларни йўлга со-лиш керак, деб қолдинг.

— Йўқ, ўзим шунчаки айтяпман-да!

Улар раийжрокомга ҳам бирга бордилар, ундан район маданият бўлимига тушдилар. Асад яна Латиповнинг хонасига борганди, эшикдан мўралаб, унинг ҳамон ўша кўзойнакли одам билан ўтирганини кўрди, ҳафсаласи пир бўлиб, эшикни секин ёпди-да, чиқиб кетди...

3

Бутун қилиқни дала бошида Одил қилди-ю, изтиробда Тоҳира лов-лов ёнди. Унга Одилнинг қилиqlари эриш ботар, одамларнинг келиб-келиб шундай яхши

қиз бемаъни бир йигитга эрга тегишга рози бўлибдими ҳали, дея афсусланишлари эсига тушиб, тер босарди. У номусдан бошини кўтаролмай, уйга келгач, аламдан ҳўнг-хўнг йинглади. Онасиға: «Шу балони даф қилинг, ойижон, отамга айтинг, уларни бизникига келмайдиган қилиб юборснин»,— деб ялинди.

Муслима опа ундан-бупдан суриштириб, даладаги гапни билиб олди.

— Күёвингиз анови куни далада шўхлик қилган экан, қизингиз шуни кўрганидан бери...— чимирилди она.

— Уии ишга чиқармаслик керак эди,— лунжлари қимирлаб кетди отанинг.— Унаштирилай деб турган қиз далага чиққанидан кейин...— у гапининг давомини айтмади. Лекин айтмаса ҳам Муслима опа унинг нима демоқчи эканини тушуниб турарди: — Шунаقا бўладида, битта-яримта у-бу дейди. Бирорларнинг гапига лақиллаб, шарманда қилиб қўйиши ҳеч гап эмас...

4

Шу ҳафта орасида қўшнилардан бириникида тўй бўлиб қолди. Уйланәтган йигитнинг синглиси, одатга кўра, никоҳ тўйидан икки кун бурун дугоналарини зиёфатга чақириди. Қизлар даладан қайтишди-ю, уйда бағри хун бўлиб ўтирган Тоҳирани ҳам қўярда-қўймай зиёфатга тортиқилаб олиб чиқиб кетишиди. Қизлар очилиб шўх-шўх кулнишар, ҳазнллашар, тўйхона парилар маконига ўхшарди. Шоҳи-атлас кўйлакларда минг очилган қизлар навбат-навбати билан бир-бирларини тортиб, ўртага ўйинга тушишар, даврада товусдек сузишарди.

— Кам бўлманг, сингилжон,— сулув қадларга мафтун бўлиб қийқиришарди ёш жувонлар. Қизлар орасида ўйин билмайдигани йўқ экан. Далада қимтиниб,

тортиниб юрадиган қизлар тенгдошлари даврасига туш·
гач, чунонам очнилиб, чунонам яйраб-яшнаб кетишди·
ки... Тоҳирани ҳам икки-уч бор ўртага тортишиди, лекин
у чиқмади, қизнинг қалбидаги дард бунга имкон бер·
масди...

— «Қодиржон акам шу ердалиги учун чиқмаяп·
ти»,— дейишди қизлар, Қодиржон яхши дутор чертар·
ди. Шунинг учун ҳам зиёфат эгаси бир-икки машқ
қилиб берасиз, деб қўярда-қўймай олиб келганди. Жўра·
боши қиз Тоҳиранинг дардини яхши тушунарди, уста·
лик қилди:

— Қодиржонга дутор чалдириб, Тоҳирани ўйинга
тортиш керак,— деди шерикларига. Ўзи бориб Қодир·
жондан «Муножот»га чалишни илтимос қилди. Бошқа
қизлар бориб, Тоҳирани ўйинга тушинг, деб қистай
бошладилар. Тоҳира бу гал ўртага чиқа қолди. Дуго·
налари суюниб чапак чалиб юборишиди.

Куй мунг билан қанот ёэди. Диllарни титратди.
Қиз куй мақомига монанд муқом қила кетди. Куй эзиб
оқар, оқ батист кўйлак қучган қўллар, чиройли елка·
лар унга ром бўлиб, кўзларни маст қилиб, бир текис
силкинарди. Куй пардама-парда кўтарилиб борар, унга
маftун бўлган вужуд эса минг тўлқинга тушиб ечи·
лар, очилар, фарёд чекарди.

Мен баҳорман, мен муҳаббат,
Мен ҳаёт ошуфтаси.
Мен наҳорман, мен садоқат,
Мен тоза кўнгил саси.
Гуллар сочинг, қуҷоқ очинг,
Ошиқнинг баҳт бобига,
Эзгу ишқим отилмасин
Ғурбат, ғам қучогига,—

деяётгандек туюларди бу рақс Қодирга. Ўзи ҳам куй·
дан, ҳам жилвагар рақе хандасидан эриб борарди.

Унга сари қиз оқ ҳарир кўйлагини товус қанотидек ёзиб, чиройли бошини бир ёнга эгганича майин қадамлар билан даврада сузилиб тебранар, кўзларни ҳам, ўзларни ҳам, сўзларни ҳам сеҳрларди.

Дутор қиз қалби латофатининг юқори пардаларини ҳам синамоқчидек, оҳиста кўтарилиб, майинлаши, энг нозик ва таранг торлар чертнилиб авжга чиқди. Аммо қиз қалби бунга бардош бера олмади. Қамондек эгилиб, ечилиб турган жойида кўзларидан дув-дув ёш тўқди-ю, лабларини қаттиқ тишлаганича даврадан югуриб чиқиб кетди. Соз энг нозик пардасида узилди. Ҳамма данг қотиб қолди...

— Ҳай, ҳай, сенга нима бўлди?

— Тоҳира, жоним,— қиз орқасидан югуришди дугоналари. У эса йўлини тўғсанларнинг ҳаммасини силтаб, итариб ташлаганича кўчага, ундан уйига отилди.

Бу фарёд маъносини фақат Қодир тушунарди. Дуторини ҳам ташлаб бенгихнёр саншиб ўрнидан туриб кетди. Орқа томондан айланиб ўтиб, қиз изидаи кўчага чиқди. Қечикканди: қиз уйига кириб кетиб бўлган, кўча эшик олдида эса Раҳмат ака турарди.

5

Даладаи қайта туриб Асад чойхона олдида Раҳмат акага дуч келди.

— Бормисиз, Раҳмат ака, қаёқларда юрибсиз, кўринмайсиз? — кўришди Асад.

— Нима эди? Мен шу ердаман,— кейинги вақтларда чумчук пир этса, юраги шир этадиган бўлиб қолган Раҳмат Асаднинг оғзига хавотирланиб қаради.— Прокурор истаб қолдими? Ёки қизим...

— Қани, юринг-чи! — деди Асад қоши билан идорасини имлаб. Раҳмат тахтадек қотди, оёқлари чалишди. «Нима гап?» деб сўрашга тили бормасди. «Бошимга

шундай кун тушибди-ю, энди сен мени энгагинг билан имлаб, орқангдан лўкиллатадиган бўлиб қолдингми ҳали! Қани, галини эштайй-чи...»

Парткомнинг кабинетига киришлари биланоқ Асад одатича али йўқ, бали йўқ:

— Сизга ўзи бир нима бўляптими, Раҳмат ака?— деб қолди.

— Нима? Нима қилибди?— Асаднинг қишлоқи дўлвор бақироқлик феълини яхши билган Раҳмат стол қиррасини ушлаб тик туриб қолди.

— Уқиган, колхозда обрўли бир одам бўлсангиз. Бу нимаси?! Қизингиз тегмайман деганига қарамай, Ярашнинг ўглига бермоқчи эмишсиз! — Асад дангалчилардан эди.

— Шунга чақирғанмидингиз?— деб сўради Раҳмат ранжиганини яшира олмай.

— Хўш, сизнингча, бу аралашмайдиган масалами? Қизингизнинг ваъдалашгани бўлмаса, бошқа гап эди.

Раҳмат энгагини оғир ишқаб қолди... Асад бошқа ҳар қанақанги ички иши ҳақида гап очганда ҳам унга ҳозиргидек алам қилмасди. У қизи ҳақидаги гапни оиласининг ор-номуси, шаъни ҳақидаги гап деб билар, бошқаларнинг аралашиб, сўз чуватиб юришини истамасди. Айниқса, Асаднинг «қизингизнинг бошқа ваъдалашгани», дегани уни мижиглаб ўборди. «Қизим ҳали ота-она раъйига қарамай, бошқаларга ваъда ҳам берадиган бўлғанмиди, бу гап эл оғзига ҳам тушдими-а...— қўли лунжида, дили алангада эди, Раҳматнинг. Ҳали эл олдидা бошимни ерга қаратиб қўймаса эди. Нега Яраш аканикидан одам келган куниёқ, эрта якшанбада тўйини қилиб олиб кета қолинг, дея қолмадим-а! Дод-войига қулоқ солмай, эртагаёқ даф қила-ман энди!»

— Ҳа, нега индамай қолдингиз, гапиринг!— деди уни қистаб Асад.

— Энди қизимизни сизнинг буйруғингиз билан эрга берамизми?

— Мен буйруқ бермоқчи эмасман, лекин қизни бирорга зўрлаб бериш замони ўтиб кетган. Яна қоқилманг деяпман,— куфри чиқа бошлиди Асаднинг.

Раҳмат, қизимни нима қилишимни ўзим биламан, дегандек, стулга оёғини чалиштириб ўтириб олди.

Шу орада эшик очилиб, секретарь Асадга, сизни райондан телефонга чақиришяпти, деб қолди. Телефон бухгалтерия хонасида эди.

— Мен ҳозир, ҳозир... — Раҳматга, кетиб қолманг, деб ишора қилиб шошиб чиқиб кетди Асад. Раҳмат ҳам анойилардан эмас эди. «Сенинг дағдагангни эшитиш учун ўтираманми ҳали кутиб, бўлди, тушунарли ҳаммаси...»— деди-ю, фурсатни қулай билиб, жўнаб қолди..,

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Айни сахар. Хўролар силкиниб-силкиниб ерга тушишга чоғланиб турарди. Низом ҳам уйидан пишиллаб чиқиб, ҳовлида бомдод учун эдигина таҳорат слишга ўтирганди. Кўча эшик тақиллади... «Ким бўлди бу? — чўчиб тушли Низом.— Шу маҳалда-я?!» Ҳаллослаб уйга кириб, ўғлини туртиб уйғотди.

— Тур, болохонага чиқиб секин қара, эшикни бирор тақиллатяпти.

Ўғли кўзини уқалаб, зўрга ўрнидан турди. Низом жонини ҳовучлаганича унинг болохонадан қайтиб тушишини пойлади. Бўйнида гуноҳи борнинг оёғи қалтнрайди деганларидек, у шу топда ўзини йўқотиб, турли хаёлга борганди. «Раҳматнинг қарзи масаласи яна кўтарилиб, райондан эшигимга милиция келдими, шу

вақтда бошқа ким келарди?» — дея ваҳима босганди уни...

— Ярашхон амаким,— деди ўғли яна ётиш учун уй-га бурила туриб.

— Тўхта, тўхта! Ярашхон амакинг нега келади шу вақтда. Олдидা одам йўқми? Бу бетавфиқ чол бирор фалокатни бошлаб келган бўлмасин! Олдидা одам йўқмн?

У Ярашнинг шайтонга пир бўла олишини биларди. Зимдан иш қилингга шундай устаки бу «авлиё» тушмагур. Керагини дўндирига, тагин хамбанинг қопқоғини бекитиб, «гўшт ўғирладинг» деб нотўғри турткилланган мушукдек ожиз миёвлаб, кўзини мўлтиллатиб тураверади-я! Сибирга ҳам мол олиб боришганда ҳам ҳамма ҳийла шундан чиқди. Ярашга нисбатан тоға ўзини фаришта ҳис қиласиди. Майли, бу гал ҳам тинчтиши ўйлини топди-ю, тинчтиса, тинчтисин-чи, кейин бир гап бўлар, дерди. Низом ўглини яна болохонага чиқариб, яхшилаб қара, олдидা бошқа ғодам йўқми, деб буюрди. Бу орада эшик яна икки-уч бор тиқиллади. Ёлғиз ўзлари, фақат битта буқачани етаклаб олганлар, деди. Шундан кейингина тунов куни Одилга ўзи айтган гапи эсига тушиб, Низомнинг этига сув югарди. «Ким?» — дея кўча эшик сари пилдиради...

2

Яраш тезгина ўзини ичкарига олди. Низом буқачани молхонага боялашни мўлжаллаб турганди, буқачанинг колхоз фермасига элтиб қўйгунича бу ерда ейдиган ем-хашаги кўзига жўриниб кетди шекилли, бу фикридан қайтди.

— Ҳой, меҳмонхонани оч, жой қилиб бер амакингга! Сиз кириб оёғингизни узата туринг, мен ҳозироқ эл оёғи қўзғалмасдан, буқачани ўзим ғириллатиб олиб бо-

риб молхонага қўйиб кела қолай. Үзим олиб бормасам, молбоқар боланинг мазаси йўқроқ, болалар олиб борса, тихирлик қилмасин тағин!

— Хўп, яхши, хўп, — деди Яраш ҳам.

Бомдоддан ҳам кечиб, тонгги ғира-ширада йўлакдан чиқиб кетган Низом узоқ ҳаялламай қайтиб келди.

Тонг ёришган, меҳмонхона тўрида эса лўлага ён-бошлаган Яраш мизғиб қолганди. Эшикда Низомнинг овози эшитилиши биланоқ, қуш уйқусидан салчиб кўзини очди.

Низом аканинг ўғли меҳмоннинг олдига дастурхон ёзиб, ёнига жиғиллаб қайнаб турган самоварни қўйиб кетиши биланоқ, меҳмоннинг ўзи ёрилди.

— Раҳмат бизни осиб қўйди,— деди Яраш.— Элга маълумоши бериб, қизини фотиҳа қилиб қўйсақ, бўлар эди-ю, у бўлса, шу қарз ғалвасидан қутулай, кўнглим тинчисин, деб кетга суряпти. Мана, иншоолло, қарзидан ҳам қутуладиган бўлди-ю, лекин ҳали ҳам...

— Яхши эмас, худо кўнглига солиб, қизимни бераман, деб гап қилдими, орқага суриш гуноҳ.— Низом ўйланиб қолди: «Нима бало, қизи севганим бор, бош-қасига тегмайман, деб жанжал қиляптими. Шундан қўрқиб юрибдими! Қизининг севгани жиянимми! Пайти келганда, нонкўр бу жияни бир қақшатайки, қараб турсин». Хезланиб қолди. Яна дунё кўзига кўриниб, қўрқувларни унутган, ичидаги қора илон фимирлай бошлаганди.— Раҳмат бегамни бир чимчилаб қўяйми, дейман? Тўйингизни бошлаб юборайми? — деди.

— Қани эди, савоб иш қилган бўлардингиз! — ер тагидан кулди Яраш.

Кўп ўтмай Низом тараффудланди.

— Утиринг, ўтира туринг! Болалар бир чимдимгина ош дамлашяпти. Үтини тортгунча, ғириллаб бораману гаплашаман-келаман,— деди елкасига одатда тўй-маъракаларга киядиган читти гулли авра тўнини ташлаб...

Яраш эски ҳамтовоғининг бу енг шимаришидан

мамнун бўлиб қолди. Кўп борткелган, кўп «қутлуг» зиёфатларни еб ўргангандан мөхмонхонада бемалол оёқ узатиб, орқасига ёстиқ тахлади. Салласи михга илинганди...

Орадан икки чой қайнарчалик ҳам вақт ўтмай, ҳовлида яна Низомнинг: «Худоё, ўзингга шукур, худоё, марҳаматингга шукур,— деб ихрагани,— ҳой, молларни сугордингми?»— деб бақиргани эшитилди.

Низом, албатта, Раҳматни уйида учратганди. Мөхмонхонасиға кириб, юмшоқ духоба ёстиқни бағрига босганича, пойқадами боисини тушунтирганди Раҳмат дўпписини ерга қўйиб ўйланиб қолди.

— Яраш акамга гап қилдигу, албатта, бу ёғини сургаб юришимиз ярашмайди, деди. Узоқ чайналди. Биз а шунчалик яхшилик қилган, етти ёт бегона раисни ийдира олган Яраш акамга бир эмас, ўн қизимни ҳам ҳозир деса ҳозир беришга тайёрман. Ўзим ҳам қийналлиб кетдим. Лекин бу қарз ғалвасининг таги узилмай туриб, фотиҳа ошини берсак...

Унинг нима демоқчилигини Низом тушуниб турарди. «Бу ёқда ўзи чап бўлиб турган жиянингиз кўтарилса, у ёқда қизим оҳ-воҳ қилиб идорага чиқиб қолса, ҳаммаси расво бўлмасин, деб қўрқаман!» Асаднинг Раҳматга қилган дўқларини эшифтганди. Шунингдек, Одилхоннинг кўчат экаётган қиз-жувонлар олдида шармизлик қилгани ҳам қулогига чалинганди. Ҳозир Раҳмат тилида ул-бул деяётган бўлса ҳам, дилида иккиланиб тургани, қизининг беорлигини, бор, фотиҳасини қилиб юбора қолай деса, яна ҳар хил андиша ва мулоҳаза қилиб турганини тоға тушунарди. Ахир бу Раҳмат Ярашга ҳам, кони ноилож қолганидан, бу қарз ғалвасини тинчтишига умид қилиб, қизимни бераман, деб ваъда қилганди-да! Бўлмасам, у Ярашнинг кимлигини, олдин колхозда, кейин Сибирь бозорларида кўрсатган ҳунарларини билмайдими? Билади ҳаммасини. Эрта-индин қарз ғалвасидан қутулса, бир вақтлар Яраш кўп

панд бергандек, бу ҳам ул-булни баҳона қилиб, қизини четга чиқариб қолиши ҳам мумкин. Ҳозир занжир боғланса боғланди, бўлмасам кейин қийин бўлади...

Тоға мукка тушиб олиб Раҳматни аврашга тушди. Жиянини ёмонлади ҳам; Ярашнинг ўғлини кўрганини, бунақа йигит оламда йўқлигини, ўғил болалигидан да-ла бошида шўхлик қилганини, бу ёғи Одил янги раис билан ота-боладек бўлиб олгани-ю, энди ишлари илгаригидан ҳам яхшироқ юришажаги, Ярашнинг жуда керакли одам эканлигини ҳам қолдирмай мақтади.

— Кетга сурсанг, гуноҳ бўлади. Ярашон ака шу бир оғиз сўзингга муштоқ. Бугун қарзингни ўчирилтира, раисга айтиб, эртагаёқ колхозга омборчи қилдириб кўяди,— деди.

Тўлгоқ, қўрқув, сиқув ичиди мияси қотиб юрган Раҳматга Низомнинг жаврашлари кор қилди, ке, фотиҳани қилиб қўйсам бундай гап-сўзлардан ҳам қутуларман, деб ўйлади. Нариги уйга чиқиб, хотини билан ҳам маслаҳатлашиб келди.

— Фотиҳа бўлаётганини билиб, қизинг тўполон қиласидиган бўлса, узоқроқ қариндош-париндошларни кига юбориб қўй,— маслаҳат берди Низом.— Вақтни қўлдан берма. Ҳамма оналаримиз, оналаримиз, сингилларимиз ҳам тақдирларига йиғлаб-йиғлаб кўникканлар. У ҳам, тўйигача секин-секин кўникиб қолади.

— Хўп-хўп. Бўлди-бўлди,— деди боши говлаб кетган Раҳмат.

— Яраш акамга айтинг. Индинга фотиҳа тўйинни олиб келаверсинлар. Омин оллоҳу ақбар!

— Ҳа, оғайнижон, гап бундое бўлибди, гап бундое бўлибди,— суюниб юзига фотиҳа тортди Низом ҳам. У қолган-қутган маслаҳатлар ҳақида сайдраб, эшикка чиқар экан, дилида: «Жиянжон фотиҳани эшитгач, қанақа ўйноқлар эканлар,— деб лаби қочар,— ҳа, у нокас энди умр бўйи бахтсиз бўлиб ўтсин», деб ёнарди.

Низом меҳмонхонага оғзи қулоғида кириб, Раҳматни кўндирганини айтгач, иккови бу ерда яна талай фурсат отамлашишди.

— Бир вақтлар Асад бир эпкинингизга келганда, биратўла оттириб юбормай олиб қолганингизнинг мана фойдаси тегяпти.

— Эпкиннга келгандай менга ўхшатиб оттириб юбо-ролмагансиз, деяпсизда-а! — кулди Яраш.

— Мана, раис акам ҳам омбир билан секин бир би-қинидан қиса бошлабдилар, гиррангизга тўғрилаб берсалар, энди отарсиз.

— Воҳ-хоҳ-хо-ҳо... Оғиримизни енгиллатдингиз, эниди худо хоҳласа индинга ўзингиз бош бўласиз,— тайпнлади Низомга у.

— Иншоолло, иншоолло,— дерди Низом шод.

3

Қодир Раҳмат аканинг Асадга айтган гапларини, қабулидан қочганларини эшлитиб, бешбаттар хуноб бўлди. Правление мажлисини ахир қачонгача кутади, қачонгача бор гапни шунда ўртага соламан, деб юради. Тоҳира билан тил биректириб, шартта Янгиер-пангиерларга кетиб қолайми, деб ҳам ўйлади. Аммо Тоҳира бунақангиларга юрадиган қиз эмас. У эл орасида ёмон гап тарқамай, ўз иззатимиз билан қовушайлик, қочиб кетиб, умр бўйи ота-онамнинг бошимизга оғир кун тушганда шарманда қилиб қочиб кетди, деган гапига қолайми, дейдиганлардан. Раҳмат аканинг бошида ҳозир қарз ташвиши бўлмаганда ҳам бошқа гап эди. Қодирнинг қўлини ҳар хил андишаларнинг кўринмас илибоғлаганди. Ўзини шундай минг ёқقا уриб турган кунларининг бирида олдига эски синфдош оғайниси келиб қолди. У Раҳмат акалар оиласига яқин эди. Ўтган йили Тоҳиранинг тенгдош холасига уйланганди.

Оғайниси Қодирнинг қўлидан ушлаб, чойхона сари бошлади.

Гулга ишқибоз чойхоначи гулзорга садарайҳон кўчати экканди. Узини эндигина тута бошлаган гуллар юмшоқ әгат тўшида икки-уч нозик баргини аранг кўтариб, қуёшга мунғайиб қараб туардилар. Қодир уларга хомуш тикилди, унинг ҳам қалбида умид япроғи бош кўтариб туарди.

Дўсти әгилган садарайҳон қаддини кафти билан оҳиста кўтара туриб:

— Ҳаммасидан хабардорман, атай келдим,— деди. Кейин у Раҳмат аканинг кунини шу Ярашлар, Низомларга тушириб қўйган худодан нолиганини, бўлажак куёванинг ахлоқидан ор қиласётганини, қани, пул, ҳеч бўлмаса қарз топилса ҳам тўлаб, бутун фалокатни бошидан даф қилишни истаб, оҳ чекканини хотиним менга айтди. Бечора поччамга қийин бўлибди, Тоҳирага ҳам деб, ачинганини айтиб берди. Сўнгра у:

— Оғайни, сенга маслаҳат шу, бир илож қилиб пул топу Раҳмат акага етқиз. Қарзингизни ўрнига қўйинг де, мен ҳам ёрдам берай сенга. У жон-жон деб олади, бу ёғига бутун иш ўзгаради,— деди. Бу хабар, маслаҳат Қодирга катта қувонч баҳш этди. Ҳали гуллари очилиб, чирой топмаган гулзор ҳам унга бир чаманистон бўлиб кўрина бошлади. Дўстининг қўлини сиқди. Қонрги тушиб қолганди. Алангалана бошлаган умид учкунлари уни уйга шошилтириди.

Унинг назарида Тоҳиранинг ҳам юзидағи аламли ғам тарқагандек, ўзига сўйкалиб: «Мен учун шу ишни қилдингизми, раҳмат!» — дея табассум билан кўзларига тикилаётгандек бўлиб туюларди.

Уйга келиб онасини излади. Она далада эди, кеч қайтди. Қайтган заҳотиёқ унга бор гапни тушунтирди. Онасида яхши-ёмон кунлар учун жамғарилган пул бор эди.

— Үғлим, тўйингга атаган эдим бу пулни. Ихтиё-

ринг. Келинга мол ҳам олиб қўйган эдим,— деди она. У ўғлининг бутун дарду аламини биларди.— Пул топилади, болагинам, одам топилмайди,— деди.

Угай онасп Тоҳирани фотиҳа тўйидан бир кун илгари, Низом ўргатганидек, қўшни колхозга узатилган кичик холасиникига юборганди. Ота ҳам, она ҳам эртага фотиҳа тўйн эканини айтишмаганди унга.

Холаси Тоҳирадан икки ёшгина катта бўлганлиги ва деярли тенгдош дугоналардек бирга ўсганлиги учун қизининг сирларини билар, дардларига тушунарди. Унинг эри ўнинчини бир вақтлар Қодиржонлар билан бирга битирган, колхоз идорасида ишларди.

Тоҳира холаси билан айвонда дардлашиб ўтирганди, ичкари уйда соқол олаётган куёв йигитнинг гаплари қулоғига кириб қолди.

— «Ўзбекистон»даги Қодирми? — деб сўраб қолди у, ўтирган жойидан.

— Ҳа,— деди хотини,— дарров эшита қолдинги-ми-а?

— Ҳали шу ерга келиб эди-я!

— Нега келганди? — Тоҳиранинг кўзларида пайдо бўлган учқунни кўриб, қайтариб сўради холаси.

— Нега дейсизми? — узоқдан Тоҳирага кўз қприни ташлаб олиб, муғамбирана кулди куёв.— Айтганим ҳақига нима берасизлар?

Тоҳиранинг сабри чидамай қолди. Унинг юраги яхши гап кутиб хавфсираётганини кўрган хола:

— Нима тилайсиз? — деди.

Куёв Тоҳирага сезидирмай, хотинига қараб кўзини қисиб, кулиб қўйди. Хотинн ҳам кулди. Шу пайт юзи ни ойнага чўзиб, устара юргизаётган жойида у сапчиб қолди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб юборди, вужуди қулоқ бўлиб уни тинглаётган Тоқира. Назаридан, Қодиржонга бир нима бўлгандек туюлганди.

— Лунжимни кесиб олдим.

— Вой ўлмасам,— деб хотини чопди унга.

— Ошна-оғайнилар энди хотининг тимдалабди, деб калака қиласиган бўлди-да.

— Қодир нимага келибди, айта қолинг! — Тоҳира-нинг бетоқатлананаётганини кўриб, қистади у.

— Қодирми? — кўпикларни зернмай қоғозга сурниб, ярасига долчин суркаб сўради куёв.— Қодир менга маслаҳатга келувди.

У Тоҳиранинг кўнглини билиб олмоқчи эди.

Куёв Тоҳирага, шошманг ҳали, деб кулди-ю, хотини ичкари уйга чақириди. Эшикни бекитиб, унга бор гапни батафси тушунтирди.

Тоҳира эса айвонда юраги така-пука бўлиб, бу эшик қачон очилди, деб бетоқат тикиларди. Ниҳоят, эшик очилди, майли кулиб, икки юзи лоладек қизариб, дугона-хола чиқиб келди. Индамай Тоҳиранни кучди.

— Бахтинг бор экан. Сенинг учун жонини ҳам аямайдиган йигитни тоғган экансан,— деди. Сўнгра Қодирнинг Раҳмат аканинг қарзини тўлаш тараффудига тушганини айтди...

Тоҳира бир нафас ўз қулоқларига иноммай туриб қолди, кўзлари чарақлаб, ўзини қичқириб юборишдан тийиш учун лабларини кўкаргудек қаттиқ тишлаб, холасини қучди.

— Мактабда бирга ўқигандик, Қодир асил бола! Кўнгли тоза! — Қодирни мақтарди куёв.

— Яхши бола дейишади-ю, лекин шу қарз тўғрисида отамни қийнади-да,— деди Тоҳира жўрттага. Унинг уйга қушдек учгиси келиб қолди. Аммо холаси бугун кетишига йўл қўймади.

— Озиб-ёзиб келдинг. Ўзим соғиниб юргандим. Эр-

тага қайтасан! — деб туриб олди. Туни билан улар гаплашиб чиқдилар.

— Отамнинг кўзи мoshдек очилади. Қизим ёмон одамни танламаган экан, дейди. Энди анови шилқим даф бўлади,— дерди севинчн ичига сигмай. Қўз олдида янги баҳт дунёси жилваланарди.

— Сенга ўхшаб минг очилниб юраман, уйингга мөхмон бўлиб бирга келамиз.— Қиз оламга сифмасди. Бошида ҳали ғам булатлари борлигини сезмасди. У эртаси куни пешингача шу шодлик билан яшади...

5

Бугун эрталаб қуёш қорли тоғ бошига қўниб олгандек ҳурпайиб турган булат увадаси остидан мўралаб юз кўрсатди. Оқшомда вужудини баҳор ёмғири тозалаб ўтган табиат бош ювган келиндек жилваланарди. Япроқлар лабида, майсалар тўшида шудринг томчилари йилтиради. Янги кун, янги умид нашидаси қалбига шукуҳ баҳш этган Қодир идорага томон ошиқиб келарди...

— Ҳозир бориб чақирираман, пулни тутқазаман,— дерди у.

Идорага шошиб кирди, қоровулга Раҳмат акани бош бухгалтер чақирипти, деб айтиб келишни буюрди. Ўзи хонада хаёлфаромуш ўтириди. Ҳали идора ходимларидан ҳеч ким келмаганди. Деразалар очиқ, бош бухгалтернинг столи устида папирос қолдиқларига тўлиб турадиган кулдон ҳам топ-тоза, қофозлар, турли ҳисоб дафтарлари айқаш-уйқаш бўлиб ётадиган стол усти, сиёҳдонлар ярақлайди. Фаррош аёл яқиндагина келиб ҳамма ёқни тозалаб, саришталаб кетганди.

Эшикдан атрофга аланглаб Раҳмат кириб келди. У бош бухгалтерии изларди. Қодир унга салом берди.

— Сизни Сулаймон aka эмас, мен чақирирган

эдим,— деди у, стул суреб. Раҳмат ака Қодирнинг қў-
лидан пул олмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Қодир
ўйлаб туриб: — Қарзингиз масаласида прокурор кечака
яна телефон қилди,— деб гап бошлади (ҳақиқатан ҳам
прокурор икки-уч кун илгари телефон қилган, нега
қарздорларни маълум қилмаяпсизлар, деб сўраган
эди).— Тогам билан маслаҳатлашдик, мажлис-пажлис-
га ҳали анча бор, кейин тогам мана бу пулни берниб
юбордилар, иморат сотган эканлар.— Қодир Раҳмат-
нинг олдига пулни қўйди.

Раҳмат ўз кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам ишон-
май қолганди. У Низомдан икки дунёда ҳам бундай
одамгарчилик чиқиши мумкин эмаслигини билар, ҳеч
нарсага тушунолмай турарди. Қодир Раҳматдаги таҳ-
лиқани пайқади.

— Ўша вақтда ҳамма жарима сизнинг бўйнингизга
ёзилиб қолгани ғалати бўлган-да. Тогам шуни ўйлади-
лар,— деди.

Раҳматдан садо чиқмасди. Олдида стол устида
нақд минг тўққиз юз сўм пул турарди. Унга қўл чў-
зишини ҳам, чўзмасини ҳам билмасди.

— Вой Қодиржон-эй, ука-эй,— деди ниҳоят ўзини
ўнглаб.

— Ҳозир кассир келиб қолади,— деди Қодир жойига
ўтиб ўтиаркан.— Топширинг-да, кейин кириб, раисдан
актларингизни олинг, ёптириб қўя қолайлик.

— Раҳмат, раҳмат, ука,— деди жилмайиб.— Кассир
ҳозир келиб қолар-а?

У пулни қўлига олиб, бирпас унга қараб турди.
Бир неча кундан бери юзини қора булатдек қоплаб ёт-
ган тундлик ғойиб бўлгандек кўринди. Ахир, у шу
пулни излаб, кимларга сарғаймади!

Ўйига, сизни идорага чақиришяпти, деб одам борга-
нида у қизининг бугунги белгиланган фотиҳа тўйи учун
қозон қурмоқда эди. «Тагин фотиҳа тўйини ҳам заҳар-
га айлантирадиган бирор гап чиқиб қолдими?» — дея

бу ёққа чопганди. Бошпни кўтариб Қодирга қаради. «Бу йигит ҳам менга бу олижанобликни қизим учун қилияти. Нега шу пул жониворни бундан икки кун бурун олиб келмади-я! Ахир, ҳозир қизимни Ярашнинг ўғлига бердим ҳисоб. Бу йигитга қизимни бермаганимдан кейин...— икки ўт ичидага таҳликада тебрана бошлади унинг вужуди.— Бугун фотиҳа деб одам айттирганимда ҳам бошқа гап эди...» У пулни Қодирнинг олдига сурди.

— Ҳали ҳам кассирдан дарак йўғ-а?! — деди ўрнидан туриб.— Қодиржон ука, пул сизда турсин. Мен уйга бориб келай, қарзга доир бир қофоз бор эди. Ёнимда пул олиб юришим яхши бўлмас,— эшникка томон юрди у.

— Ҳўп,— деди Қодир соддадиллик билан.— Тезроқ келинг, хўпми.

Дам ўтмай идора ходимларп кириб кела бошладилар. Қодир одатдагидек, таннарх ҳисоб-китобига шўнғиб кетди. Ҳар замонда эшикка қараб, Раҳмат акага нима бўлди, кечикиб кетди, бошқа иши чиқиб қолди шекилли, дерди ичиди...

6

Раҳмат акаларникида фотиҳа тўйи. Ҳамма ёқ супурилган-сидирилган. Тўй тегишлиники, дейдилар. Айниқса, фотиҳа тўйига ҳамма келавермайди. Қуёв томондан икки-уч вакил, келин томондан уч-тўрт қариндоши. Шуларга яраша ош-нон, қуюқ-суюқ. Ярашхон аканинг ўзи:

— Бисмиллоҳу раҳмону раҳим... Омин оллоҳу акбар,— деб фотиҳа ўқиб, махсус тайёрлаб келтирилган патир нонни ушатди. Шу билан Раҳмат аканинг қизи Тоҳирага нон ушатилди. Демак, Одилхон билан Тоҳиранинг ҳаёти ва қисмати бир умрга ушатилди. Энди иккаласига бирга яшаш ва бирга қаришдан бошқа

турмуш йўли йўқ. От қайси кўчадан юрса, той ҳам шу кўчадан бориши керак. Қадимдан қолиб келаётган таомил шу.

— Қўша қаришсин!

— Ували-жували бўлишсин!

— Фотиҳа — худонинг муҳри! — Сулаймон ака ҳам бошқалар қаторида кафтларнни юзига сурди. Орада бошқа гап бўлгани йўқ. Чаккаларидан, бўйинларидан шовдираб оққан маржон терларни дастрўмол ва қийикларга арта-арта олдиларига кетма-кет келтириб қўйилган таомларни тановул қилишди. Куёв ва келин ҳақида гап юритиш, улар бу ўқилётган фотиҳалар ҳақида қандай фикрда экан, деб ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Ота-она рози — демак, худо рози.

Қоринлар тўйгач, юмшоқ ёстиқларга суюнишди-ю, олиқ-солиқ машмашасига тушиши. Таомил бўйича, Раҳмат ака ўз изминин яқин қариндошларидан бирига берганди. Унга тўқсон-юз кило гуруч, думбасида 10-12 кило ёғи бор иккита қўй, тўрт қоп ун, шунга яраша қанд-қурс, олти юз сўмча пул, деб ўз олиқ-солиқ мўлжалларини тайинлаганди. Ярашхон ака ҳам олиқ-солиқ хусусида тортишиш учун маҳалланинг энг пишиқ, устомон ва юлдузни бенарвон урадиганларидан бирини бошлаб келганди. Гап олиқ-солиқ устига кўчиши биланоқ, у Сулаймон акани имлади-ю, секин ташқарига чиқиб кетди.

Фотиҳа тўйи ўтаётган ҳовли эрта-индин катта хурсандчиликлар бошланадиган файзли тўйхонага эмас, енг ичида ўғринча савдо иши пиширилаётган хавотирли қиморхонага ўхшарди. Қизи Тоҳира икки-уч кундан бери юрагини хун қилгани учунми ёки қуда бўлмишларнинг иззатини қилибми, ҳар доим шақ-شاқ қилиб гапириб турадиган Муслима опа ҳам дамини ичига ютганди. Ошхона тепасида куйманишиб Муслима онага қарашаётган қўшни аёллару қўлинини қовуштирганича

ҳовлида меҳмонлар хизматига ҳозир бўлиб турган Раҳмат ака ҳам бир нарсадан хавотир олаётгандек, пичирилашиб гаплашишарди. Раҳмат ака катта уйга киритилаётган чойни қайтариб кўриб, яхши дамланмаган бўлса хотинига дўқ қилар, лаганларда сузилган норинлар устидаги қазини каттароқ қўй, кўпроқ-кўпроқ суз, деб зарда қиласади. Қолган борди-келдиларни Низомга топшириб, Сулаймон билан Ярашхон ака бирга боқقا ўтиб кетнишгач, катта уйдаги меҳмонлар орасидан тетик овозлар ва аҳён-аҳёнда кулгилар ҳам эшитила бошлиди. Раҳмат ака этаги билан ўзини елпиб қўйди. Тоҳираванинг катта укаси Шукур ҳовлида самоварга қарашиб турарди. Ҳаммани гёй сиқиб бораётган пичир-пичирлардан унинг юраги ёрилгудек бўлди. Отасининг ҳовли ўртасидаги олмага суюнганини, онасининг ўчоқбошига чўнқайганини кўриб, кичик уйга кирди.

— Бу нима, азахонага ўхшайди,— деди ўзига-ўзи жаҳли чиқиб.— Тўй бўладиган бўлса, тўйхонага ўхшаб турсин-да.— У токчада турган радиоланинг қулогини буради. Уйни қандайдир бир мақолани берилиб ўқиётган дикторнинг овози ларзага солди.

— Ўчир, ўчир!— ошхона томондан имлаб қўл силтади Муслима опа. Үғил унга тескари қараб турди-да, шкаф бурчагида анчадан бери қўйилмай чанг босиб ётган пластинкаларни олди. Радиони ўчириб, пластинка қўйди. Шўх музика садоси янгради.

— Бормисан!— деди катта уйда ўтирганлар орасидан кимдир. Шукур яхши кўрган музикаларини устмасуст қўяверди. Халқ севган ҳофиз овозини қўйиб авжига чиқарди:

Қарға булбул бўлолмас,
Гулнинг қадрини на билсин...
Саҳрова ўсған бир қуш
Кўл қадрини на билсин...

— Яшавор! — деди катта уйда ўтирганлардан яна бир серзавқи. Шукур ҳам ўзидан мамнун бўлиб кулиб қўйди. Ҳовлига бир оз тўйхона руҳи кирди. Катта уйдаги олиқ-солиқ музокарачилар гоҳ қизишиб, кўтарилиб кетишар, гоҳ пастлашиб қолишар, боғда ариқ лабига чўққайшиб олган Ярашхон билан Сулаймон ҳамон пичирлашарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Идорада чўт қоқавериб чарчаган пайтларида Қодир клуб орқасидаги олмазорга чиқиб айланишни, баҳор қучогида яшнаб, очилиб бораётган далаларга, олисдан зангори гиламдек товланиб кўзни олувчи барра беда пайкалларига, дараҳт гулларига тикилишни севарди. Олмазор четнадаги сўқмоқ йўлдан туриб Тоҳираларнинг кўча бетидаги уйига ҳам тикилиш, мабодо, қиз лип этиб чиқиб қолса бир кўриш, иложини топса, чақириб гаплашиш илинжидা ҳам бўларди. Тоҳира ҳақида ўйлаганида доим йигитнинг қалби ажиб бир суур билилар, ҳаёт кўзларига беҳад гўзал кўринар, қиз берган баъзи озорларни ҳам унутарди. Қодир олдин олмазорни айланди. Раҳматнинг шу вақтгача келмагани уни ташвишга сола бошлаганди. Атрофда қушчалар бетиним учиб-қўниб чирқиллашар, асаларилар гўнгилларди. Баҳор бўйи дилни қитиқлар, Тоҳира билан бир ҳафтача бурун тутзорда учрашганлари, қизнинг ердан чўп олган бўлиб, ўзига уялиб-уялиб қараган жоду кўзлари тубидаги муҳаббат ёлқини, худди жонон пиёла жарангидек тиниқ титроқ овозидаги шўх музика наволарига ўхшаб кетадиган ўша ёқимли оҳанг, ҳатто чиройли елкаларига тушиб турган майда ўрим қора сочию эркаланишлари ҳамма-ҳаммаси яна эсига тушар, уни соғинтириарди. Майнин шамол қаёқдандир пешинги

дам олиш вақтида берилаётган шўх концерт оҳангини қулоғига олиб келиб урди. Қодир севган лирик куйни чертиб, баҳор ҳуснига монанд куйларди у:

Кўнглим гулдай очилгай, жонон, бир бора кулсанг,
Юзингга мен боқардим, дердим, сен зора кулсанг.
Чаманлар барқ уради, боғингда кулганингда,
Ғунча лабин очарди, боқиб гулзорга кулсанг.

Қодир майсалар бошида тўхтаб, куйни бир нафас ҳузур қилиб эшитди-ю, кейин ўзи ҳам қўшилишиб куylади.

Чеҳранг узра кўринди, кўксингдаги қувончлар,
Яшаргай ой жамолинг, сен бора-бора кулсанг...¹

Қодир олмазор орасидан чиқиб Тоҳираларнинг эшиги томон қаради-ю, қотиб қолди. Ундан янги тўн кийиб олган тоға пилдираб чиқиб келяпти. «Нима қилиб юрибди у ерда?» — тикилиб қолди Қодир. Кетидан яна икки-уч одам, Сулаймон, Яраш қўлларида тогора билан чиқишиди. Кўча бетида «Волга» турибди. Ҳаммадан кейин Раҳмат чиқди, қўли кўксида. Қодирнинг юраги қинидан чиқиб кетгудек бўлди. У ўз кўзларига инонгиси келмасди. Қодпр суяниб турған ёш олма кўчатининг кўм-кўк барг ёза бошлаган шохидан алам аччиғида бир шохча юлиб олди.

Сулаймон, Яраш ва Низомлар тишларини бамайли-хотир кавлашганича, идора томонга гаплашиб келишарди...

Қодир ўзича: «Нима гап, нима бўлди Тоҳираларникида? Наҳотки, Раҳмат aka бизни аллади? Тоҳира қани? Наҳотки, у бунга индамади? Е бошқа бир маросим ўтдими у ерда? Унда, нега мен эшитмадим? Яраш то-

¹ Пўлат Мўмин шеъри.

фора кўтариб нима қилиб юрибди. Тоғам-чи, Сулаймон-чи?»—дерди. Раҳмат аканинг ҳали олдидан галати бир ҳолатда чиқиб кетганини эслади. Кўзи тинди.

Қодир кўча юзига чиқиб турган эди, фотиҳа тўйидан қайтаётган тога ўтиб қолди.

— Ҳа, жиян,— деди у ош ёғидан ялтираган мўйловини силаб.— Ҳақиқатни пойлаб турибсанми ҳали ҳам?

Қодир, бетингни кўрмай, дегандек четга ўгирилди. Тоғаси атай яқин келиб шипшиди:

— Мана, ҳақиқатни қидириб, Асаднинг ногорасига ўйнаб, Раҳматнинг қизидан ҳам қуруқ қолдинг.— Кўзи ёнарди уннинг.

Қодир орқасига қарамай кетаверди. У қабиҳ тогани ҳозир нимталагудек бир важоҳатда эди, ўзини зўр билан босиб турарди. Тоғаси эса ўлганинг устига тепган қилиб, орқасидан қолмай заҳар сочарди:

— Суянган тоғингни ҳам кўрасан, эрта-индин патағига қурт тушиб қолади ҳали! Ўзингга эхтиёт бўл. Бола!

Қодир пинагини бузмай кетаверди.

2

Тоҳира холасиникидан қайтиб келди-ю, уйга қадам қўйишин билан йигиширилмаган хонтахтага, унинг устидаги патпр нон бурдаларию ҳолваларга, атрофидаги кўрпачаларга кўзи тушди. Юраги беихтиёр шиф этиб кетди. Онасидан, ким келди, деб сўрашга ҳам тили бормади. Қўлидаги тугунини айвон четига қўйиб турган эди, укаси югуриб келиб:

— Опа, амақимдила телишди, сизи эйда беямушмиза,— деди, нима деяётганига ўзи ҳам тушунмай. Муслима опа ичкарида эди. Тоҳира ўз бошпга тушган фожиани энди англаганди. Авраб жўнатиб, орқасидан фотиҳа қилдириб юборишганлари унга алам қилди. Кўзларига ўша калта мўйловлари осилиб турадиган

отаси ҳам; «айланай қизгинам, яхши бориб келдингми, холанг яхши юрибдиларми?» — деб олдидан пешвоз чиққан онаси ҳам мутлақо ёт, бегоналарга ўхшаб кўриниб кетди.

— Юришибди,— деди зарда билан.

Она қизининг ҳамма нарсани пайқаганини, шукур қил, қизим, дегудай бўйлиб бир оғиз юпатиш ҳам бошига мушт туширгандек бўлишини билиб, ясама кулгидан нарига ўтмади.

— Уйга кир, кийимларингни алмаштира қол,— деди, холос.

Тоҳира оёғини сургаб босиб уйга кирди. Ечинмай, укасининг каравоти четига чўнқайди-ю, энгагини каравот панжарасига тираб, бурчакка маъносиз тикилиб қолди.

Меҳмонлардан кейин кўчага чиқиб кетган отаси бемаҳалда қайтиб келди. Нариги уйга кириб, хотинидан:

— Қизинг келдими?— деб сўради. Муслима опа овоз чиқармай, ҳа, деб имлаганининг ўзидаёқ қизининг авзойини билиб олди. Бошқа гап сўрамади ҳам. Меҳмонларга ёзилганича турган кўк шойи кўрпачага чўзилиб: — Этигимни торт,— деб оёғини узатди.

Тоҳира қўшни уйда ўтирган жойида отасининг овонини эшитган, унинг шарпасини сезган бўлса ҳам у ёқ-бу ёққа бориб келганидан кейин қиласидиган одатнча, олдига чиқиб салом беришни хаёлига келтирмади. Қизининг кўзларида милт этган ёш кўринмас, киприклари қимирамасди. Табиати ёқтирумаган одамининг номини эшитганда ҳар кимнинг вужудида ҳам нафрат, ғазаб пайдо бўлади... Катта укаси унинг аҳволини билди, олдига кирди, лекин опа сизга нима қилди, деб сўрамади, маъюс чиқиб кетди...

Бир вақт Муслима опа кириб:

— Қорнинг очдир, овқатлан,— деди. Қизининг жавоб бермаганини кўриб: — Нима, холанг жуда сийлаб

юбордими дейман? — деди. Бу саволига ҳам Тоҳирадан жавоб ололмагач, ўзича мен ҳам бир вақт эрга тегасан дейишганида шунаقا икки кун аза тутгандим, кўнишиб қолади, деб ўйлади, чиқиб кета туриб: — Үрнингни солиб ёт,— деди остоноада.

Аммо Муслима опа эрталаб кириб, қизининг жой ҳам солмай, ўтирган жойида каравотга мукка тушиб ухлаб қолганини, бошига икки буқлаб қўйган ёстиқчалини кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлганини кўрди. Унга дам раҳми келди, дам одам шу даражада ношукур бўладими, уни чолга ёки моховга бераётганимиз йўқ-ку, дэя жаҳли чиқди. Замонлар бўлган, шўрлик қизлар кексаларга берилганда ҳам миқ этмай, пешанамга ёзгани шу экан, деб кетаверган-ку!

Тоҳиранинг ота-онаси қиз билан йигит бир-бирини кўрсинг, яхши кўргани яхши, десалар ҳам, амалда, қиз бола ҳам, ўғил бола ҳам ғўр бўлади, уларнинг турмуш қуриш ишларига биз аралашиб турмасак бўлмайди, ўзлари ҳозир севишсалар ҳам, ҳар қандай одамни бир кўрганда билиб бўлмайди. Мана, яхши деган йигит Қодир ҳалитдан нима ишлар қилди, деб фикрлардилар. Шунинг учун ҳам, ўз бахтини ўзи билмаяпти бу кўрнамак ҳали, кейин биздан хурсанд ҳам бўлиб юради, деб Ҷалопини юпатардилар.

Тоҳира китобларда ота-онасининг хоҳишинга қарамай, севганига теккан ёки у билан қочиб кетганлар ҳақида ўқиганди. «Менга ўхшаш ночор аҳволда қолишганда ота-она юзига оёқ босиб қочиб кетишарканда!» — ўйларди қиз.

Ўртанча укаси кутубхонадан ҳар хил суратли китобларни олиб келиб ўқиб юради. Шундай китоблардан бири стол устида очиқ қолиб кетган экан. Тоҳиранинг кўзи тушди. Китоб саҳифасида бадбашара бир эркакнинг кўкрагига бир аёл пичоқ ураётгани тасвирланганди. Укаси кеча ғингиллаб ўқиганди, зўрлик билан олмоқчи бўлган эркакни аёл пичоқлаб ўлдиргани

ҳақидаги воқеа тафсилоти қулогига кирганди. Тоҳира суратга тикилиб туриб: «Булар ҳозир пичоқни менга қадашяпти, нега мен уларга қадай олмайман,— деди.— Иўқ. Бунақа ишни мен қилолмайман, қилмайман. Узимга пичоқ қадасам қадайманки, бошқа бирорга... Иўқ, иўқ...» деб кўнглидан ўтказди...

3

Шу кунларда Одилдан кўра баҳтиёрроқ, Одилдан вақти чоғроқ кимса йўқ эди, деса бўлади. Отаси ҳам бир қармоқ ташлашда яхши бир қизни илинтириб берди. Қиз мени ёқтиридими, тўйга ўйнаб-кулиб розилик бердимикин, деган гап етти ухлаб тушига кирмасди. Ота-онаси тиқилинч қиласверганликлари, қолаверса, кўнгли хотин тусаб қолганлиги учун уйланиш фикрига тушганди. Мана кутган кунларининг шабадаси ҳам эсиб қолди.

Фотиҳа тўйидан икки кун бурун Низом жаллобга олиб келган буқачани Одил иккинчи молхонага олиб борди, раисга қўлбола қази қилдириб бериш учун боқтираётган зотли қашқа тойнинг ёнига боғлади.

— Ўн беш кунда сарипиёз қилиб семиртириб бераман,— деди.

— Ҳали уч пақирили иш қиласдан бунақаси чиқяптими,— деб бақириб келган Зоҳидга ҳам Одил ҳозирча индамади.

— Ем-хашак мўл, камайиб қолмайди, аралашма,— деб жеркиб ташлади уни Низом. Зоҳид тўнғиллади. Одил эса бунга маза қилиб кулди. У буқадан хабар олиш учун бу ерга тез-тез келадиган, ҳар замонда Тоҳирианинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолди.

Колхозда қиласиган ишининг тайини йўқ, у-бу сиғир-бузоқни қандайдир касалга қарши эмлаган бўла-

ди, дўпписини яримта қилиб, мотоциклини патиллатиб, у ер-бу ерда лақиллаб юради. Дунёда бундан яхши даврон бўладими!

САКҚИЗИНЧИ БОБ

1

Раис белгилаб берган тўрт кун ўтиб кетди. Асаднинг бригадасидан рапорт келиш у ёқда турсин, эртаги экинлар экиб бўлингани ҳақида хабар ҳам қулоқ-қа чалинмади. Айрим бригадалар: «Қора картошка уруғини эртагига экмаймиз, баҳор иссиқ келяпти, ҳосил тўкмайди»,— дейишар, «Маккажўхори эккандан кўра бизга қовун-тарвуз фойдалироқ»,— деб тўполон қилиб юришади. Раиснинг боши қотганди: «Бригадирларнинг маслаҳатига кирай, қора картошка уруғини эктирамай қўя қолай деса», давлатдан олпнгган қора картошкадан бошқа уруғлик йўқ. Бунинг устига юқоридан эртаги картошкани экиб бўлдингларми, қачон рапорт берасизлар, деб тиқилинч қилишгани-қилишган.

Этираверай деса, айрим бригадирлар: «Пландаги ҳосилини олиб беришни биз ваъда қилолмаймиз, ҳукумат қарорида эртагига маҳаллий уруғдан топиб экисин, дейилган, топиб беринглар»,— дейишади. Кўпчилик қаторида Асад ҳам шундай тўполон қилиб юрибди. Уруғликни баҳона қилиб, кўрсатмани бажармаган. Раис кабинетида тажанг эди. Чекмайдиган одам устмас-уст папирос буруқсатишига тушганди. Маккажўхоридан гектарига камида уч юз-тўрт юз центнердан кўкпоя йиғилмаган тақдирда, ишнинг оқибати хунук бўлиши мумкинлигини, бу колхоз шароитида эса бригадирлар гектаридан юз центнердан кўкпоя олиш амримаҳоллигини айтишганди. Қатор чигал масалалар чувалашиб ётарди. Кўп тракторларга запас қисмлар етишмас, ай-

римлари яхши ремонт қилинмаган, фермаларда соғи-лаётган сут эса, моллар еган ем-хашакни ҳам қопла-маяпти. «Нега одамлар жўхоридан гектарига минг центнердан кўкпоя олганда, сизлар ололмайсизлар, ўз-ларингиз дангаса, яхши ишламайсизлар. Чорвани ҳам яхши боқмай сутни камайтиргансизлар; қора картош-кани нега бошқа колхозлар ғириңг демай экяпти-ю, сизлар дод-вой кўтарасиз»,— дея қўл остидагиларнинг оғзини очиргани қўймасди. Қолоқлик, камҳосилликнинг асил сабабларини ўрганиш, уларни тугатиш, одамларнинг умумий ишга муҳаббатини ошириш асосида колхозни юксалтириш режаларини тузиш йўлини излаш раиснинг қўлидан келмасди.

Раиснинг наздида қўл остидагиларнинг ҳаммаси ўзига қарши бош кўтараётгандек, ҳаммаси чекка-чек-кадан хўмрайиб ёмон кўз билан қараб тургандек, атайлаб ишларни бузаётгандек бўлаверарди.

2

Раис бош бухгалтерга еттинчи бригада ишининг қандай кетаётганини текшириш ҳақида буйруқ берган-ди. Қодир бош бухгалтердан раиснинг янги топширифи-ни эшитиб, ҳайрон қолди.

— Улар ҳозир ер тайёрлаб, уруғлик дардида тинчи-май, ташвишлари бошларидан ошиб-тошиб ётганида, биз бориб текшириб бошларини қотирсан ярашарми-кин? Фойдаси тегармикин? — деди.

— Фойда-зарари билан нима ишинг бор, топшириқ-ни бажаришни билсанг-чи! — уни жеркиб ташлади бош бухгалтер.

Бунақа ўринсиз ишлар меъдасига тегиб, бунинг ус-тига кеча Тоҳираларнинг уйида бехосдан фотиҳа тўйи бўлиб ўтганини эшитганидан бери олам кўзига тор кў-риниб юрган Қодир бош бухгалтернинг орқасидан зўр-

га қўзғалди. Улар эшикка чиқишаётганда ҳовлиқиб Саври келиб қолди.

— Қаёқда қолдинг? Квартал ҳисобини ҳам тугатиб бермагансан ҳали!— унга тўнфиллади бош бухгалтер.

— Уйда эдим. Муроджоннинг мазаси йўқ. Эртага тугатиб бераман.— Саврининг кўзлари бежо эди. Бош бухгалтер эртадан қолмасин, деб қадам қўйиши биланоқ Саври Қодирнинг енгидан тортиб ичкарига имлади.

— Эшитдингизми, Раҳмат ака ўлгур, Тоҳирани холасиникига юбориб, орқасидан фотиҳа берибди. Келиб эшитиб, ўзини юлаётганниш! Менга ҳозир қўшниси-нинг қизи келиб айтди. Эшитдиму, бу ёққа югордим.

Кечаки дилнга тушган жумбоқ мана бугун ечили. Нима қилиш керак?

— Ҳў, Қодпр, қаёқда қолдинг? — ташқаридан бақирди бош бухгалтер. Лекин Қодир қулоқ солмади.

— Мен ҳозироқ Раҳмат аканинг олдига бораман. Бу нимаси? Гаплашаман,— деди бетоқатланниб Қодир.

— Йўқ, тўхта, қизишма,—костюмининг баридан тутди Саври.— Бунақада ҳамма ишни расво қиласан. Улар шу даражада бидъатчи одамларки, Тоҳирани яхши кўраман, деб орага суқилишинингниш ўзидаёқ капалаклари учиб, қиз бечорани бешбаттар кунга солишида... Энди бундай қил.— Үз билгича йўл ўргата бошлади Саври.— Ӯша унаштиришгани Одилни топиб, очиқ гаплаш... Йўқ, бу ҳам бўлмайди. У бунақа гапни тушунадиган йигит эмас. Лекин, бир ҳисобда унга, Тоҳирани мен яхши кўраман, деб айтганинг маъқул-а. Бунақанги чапани олифталар, қиз боланинг бирор билан севишганини эшитса, ярамас, бузукқа чиқариб, айниб қўя қолади, нима дейсан?.. У Тоҳира ҳақида туҳмат гап-сўзлар тарқатиши ҳам ҳеч гап эмас...— Саври ўзи-ча минг кўччани излар, бетоқатланарди.— Энди нима қилдик-а, Тоҳирани кўндирайми, бирга қочиб кетасизларми? — деди ниҳоят худди бир минут кечикилса, қиз-

ни зиндоніға ташлаб юборишадігандек ташвишләніб.—
Йұқ, Тоҳира бунга күнмаса керак. Ота-онасининг бо-
шини ерга қаратгандан кўра, ҳар қандай оғирчиликни
бўйнига олишни афзал кўрадиганлардан...

— Ҳа, Қодир, юрмайсанми?—кўча томондан Сулай-
мон аканинг хириллаган овози эшитилди.— Нима қил-
япсан ўзи? Машина қараб қолди.

— Ҳозир, ҳозир, кетаверинг,— сўнг Саврига ўгири-
либ,— Тоҳира билан гаплашинг, шу бугун кечқурун
қандай қилиб бўлса ҳам баг этагидаги толзорга чиқ-
син. Ўзи билан бир гаплашай. Айтинг, албатта чиқ-
син,— деди.

— Ҳўп, албатта, етказаман,— деди Саври.

— Қош қораяр-қораймас толзорга бораман. Шуни
тайинланг,— кўча томон тез одимлай туриб деди Қо-
дир. Бош бухгалтернинг орқасидан лўкиллаб бораркан:
«Бунча қисталанг қилмасанг, кошки бирор муҳимроқ
ишга бошлиётган бўлсанг одамни», деб гижинди.

3

Саври Тоҳираларнинг уйига худди пайтини пойла-
гандек, Муслима опа қаёққадир чиққанда кириб борди.
Тоҳира ўртanca укаси билан қолганди. Саврини кўр-
ди-ю, ўпкаси тўлди.

— Қаёқда эдингиз, қаёқларда қолиб кетдингиз,—
дерди зўр бериб. Укасини кўчага чиқариб юборди. У
Саврининг юзинга қай кўз билан қарашни билмасди.—
Энди ўзимни қай кўчага урдим. Менинг розилигимсиз
ҳеч нарса қилиша олмайди, деб юрувдим, гафлатда
қолдим,— зирилларди қиз.

— Нима қилардинг! Қизлар ноилож қолиб, ўзлари-
ни томдан отадиган вақтлар ўтиб кетган. Тўртта чол
йиғилиб, омин оллоҳу акбар дегани билан тақдиринг
ҳал бўлиб кетибдими! — унга далда берди Саври.— Ҳо-
зир Қодиржон билан учрашдим, кечқурун толзорга

чиқсин, ўзи билан бир гаплашиб олай, кейин нима қилишимни ўзим биламан, деди.

— Кечқурун толзорга? Адам билан опам келса, бир қадам ҳам жилдирмайди. Ҳозир қани, ҳозир қаёқда?

— Ҳозир еттинчи бригадага кетди, ўшанақаси иккинчи молхонага Зоҳиднинг олдига ҳам киради шекилли,— борасанми, дегандек бокди Саври.

— Ҳозир онам йўғида бориб гаплашиб олмасам, келиб қолишса, кўчага ҳам чиқазишмайди. Бораман, кейин нима қилса қила қолишсин!— тараддуланиб қолди қиз.

Тоҳиранинг важоҳати Саврини ташвишга солиб қўйди. Покиза қалбнинг нафрати тошни парчалагудай. Онасининг ўғайлиги ҳам энди сезилганга ўхшайди.

Қиз боғ айланиб йўлга тушганда, Саври:

— Кўчадан борма, аданг кўриб қолади. Улар ҳали далада кўп юришади, кечиксанг ҳам даладан панараб кетавер, ҳеч ким кўрмасин,— деб тайинлади.

Унинг шудгор этағида, ариқ бўйидаги дарахтлар орасида кўздан йўқолган қаддини излаб узоқдан тикиларкан, Саври ўзича:

— Тўғри иш қилдимми? Ишқилиб, иккаласи ҳам иштларига етсин-да,— дерди, шу билан бирга қизнинг соғ, ёниқ севгисига ҳавасланарди ҳам.— Мен ҳам шундай севолганмидим?

4

Қодир ўйлагандек, Асаднинг бригадасидагилар қизғин меҳнат билан банд эди. Асаднинг ўзи ҳам эртаги картошка уруғи ташвишида қаёқадир кетган. Юраги ташвишда ёниб турган Қодир, бекорга овора бўлиб келдик-да, деб уф торти. У бош бухгалтернинг орқасидан ноилож оёқ сургаб борарди.

— Текширилиши керак бўлгани ҳам худди мана

шу.—Бош бухгалтер ён дафтарчасини чиқариб: «Бригадир иш бошида йўқ. Ҳали кўп ер қайта шудгор қилинмаган», деб ёза бошлади.

— Булар атайлаб шундай қилаётгани йўқ-ку! Уруғлик чатоқ, у ёқда тракторларимизнинг кўпи бузуқ. Ўзимиз сабабчи,— деди Қодир.

— Бригадир қани?— сўради бош бухгалтер бир аёлдан.

— «Коммунизм»га уруғлик картошкага кетди,— қулочкашлаб кетмон ураётган жойида, аёлнинг ўрнига жавоб қилди барваста йигит Ҳожиакбар.

— Қимдан рухсат олиб кетди? Раис-паис билан гаплашган эканми?

— Билмадим,— ишдан қолмади Ҳожиакбар.

— Ўзбошимчалик. Бу ёқда ўзимизда тайёр уруғлик турсин-да, у ҳеч сўрамай-нетмай бошқа колхозга уруғ қидириб кетсан!

— Тайёр уруғлигингиж қора картошка-да,— деди Самиғ ака деган колхозчи гапга аралашиб.— Бу йил кўкламнинг қуруқ келиши кўриниб турибди, меҳнатимизга куйиб, юрак ҳовучлаб кутиб ўтирамизми? Хирмонни кўтаришга келганда яна ўзларингиз, биз нобоп уруғлик бергандик, шунинг учун шунаقا бўлди, дейиш ўрнига, план тўлмадл, ёмон ишладингизлар, деб калтаклашга тушасизлар.

— Қора картошка уруғини мен берганим йўқ, район берган. Планни ҳам мен кўрсатмадим, район кўрсатди,— тўсатдан ёноқлари учиб овози қалтиради бош бухгалтернинг.— Буни тушунасизми ўзи?

— Бўладиган гапни районда очиқ айтсак, столдан ажраб қоламиз деб қўрқасизлар-да,— деди Ҳожиакбар.

— Сен унақа дема! — жаҳли чиқиб, юқори лаби уча бошлади бош бухгалтернинг.— Биз ўтирадиган стол мингта, ҳа. Лекин сен бир нарсани тушун, баланд кетма! Район бизга планни осмондан олиб бермайди, би-

ласанми, шаҳарда қанча одам бор? Бир міллион, бир миллиондан зиёд. Бир одам суткада йигирма граммдан картошка еганда ҳам бир ёзда бир миллион одамга қанча картошка керак бўлишини биласанми? Бу картошкани ким етказиб беради? Биз. Район планни шунга қараб тузган. Биз фойда кўрмаймиз, экмаймиз десак, оқибатин нима бўлади?

— Ахир, бу тарзда мўлжалдаги картошканинг тўртдан бирини ҳам етказиб беролмаймиз-ку! Раз шундай бўлгандан кейин...— гапдан қолмади Ҳожиакбар.

— Яна гапиради-я!

— Йўқ, сизлар келмасдан олдин ўзимизча ҳам гаплашиб эдик,— Ҳожиакбарнинг хатосини ўзича тўғрилашга, тўлатишга уринди Самиғ ака.— Мана қўшнимиз «Коммунизм», эшитишимча, ўтган йили қайроқидан уруғликни ғамлаб олган экан, планини боплаб экиб олибди. Асаджон ҳали шу қайроқидан қолмаганикин, деган илинжда кетди. Бизда бўлса, ҳақни айтсанг — урарлар, хушомадни сурялар, дегандек, рост кўчани айтсанг, паст кўчадан айлантириб, гарданингга мушт туширишади.

— Менинг тўғри гапим сизга паст кўчанинг мушти бўлиб туюлдими? — ялтироқ пешанасини кафти билан ишқашга тушди бош бухгалтер.

— Уларнинг гапи тўғри-ку, — деди Қодир.— Қора ургунинг эртагиси ҳақиқатан ҳам кутган ҳосилни тўқмайди, колхоз бундан катта зарар кўради. Шуни билиб туриб, нега яна экаверамиз? Нега район раҳбарлари билан бу ҳақда гаплашмаймиз?

— Кичкина болага ўхшаб, Қодиржон ука, сен ҳам айлантирасан шу гапни-я! — юzlари бурушди бухгалтернинг.— Ҳамма гап шунда, ҳамма фалокат район раҳбарлари билан талашишда-да, ука! Бу уруғ хусусида талашиш бўлса, раис ҳам бир бор талашиб кўрди!

— Сиз, ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан дейсиз-да? — деди жаҳл билан Қодир.

— Йўқ, ҳали ҳам тушунмаяпсан менга. Мен колхознинг зарар кўришини билмаяпманми, колхозчиларнинг гапини тушунмаяпманми? Ҳаммасини сизлардан ўн ҳисса яхшироқ кўриб-билиб турибман. Лекин нима қилиш керак? Указаниени бажар, сен бир солдатсан. Шундан бошқа талаб бўлмайди.

Бош бухгалтернинг юрак қопқоғи энди очилди. Қодир уни энди чинакамига таниётгандек тикилиб қолди. Ёш бўлса ҳам кўримсиз юзини босган майда ажинлар, доим вақтидан кечикиб олдирадиган соқолига бевақт оралаган оқ, ялтироқ пешанаисидаги қават-қават чизиқлар — ҳаммаси алоҳида-алоҳида маънога эгадек кўзга ташландп. «Ҳа, бу ҳар доим ҳаётда курашлардан қочиб, кун ўтса бўлди, дунёни сув босса ҳам менга тегмаса бас, дейдиган кимсанинг қалтироқ башараси. Кураш яшартиради, қўрқоқлик қаритади, деб шуни айтадилар-да!» Ундан яна гап олиш учун бўлса керак, Қодир атайлаб:

— Ҳамма нарса кишининг ўзига боғлиқ, қилаётган иши, гапи ҳақ бўлса, уни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди,— деди.

— Қизиқ гапни гапирасан-а,— чўчиб тушди бош бухгалтер. Бош бухгалтер Қодирнинг олдида кучли жала бағрини ўпириб ўтган девордек зўрға турибди. Колхозга катта зарар келтириши аниқ бўлган бир ёқлама ишни кўриб турибди-ю, унинг олдини олиш ўрнига, юқоридан юзимга тарсаки тушмасин, деб қўрқиб титраяпти.

Доим қўрқув, таҳлика, иккиланиш исканжасида яшагани учун бош бухгалтерда юрак ҳам йўқ, бор юраги ҳам замиф, колхозчилар билан озгина гап талашиб бўғилганининг ўзидаёқ ранги оқариб, дараҳт тагида узоқ ўтириб қолди.

Нафасини ростлаб олган бош бухгалтер бригаданинг бошқа далаларини ўзи айланди. Ён дафтарига яна аллақанча нарсаларни ёзди, чизди. Колхозчиларнинг ол-

дига бориб, талай нарсаларни суриштириди. Тракторини шудгор четида тўхтатиб дам олаётган тракторчи йигитни, нега ёнбошлаб ётибсан, деб уришди. Кейин колхозчиларга: «Менинг келиб кетганимни бригадирларингизга айтиб қўйинглар, картошкани бугун экишга кириша киришди, бўлмаса ёмон бўлади»,— деди-ю, кетмончилар олдида ҳангомалашиб юрган Қодирга ҳам қайрилиб қарамай, ўзи жўнаб қолди. Тўғри саволлари, гаплари унга ботганини Қодир англағанди...

5

Қодир бош бухгалтернинг мураккаб феълига тушунломай, кўча четида у ён-бу ён юриб машина кутар, бунаقا одамлар билан ишлаш оғир, бир нима қилиш жуда оғир, деб хуноб бўларди. Қодир кафтини кафтига ишқаб бетоқат машина кутиб турганда катта юқ машинасида қўшни томондан Асад келиб қолди.

— Ҳа, Қодиржон! — деди у, шофернинг ёнидан чаққон сакраб тушиб.

— Келиб эдик, сиз йўқ экансиз. Бригадани айландик...— руҳсиз қўл чўзди Қодир.

— «Коммунизм»га кетган эдим, картошкаси бор экан, олиб келяпман, қулинг ўргилсин қайроқи,— лаблари қочиб машинага ишора қилди Асад. Қодир кузовга қаради. Ўрадан янги олинган тухумдек-тухумдек тоза, қинп-қизил қайроқи картошка унинг кўзларини қувнатди.— Мана энди раисингиз бизга эктиromoқчи бўлаётган уруғлигини шаҳарга олиб бориб соттира-версин,

— Кўп эканми?— жонланиб қолди Қодир.

— «Коммунизм»да бунаقا уруғ борлигини ўзим ҳам кеча тасодифан эшитиб қолдим. Уч кун бурун борганимизда... аттанг. Улар ўзлари эртагини аллақачон экиб бўлиб, қолганини қўшниларга беришибди... Эши-

диму, югуриб-елиб бориб, аранг йигирма тоннага илиндим.

— Эҳ, аттанг,— бош чайқаб қолди Қодир.

— Идорага кетяпсизми? Юринг, буни тушириб, машина билан яна одам юборайлар, мен ҳам бораман. Қилган ишимни раисга гапприб қўйяй бир!

Қодир унга яна ноилож эргашди. Ўзига қолса, шу ерда оқшом пардасини тушириб, толзорга учишни истарди, идора унинг юрагига сифмасди.

Қодир Асадга йўлда раиснинг топшириғи билан бригадасидаги аҳволни ўрганишга келганини хижолат ичida айтиб берди. У Асад энди одатича: «Ноҳақлик, мен бу ёқда қўлим қўлимга тегмай, ўпкамни қўлтиқ-лаб юрай-да, ёрдам бериш ўрнига бу...»— деб тутақиб кетади, деб кутиб турганиди, йўқ, кутганининг акси бўлди. Иши ўнгидан келиб, кўзлаган уруглигини унди-рпб олиб келгани учунми, Асаднинг юзи ёришди. Кўзлари чақнади.

— Ўҳ-ҳў,— деди.— Яхши гапу, ҳақиқий аҳволни билдингларми ишқилиб?

— Ҳа, энди қасд қилиб келгандан кейин қўямизми! — кулгига олди Қодир.

— Жуда яхши. Қани, бор гапни чиқиб правлениега қўйинглар! Аҳволнинг қанақалигини кўпчилик билсин, кўрсин. Менинг пўстагимни қоқишиша ҳам майли, ҳақиқий аҳволни билишса бас!— ечилди Асад.

Бунга Қодир тушунолмай қолди: калтак еса маза қиласдими бу?!

— Кети хунук ҳам бўлиши мумкин-ку?!

— Кўпчилик правление аъзолари бунинг орқа-олди-ни ўйлайди, биламан. Олдинлари шундай ўйласа ҳам, нафаси ичиди, бошини ҳам қилиб кетаверарди. Энди ундай қилишмайди. Бунинг бригадасида аҳвол ёмон, дейди, сўкади. Нимаси ёмон? Ҳосил тўқмайдиган қора картошка ўрнига қайроқини олиб келиб эккани ёмонми, дейди. Раис қаёққа тортаётганини-ю, мен нима қи-

лаётганимни билишади. Колхоз учун ҳозир худди шуниси керак. Колхозни битта-иккита каттанинг «жонкуярлиги», «ишбилармонлиги» билан «кўтариш» вақтлари ўтиб кетди, ука. Газета ўқияпсанми ўзи?

Қодир Асадга ҳам таажжуб, ҳам қойил қолиб, тан бериб тикиларди.

— Сен мажлисда раңснинг қўли баланд келиши мумкинлиги, ҳатто Раҳматга ўхшаганларнинг қарз-парзларини ўчиритиб олишидан ҳам қўрқма,— қуйи-либ келган юрак тўлқинини боса олмай тўлиб-тошиб давом этарди Асад.— Бунақалар ҳозир баъзи ўринларда қўли баланд келишидан фойдаланиб, айrim бемаъни қарорларини ҳам қабул қилдириб олиши мумкин. Лекин у қолипига ёпишиб қанча уринса, қанча кучанса, ўзини шунчалик кўп фош этади, кўпчиликнинг оқу қорани шунчалик тезроқ кўриб олишига олиб келади. Бунақаларга қарши энди сира тап тортмай олишиш керак. Кўп чигалларимизни олишувсиз ечиб бўлмайди ҳали!

Қодир бу гапларнинг мағзини чақиб олишга, ҳали бош бухгалтер айтган гаплар билан таққослашга интиларди. Унга ҳаммадан ҳам Асаднинг текширишдан ҳам, баҳс-тортишувдан ҳам қўрқмаганлиги, ҳақиқатга тик юз тутаётганлиги ёқарди.

— Тушундингми?

Картошкани туширишаётган пайтларда ҳам у талай мулоҳазаларни ўртага ташлади. Икки йигитни яна уруғлик олиб келиш учун жўнатди. Ўзи Қодирга, қани, юринг энди идорага, деди-ю, у ёқ-бу ёғини қоқиб йўлга тушди...

Уларнинг йўллари иккинчи молхона дарвозаси олдидан ўтиши керак эди. Қодирнинг назарида ҳали яқинда молхонага қандайдир бир таниш қиз кириб кетганга ўхшади. Дарвоза олдида эса Одилнинг мотоцикл туардиди...

Молхонанинг бир томонга қийшайган эски дарвозаси зулфинида дўппидек қулф осиғлиқ турарди. Дарвоза биқинидаги бир табақали кичкина эшик ҳам ёпиқ. Тоҳира тўғри шу ерга келди. Олдин еттинчи бригада далалига аланглади. Шудгор этагида юқ машинасидан нимадир тушираётган икки-уч одамдан бошқа бу атрофда кимса кўринмасди. Уларнинг ҳеч бирини Қодир билан бош бухгалтерга ўхшатолмади. «Нима бало, етиб келолмадими, кетиб қолишдими, ораси ҳам анча йўл»,— деди ўзига-ўзи. Унинг соchlари тўзғиб, тер босган чаккаларига жингалак бўлиб ёпишган, юzlари бўриққанди. «Қетмагандир. Молхонада эмасмикин? Қодир акам бу томонга ўтса, молхонага, огайниси Зоҳиднинг олдига кирмай ўтмайди-ю, ҳеч бўлмаса Зоҳид акам билар, уни топишга ёрдам берар, энди Қодир акамга учрашмай уйга қайтмайман». Шундай эди қизнинг қарори. Дарвоза олдидаги мотоциклга ҳам эътибор қилмади. Бориб, кичик эшикни итарди.

— Зоҳид акам! — ичкаридан жавоб бўлмади-ю, одам шарпаси келди. Қиз, Зоҳид акам шекилли, деб ўйлаб дадил кираверди. Емхонадан кимдир гурсиллаб чиқиб келарди. Қиз қараб турди. Эшикдан олдин кунжара тўла тоғора чиқди, кетидан... Тоҳира не кўз билан кўрсинки, Одилнинг от тумшуқ, узун башараси пайдо бўлди. Тоҳира жойида туриб қолди. Одилнинг кўзларинда ҳам хижолатга, ҳам қувончга ўхшаган бир аломат ёниб ўчди. Лапанглаб бориб тоғорани буқачасининг охурига тўқди-ю, у ёқбу ёғини қоқиб, лаблари ёйилиб, Тоҳиранинг олдига яқинлаб кела бошлади...

Қиз эса шу бир нафаснинг ичидаги минг хил фикрга борганди. Унинг тоза юраги ундан барча алам-таҳқирларимнинг қасосини олайми, деб типирчилар, ақли эса, ўзингни бос, ўзингни бос, эсингни йиғ-чи, дерди.

Одил бу баҳт қушини шундай пайтда қандай шамол учириб олиб келиб, оёги тагига ташлаганига ақли етмай, ҳаллослаб туради. Үзи излаб келди шекилли, баҳтимдан ўргилай, дерди қўзлари ёниб.

— Ҳа, Тоҳирахон, келинг,— деди қизга яқинлаб. Яна кекирдаги кўтарилди... «Унаштирилган қиз, одатга кўра, кўчага ҳам чиқмай, пардада фариштадек ўтириш ўрнига, бу ёқда нима қилиб юрибди? Мени биллиб келдими, ё билмай келдими? Е бунда бошқа бирор гап борми?» Одил фотиҳа тўйи бўлиб ўтганидан бери бу қизга ўзини тўла маънодаги хўжайнин ҳис қилас әди.

Ҳайрон бўлиб қолди. Қиз эса Қодирини излаб ҳаллослаб етиб келганида қисмат унга яна бу аблажи рўбараў қилганига ҳайрон әди. «Қодир акам қайтиб кетган эканми-а»,— дерди ўзича. Қайтиб чиқиб кетишини ҳам, Одилга у-бу дейишини ҳам билмасди. Ёмон одамни орқасидан эслаганингда ҳар нарса дегинг келади. Бехосдан дуч келганингда эса, юз амри ширилигиданми, тил учида кўп буралган қаҳрли сўкишлар қочади. Қиз ичдан титрарди.— Кўнглимдаги бўлиб, ўзимга худо етказди-да, сизни.— Тоҳира бу гапимга ҳозир жилмаяди, деб кутганди Одил.— А, Тоҳирахон, юлдузимизни қўшган худо ўзимизни ҳам қўшади! — у келиб Тоҳирага қўл чўзди.

— Нари туринг!— деди Тоҳира бир санчиб тушиб. Унинг бутун вужуди сесканиб кетганди.— Худо берган одамингиз катта холасиникида!

— Нима?! — оғзи қийшиқ очилди Одилнинг. У қизнинг ҳайкалдек қотиб, титраб туришини уялишга йўйиб турганди. Қизга ғазабли тикилганича чўнтакларини пайпаслай бошлади. «Қазбек» олиб, оғзига тиқди. Аммо ҳамма ёғини қараб, гугурт тополмади.

— Ҳали шунаقا денг! — унинг кўзи молхонанинг энг чекка, хавфсиз жойи — қоровулхона эшиги олдиндаги кичик ўчоқчада буруқсаб ёниб турган оловга тушди. Молбоқар, овқатдан келиб, чой ичамиз, қайнаб

турсин деб, ўчоққа қумғон қўйиб, тагига уч-тўртта ғў-
лача тиқиб кетганди. Одил бориб ундан чўғ олди.

— Худдн шунаقا! — деди яна чатнаб Тоҳира. Одил
чўғни папиросига босиб тутатганича Тоҳиранинг олди-
га келаверди. У қизни бу ёқларда шундай вақтда ни-
ма қилиб юрибсан, деб тергаб, бийрон тилларини бу-
раб қўйишни ўз бурчи деб биларди.

— Сиз бу ёққа қайси катта холангизникига келган
эдингиз?

— Қайси катта холамникига бўлганда ҳам, сенек
бемаънининг олдига эмас! Ҳа, сен менинг қаерга, ни-
мага келганимга хўжайин ҳам эмассан! Турқинг қур-
син! — оғзига келган аччиқ сўзларни қайтармади қиз.
Одилнинг тепа сочи тикка бўлиб, кўзлари олайди.

— Нима? Нима деяпсан, манжалаки! — башараси
бужмайди унинг. Ғазаб ичидаги қўлидаги учи чўғли чўп-
ни чирпирак қилиб отиб юборди. Чўғли ёғоч пирпираб
борнб Зоҳид аравада олиб келиб, молларга вақти-вақ-
тпда бериб туриш учун оғилхона ёнбошнга уйиб қўй-
ган беда ғарами ичига кириб кетди. Тоҳиранинг унга
кўзи тушди. Аммо ўзи ҳам ёниб тургани учун, бунинг
оқибати нима бўлиши мумкинлиги хаёлига келмади.

— Бетинг қурсин, йўқол! — деди бостириб келаёт-
ган Одилдан орқага тисарилиб.

Худди шу пайт кичик эшик тарақлаб очилиб, осто-
нада Қодир пайдо бўлди. Кўзларига Одил билан Тоҳи-
ра ҳазиллашётгандай бўлиб кўринди. «Қаердан, қачон
етиб келди Тоҳира бу ерга! — Кўзига ишонмасди у.—
Бу нимаси?»

Тоҳиранинг Қодирга кўзи тушди-ю, турган жойида
бир нафас тараша бўлиб қотиб қолди. Тили калимага
келмади. «Қодир акам энди бу билан туришимни нима
деб тушунади. Сизни қидириб келган эдим, бу чиқиб
қолди олдимдан дейманми, қандай қилиб шундай дей-
ман?» У ўзининг аламига чидаёлмай, йиғлаганича Қо-
дирнинг олдидан ҳам юлқиниб ўтиб кетди.

Бахтим ўзи шунақа тескари шекишли, доим ўнгдаги қадамим чапга кетади, дерди ўз-ўзича. У орқасидан — Тоҳирахон, нима гап, тўхтанг,— деб чақирган Қодирга ҳам, ундан орқада ҳеч нарсанни тушунмаётгандек, кўзлари олайиб қараб қолган Одилга ҳам қайрилиб боқмай, югуриб бориб қайси бир дугонасиникига кириб кетди. Ундан яна бошқасиникига ўтди. Орқасидан қидириб кирган Қодир уни тополмай, йўл четида, ўзи нима гап, деб қараб турган Асадга, билмадим, дегандек елкасини қисиб қўйди. Шунинг устига идора томондан:

— Қодир ака, қаёқда қолдингиз, сизни раис қачондан бери кутади,— деб велосипедда югурдак бола келиб қолди.

Асад билан Қодир дуч келган машинани тўхтатиб чиқишаётганида олдиларидан мотоциклини патиллатиб Одил ўтиб кетди.

2

Раис одатича тўрдаги думалоқ юмшоқ стул суюнчиғига ўзини ташлаб ўтиради. Пешанаисига яқин тутиб ўқиётган икки варақли катақ дафтар қофози юзини берқитганди.

Қодиржон:

— Мана,— деб таннарх ҳисоблари дафтарини унинг олдига қўйди. Раис юзини очди. Қодиржонга бир хўмраиби, дафтарга қўл чўзди:

— Иккинчи молхонанини қайси бетида,— деди уни оча туриб.

— Мана, охирроғида.— Қодиржон унга иккинчи молхонада шу йилнинг ўтган уч ойида сарфланган озуқа, меҳнат куни ва етиширилган сут маҳсулотлари ҳамда умумий таннарх ҳисоблари аниқ ёзиб қўйилган саҳифани очиб берди.— Мана, мана, бу... молхонада

жами 96 сигир бор. Ундан қирқ биттаси соғилади. Йи-
гирма учтаси бўғоз, қолганлари қисир. Кўпи туқдани-
дан кейин олти ойча сут бериб, кейин сутдан чиқиб
кетган. Мана, сигир бошига сарфланаётган ем-хашак
рациони, мана бу таннарх...— бир четдан кўрсатиб бер-
ди Қодиржон.— Ҳамма сигирга баравар ем-хашак бе-
рилади: фақат қирқтacha сигирдан сут олинади...

— Шунга қарамай, ҳамма сигирлар ориқ,— қўшиб
қўйди раис. Дафтарни яна кўзига яқин тутди, худди
шунинг устига партком кириб келди.— Қелдингизми?—
деди раиснинг унга дафтар тепасидан кўзи тушиб,—
мана, кўринг буни!— Асад дафтар муқовасидаги «З-ҳи-
соб» деган ёзувга кўзи тушиши биланоқ, гап нима ху-
сусда эканини тушунди, Қодиржонга қараб қўйди.

Асад катак қоғозни олиб кўздан кечира бошлади.
Унда иккинчи молхонада сигирларнинг яхши боқилмас-
лиги, ем-хашаклар тўкиб-сочиб исроф қилиниши, беда
яхши қирқиб берилмагани учун сигирлар нишхўрд қи-
либ тагига олишию молбоқар ва сигир соғувчиларнинг
ишга кечикиб чиқиши, икки молбоқарнинг ўз сигирла-
рини ҳам молхонада колхоз сигирлари қатори боқиб
уйига олиб бориб соғиши ҳамда кечаси беда ўғирлаш-
лари ҳақида хунук хат билан эгри-буғри қилиб ёзib,
икки саҳифа тўлатилганди. Хат ёзган кишининг исми
ёзилмаганди.

— Қим берди буни? — деди Қодир.

— Униси важний эмас, ёзган фактлари важний,—
деди раис ғазабнок. У, бунга нима дейсизлар, деган-
дек партком билан экономистга тикилиб туарди.

— Мана, таннарх, мана, ўғирлик,— деди у З-ҳисоб
дафтарига, кейин катак қоғоздаги ёзувларга ишора қи-
либ, бу билан у экономисти ва парткомининг кўпдан
бери типовой молхона қурайлик, деб кўтариб юрган
ғалваларига ишора қилмоқда, аҳволни кўриб қўйинг
олдин, ўғирлик, юлғичликни тугатинг, демоқчи эди.
Буни Қодир ҳам, Асад ҳам тушуниб туришарди.

— Бунга ҳам қолоқлигимиз сабабчи,— деди Асад.

— Э, ҳамма нарсага гап топиб гапиришни биласизда, Асаджон,— гардани тиришди раиснинг.— Аксинча, колхознинг қолоқлигига шу юлғичлик, ошна-оғайнигарчилик сабабчи!

— Рост,— деди Асад раиснинг кўзига тик қараб.— Билсаигиз, шу ошна-оғайнигарчилик, кўпчиликнинг мулкини ҳурмат қўлмаслик колхозимизнинг тутунини чиқаряпти, ҳатто ёндирияпти.

Асад нимага, кимга шама қилаётганини раис фаҳмлаб қолді, тумшуғи осилиб кетди. Қодир катак дафтарчадаги ёзувга кўз тикиб турганди. Худди шу пайт эшик тарақлаб очилди-ю, кўзлари қинидан чиқиб кетгудек бўлиб бош бухгалтер Сулаймон отилиб кирди.

— Ҳой, нима қиляпсизлар ўзи бу ерда? Иккинчи молхонага ўт тушиб кетибди,— ҳовлиқиб бақиради у.— Ўт, ўт тушибди.

Учови ҳам бир-бирига қараб, ҳайрон бўлиб, бир нафас қотиб қолишибди. Кўз қарашларидан ҳеч нарсани англаб бўлмасди. Ташқаридан эса машина устма-уст сигнал берар, кимдир ваҳима ичидан бақириб-чақиради. Ҳаммадан бурун ташқарига Асад отилди.

— Ўт қаердан чиқади? Бу абллаҳлар шу даражага етганими? — бош бухгалтернинг орқасидан чопди раис.

Қодир қандайдир кўнгли ғашлик билан Одил билан Тоҳирани эслар, ҳеч нарсани англай олмасди. «Қаердан чиқади ўт?»— дерди ҳаллослаб машинага чоппаркан.

3

Қуруқ беда орасига тушган чўғ тутаб ётиб-ётиб тил чиқарди. Дам ўтмай у оч илондек у ёқ-бу ёқ-ка аста толпиниб, янги ўлжалар излай бошлади. Хас-

ҳашаклардан ҳатлаб ўта-ўта охири бориб, оғилхона оралиғига тўкиб қўйилган қуруқ беда ғарамига туташди... Ундан икки ёнбошдаги катта-кичик оғилхонанинг гувалаклари қачонлардир нураб кетган синч деворларига ўрмалаб чиқди, қамиш бўғотларига ёпишди... Молхоналарнинг ичини ҳам, ҳовлини ҳам аччиқ тутун қоплади. Сигирлар, бузоқлар безовталана бошлади-лар...

Очиқ оғилхонада панжара орқасига қамаб қўйилган бузоқчалар ўйноқлаб сузишар, катта оғилхона тўрида, саройнинг ҳар қаер-ҳар қаерида чўзилиб ётган сигирлар бемалол кавш қайтарарди. Сарой ҳовлисига лайлак қилиб қўйилган қўқон арава гупчагига боғланган тарғил йўрға эса гоҳ тўрвасига тумшуғини сўқиб ем куртиллатар, гоҳ думини ўйнатиб, устма-уст кишинаб қўярди.

Ёнгин молхонанинг четки бурчагидан бошланганлиги учун кўчадан аҳёнда бир ўтадиган йўловчилар пайқамай кетаверишлари мумкин эди. Ҳамма ёқни фафлат босганга ўхшарди.

Бир вақт қийиқчасини елкасига ташлаганича, қадамини сургаб босиб ёрдамчи молбоқар Маллахон келиб қолди. Дарвоза қулф. Тирқишдан қараб, ҳовлида тутун кўрди. Қўрқиб кетди. Югуриб бориб доим калит қўйиб юришадиган белгили жойга қаради. Калит йўқ... Одил калитни хаёл-бехаёл бошқа бир тешикка тикиб кетганди. Довдирауб қолди. Бориб деворга тармашди. Ўзи пакана эди. Икки-уч сапчиди, қўли етмади. Том устида буралаётган тутунга кўзи тушди, молларнинг безовталаниб бўкиргани, отнинг кишинаши қулоғига кирди. Шу орада кимдир келиб қолган эди.

— Уйимиз куйибди, молхонага ўт тушибди,— деб бақириш эсига келди холос, у киши дарвозадаги қулфи кўрди-ю, одамларга юкурди...

Шум хабар кўршапалакдан ҳам тез учади, дейди-

лар, иккинчи молхонага ўт кетибди, деган совуқ хабар бирпасда оғиздан-огизга, қулоқдан-қулоққа ўтди. Ҳамма ҳовлиқар, ҳамма шошар, нега чиқибди, нимадан чиқибди дер, молхонага қараб чопарди... Дам ўтмай молхона атрофида одамлар уймалашиб қолиши. Кимнинг қўлида челак, кимнинг қўлида кетмон. Кимдир югуриб қўлдаги кетмони билан дарвоза бурнида осилиб турга қулф зулфинига қулочкашлаб тушириди. Дарвоза шарақлаб очилиб кетди. Шамол бўлмагани учун сарой ҳовлисида сузиб юрган тутун ташқарига қараб оқди.

Раиснинг кўкиш «Москвич»и ҳам етиб келди. Ундан раис, Қодиржон, Асад ва яна аллаким отилиб чиқди. Асад уч-тўрт йигитни арава билан колхоз омборида қўпдан бери занг босиб ётган ўт ўчириш насосини опкелишга юборди. Молларни ташқарига чиқартира бошлидилар. Қодир ҳам ўт-тутун ичидаги сигир-бузоқларни ечиб, қувиб чиқаётганлар ичига шўнгиганди.

— Район пожарнийларига телефон қилиш керак. Одам чоитир.— Энди эсига келиб қолди раиснинг. Ўзи эса у ёқдан-бу ёққа югурап, ҳаммани сўкар, қичқиради.— Қани молбоқарлар, қаёққа кетишган ўзи?!

Пешинда дам олишга уйига бориб мизгиб, хиёл ҳаяллаб қолган Зоҳид раиснинг олдида пайдо бўлиб қолди.

— Қаёқда эдинг! Нима қилиб қўйдинг?! — унга ташланди раис. Зоҳид ўзи қаердан ўт чиққанига тушунолмай, гарансиниб турган бўлса ҳам тик сўзлигидан қолмади:

— Мен йўғимда нуқул калитларимни қўйган жойимдан олиб буқачасига кунжара тиқиш учун молхонага кирадиган зоотехникингиздан сўранг буни! у Одилнинг бундан олдин ҳам икки-уч бор калитни қўйган жойдан олганини сезганди. Орқасидан раиснинг:

— Нима, нима? — деб бақирганига ҳам қулоқ солмай, молларни ташқарига ҳайдаётган одамлар орасига кириб кетди.

Шу орада чойхонада ўтирганида орқасидан иккинчи молхонага ўт кетганлиги ҳақидаги хабар етиб бориб, таҳликаға тушиб қолган Одил келиб қолди. Мотоциклини бир четга қўйиб, одамларга бир нафас қўрқув ичра аланглаб турди. Кейин буқачаси боғланган кичик оғилхона сари чопди. Бу оғилхонага уч-тўрт ғунажин ва ўнга яқин бир ёшли бўрдоқи буқачалар боғланганди. Одил уларнинг орасига, холироқ жойга ўз буқачасини тиркаб қўйганди. Ўт бу оғилхонага эшик томондан ёпирилиб боргани учун ичкарига кириб бўлмасди. Одилхон югуриб бориб, кичик оғилхонанинг чап томондаги ярим нураган гувалакларидан беш-олтитасини таталаб туширди. Синчлар орасидан суҳнилиб ичкарига кирди.

— Яхши йўлини топдинг! Қиролмай турган эдик.

— Тезроқ, тезроқ еч! — орқасидан бараварига бақиришди одамлар. Оғилхона ичи тутунга тўлганди, шифтида ўт ўрмалар, ғунажинлар бетоқат питирлар, ўтдан қочиб бир томонга тиқилар, бўкиришарди. Одил югуриб борди-ю, дастлаб ўз буқачасини ечди. Уни итариб ўтдан ўтказиб юбормоқчи эди, эшик яқинида гурплаб ёнаётган алангадан ҳуркиб тисарилди. Уни четга қўйиб, ғунажинларни ечиш учун олдига борди, шу пайт тепадан гуриллаб олов билан тупроқ ёнига тушди, ўт ёлқини юзининг бир томонини ялаб ўтди. Ийигит қўрқиб кетди. Ғунажиннинг қўлга олган арқонини икки-уч силтаб тортган эди, яна устига гуриллаб ўт тушди. Қочиб буқачасининг олдига борди. Жон талвасасида девор тешигини кенгайтирди, итариб буқачасини чиқарди. Кетидан ўзи қочиб чиқди.

— Падарига лаънат, ёниб кетишимга оз қолди, падарига лаънат, ёниб кетишимга оз қолди,— дерди ўткаси ёрилгудек бўлиб.

— Бошқалари нима бўлди?

— Ҳа, бир тўда буқачалар бу ёқда ўт ичида қолиб кетди,— у ёқдан-бу ёққа югуриб бараварига бақира бошлашди одамлар. Ҳеч кимнинг ичкарига киришга юраги бетламасди.

Қодир икки йигитнинг қўлига, девор тешигини кенгайтиринг, дея кетмон берди-ю, ўзи атрофдагиларнинг: «Кирма, ўт остида қоласан!»— деганига ҳам қулоқ солмай, бир сапчиб ичкарига кириб кетди. Қодиржон бу кичик оғилхонада колхознинг сиғир қилиш учун асраб боқаётган тўртта зотли ғунажини ҳам туришини билар эди.

Қодиржон шифтда, ён деворларда ўрмалаб юрган олов куйдириб юборгудек бўлиб лопиллаганига қарамай, бетоқатланиб, уриниб бўкираётган ғунажинлар олдинга борди. Тўр томонга ўтиб, ўзини ўтдан пана қылган бўлди. Ёнғин асосан оғилхонанинг қўйи эшик томонида эди. Йигит қўлидаги пичноқ билан ғунажинларнинг арқонларни бирин-кетин шартиллатиб уза бошлади. Баъзина ғунажинлар ўт ичида ўзини ташқарига отди, баъзиларни деворнинг бузугини кенгайтириб тортиб ола бошладилар...

Қодир ичкарида ғунажинларни бойловдан тез бўшатар, ташқаридагилар унга:

— Қоч, ғунажин қолса қола қолсин,— деб юрагини ҳовучлашарди. Бу орада сув тифи келиб шифт бўғотларига урила бошлади.

Қодиржон шу алфозда тўрт ғунажин ва олти буқачани арқонини кесди. Ӯн биринчисини узиб ўн иккинчи сига қўл узатганида эшик олдидаги ёғоч ва тўсин қарсилаб синди. Ёнгиндан қочиб четга тортилиб турган ғунажинлар яна тисарилишди. Улар тиқилишиб бориб Қодирни ҳам охурга сиқиб қимирлатмай қўйған эди. Энг четдаги ғунажиннинг устига томнинг бир қисми босиб тушди. Қулаган тўсин учи Қодирнинг елкасига тегиб уни ҳам йиқитди. Ташқарида кимдир чин-

қириб юборди. Зоҳид жони борича бақириб, тупроқ ўс-тига отди ўзини. Том тупроғи ўтнинг кўп қисмини ҳам босиб тушиб ўчирганди.

Ҳамма атрофдан бараварига ёпирилиб, тупроқ устини оча кетди. Қимдир ходани кўтарар, қимдир Қодир қолган жойни мўлжаллаб тупроқни тортарди.

Қодирни тупроқ орасидан бир дамда тортиб олишиди, у кўзини зўрға очиб, гандирлакларди. Ҳари елкаси ни яхшигина эзганди, ёнган тўсин кийимларини жизғинак қилиб ўтиб, чап сонини куйдирган экан. Тутун нафасини қисганди. Тағин ҳам тўсинлар қиялама тушиб, охурнинг бурчагида анча жон сақлаб қолган экан. Үнга сув сепишган эди, тетиклашди. Ҳудди шунинг устига узоқ бригадада бедапоя қўриқлаб юрган тоға от елдириб етиб келиб қолди.

— Нима бўлди? Нима қилди? Қаердан чиқди ўт?— унинг кўзи ҳаммадан бурун жиянига тушди.— Нима қилди, жиян? Вой жиянум! — бақириб ўзини унга ташлади. Унинг бақириғига тетикланган Қодир хиёл жилмайди. Тоғасининг кўзига тикилди. Унда қўрқувга ҳам, ҳудди шунингдек, қувончга ҳам ўхшаб кетадиган бир нарсанӣ сезди Қодир. Беихтиёр кейинги кунга белгиланган правление мажлисини эслади. Тоғаси Қодирнинг унга энди қатнашолмайдиган бўлганини билиб, ич-ичидан суюняпти шекилли! Ичиди, ажаб бўлди, дейлти... Қодир ўрнидан ўзи туришга уринди, лекин туролмадп.

— Ҳозир машина келади, қимиrlама,— дейишди. Атрофда одамлар гир-гир айланишар, Қодирнинг устида уймаланишар, энди анча пасайиб қолган ўтга гоҳ сув, гоҳ тупроқ сепишар, молларни ташқарига ҳайдашарди.

Кўпчилик фалокатдан устун чиқди. Раис чақиртирган район ўт ўчирувчилари ҳам ўт ўчгандан кейин етиб келиб, қолган-қутганларини ўчиришди.

Ярим-яланғоч далаларга, зумрад либосини кийиб улгурган боғларга тун ўрмалаб кирди. Деразаларда чироқлар ярақлади. Қечки шаббода майсаларни силаб ўтди, правление аъзолари идорага кириб кела бошладилар. Правление мажлиси тайинланган кун етиб келганди. Одамлар бу мажлисдан кўп нарса кутишарди. Колхоз раҳбарлари орасидаги келишмовчилик, айниқса, куни кеча иккинчи молхонадан чиқсан ёнғин кўпларни ғалаёнга солиб қўйганди. Тоҳира ёнғин чиқиш сабаблари ҳақидаги билганинни райондан келган текширувчиларга айтгач, ҳамма ғазабга келди.

— Қодиржон шўрлик колхоз молини қутқараман, деб ўзини ўтга отиб, куйиб ётиби у ёқда!

— Бу ёқда эса беш қўлини оғзига тиққанлар унинг бахтига чанг соляпти!

— Бечора Тоҳира!

— Қачон тугайди бундай bemazagarchiliklar!— аравакаш ҳам, шофер ҳам, сувчи ҳам, боғбон ҳам, молбоқар ҳам, кетмончи ҳам шуни такрорларди. Ёнғин гўё кўп ярамасликлар юзига тортилган парданни куйдириб ташлаганга, кўп яширин яралар юзини очиб қўйганди.

Яраш колхозга кейинги кунларда келмай қўйганди (келса ҳам балки кечаси келиб кетадими). Низом уйидан кўчага кам чиқар, чиққанида ҳам мушук юриш қилиб оёқ учida пастқамлардан писиб ўтиб кетарди. Фақат ҳали раис дўпписини ерга қўйиб ўйлаб кўрмаганди.

— Йўқ, буларнинг ҳаммасига илгариги раислардан мерос бўлиб қолган бебошликлар сабабчи, улар одамларни ўз ҳолига қўйиб, эркалаб жуда суйилтириб юборишиган эди. Ёнғин ҳам шунинг касофати!— дерди у.

Яраш одамларнинг авзойини пайқаб:

— Бу аҳволда ҳозир растрат аризасини правление-га қўйиб бўлмайди, бир оз тура турайлик,— деганди бир куни кечқурун раиснинг уйига бориб. Раис депси-ниб тушди.

— Мен айтганини қиласидиган одамман, шуни била-сиз-а? Бас! Тўрт-беш вайсақи қутургани билан осмон узилиб ерга тушгани йўқ,— деди.— Улар ҳали молхона-га ўт тушишини бошқа нарсага йўйиб юришибди. Мен уларнинг эсини жойига тушириб, бу ниманинг оқибати эканини кўрсатиб қўяман. Ҳа, шундай қилмасам, ишин йўлга солиб бўлмайди ҳам!

— Худо ўзи қўлласин сизни! Пирлар мададкор бўл-син! — дуогўйликка ўтди Яраш.

Правление мажлиси бошланишига саноқли дақиқа-лар қолди. Иш этикларига, ботинка ва калиш-маҳси-ларига шудгорда илашган лойни правление эшиги та-тига келнб зина ва кесакиларга тарақа-туруқ қилиб суркашаётган бригадирлар, агрономлар бир-бирларига қаттиқ-қаттиқ ҳазил қилишарди.

— Хотининг индамайдими дейман, соқолни шатак қилиб юборибсан?

— Соқолни эмас, бугун раисдан ейдиган даккингни ўйла!

Чойхона олдида Раҳмат қўлии қорнига қўйиб, идо-ра томондан кўзини олмай айланиб юради. Низом орқа эшикдан бош бухгалтер Сулаймоннинг олдига кириб-чиқиб турибди. «Пухта қилинг ҳаммасини, пухта қилинг, актнинг аслини секин бир четга олиб қў-йинг!»— гап ўргатарди у қошини учириб. Кейинги кун-ларда ранги сўлинқираб, кўзининг тагида кўкиш халталар пайдо бўлган бош бухгалтер Низомга бирор билиб қоладигандек кўз қирида имо қилди.

Ниҳоят, секретарь ҳаммани ичкарига таклиф қилди, мажлис бошланди. Раис тўрда ўтирган стулида қимир-лаб қўйди. Атрофии салобатли бир вазминлик қур-шади.

Раҳмат ҳам идорага яқин келиб, бу атрофда мажлисни сиртдан кузатиб айланиб юрганлар қатори гоҳ эшикдан мўралаб, гоҳ деразага бўйини чўзиб, ичкарида бўлаётган гапларни эшитишга ҳаракат қилди. Олдин деразадан раиснинг кўча томонга орқасини ўғирганича ўтирганларга қўлини пахса қилиб гапираётган гавдаси кўринди. У қўлини силтаб-силтаб қўяр, гоҳ алланималарга ишора қилиб ҳаракатга тушиб кетарди. Мажлис уни вазмин тингларди. Ундан кейин агрономнинг семиз гавдаси ўртага чиқди, кетма-кет ялтироқ пешанасини кафти билан ишқаб бош бухгалтер ўрнидан турди.

Бош бухгалтер қўлидаги қофозга қараб, алланпмаларни ўқиб бериб бўлар-бўлмасданоқ, ичкарини ғалаговур босиб кетди. Кимларнингдир, бу ёқда қилиб қўйган катта ишини ахир ҳисобга олмайсизми, Асад ахир ҳеч ким қилмаган ишни қилди, унинг қайроқин тўрт баравар ҳосил тўқади, деган гаплари Раҳматнинг қулоғига узилиб-юлиниб кирди. Раиснинг: «Пландаги ернинг 12 гектарини ўзбошимчалик билан кузгига қолдирганига нима дейсиз, районга биз нима деб сводка берамиз?»— деганини эшигди. Ичкарида яна ғала-ғовур кучайди. Раис уларни босиб:

— Ўзбошимча бўлиб кетибсизлар, далада эртаги экинларнинг сургалиши ҳам, молхонага ўт кетиши ҳам ўзбошимчаликлар оқибати! Биз ўзбошимчаликни йўқотмас эканмиз, колхозни тузатолмаймиз,— деди. Раис жойига ўтирасданоқ баъзи бригадирлар олдин-кетин қўл кўтариб сўз сўраб, ўринларидан тура бошлидилар. Раҳмат буларнинг кўпчилиги илгари йиғилишларда жимгина писиб ўтириб, кўнгилларига ёқмай қолган гап бўлса ҳам кўчага чиққанидан кейин ўзларича пўнғиллашларини биларди. Ҳозир булар дадиллашиб қолиди,

— Хўш, раис иккинчи молхонага бирор марта бош сүққанмидилар?

— Нега камчиликларимиз ҳақида гапирсак, раисга ёқмаяпти? — бунга ўхшаган гапларни Раҳматгина эмас, эшикдан мўралаб турган бошқалар ҳам эшитдилар.

Кейин деразадан Асаднинг туриб гапиргани кўринди. Раис унинг сўзини уч-тўрт марта бўлди. Ариза-паризалар ва шу кабилар мажлиснинг охирида, кун тартибининг «бошқа масалалар» қисмида кўриларди да.

Ниҳоят, раис мажлисни якунлашга ўтди. Ўрнидан туриб олиб, йўл қўйилган хатолар, вазифалар, топшириқларнинг аҳампяти ҳақида роса ваъз ўқиди. Кейинги мажлисгача ҳамма бригадалар ишини яхши йўлга қўйса қўйди, акс ҳолда, қатъий чора кўражагини айтди. Правление мажлиси дала ишларини янада яхшилаш, эртаги экинларни қисқа вақт ичida экиб бўлиш ҳақида қарор ҳам қабул қилди. Кўпчилик Асаднинг тарафи бўлгани учунми, раис охирги сўзида у ҳақда миқэтмади.

— Анавн аризани овозга қўйинг,— деди раис юзлари, бўйинларини артиб, стулга ўзини ташлар экан, бош бухгалтерга. Дераза орқасида турган Раҳмат питирлаб қолди.

— Қанақа ариза экан? — мажлис чўзилиб жонига теккан кимдир орқароқдан пўнгиллади.

— Раҳматнинг аризаси,— деди бош бухгалтер.— Қарзи бор эди. Қийналиб қолдим, тўлашга қурбим келмаяпти, деб сизлардан илтимос қиляпти.

Хонани бир дамда яна шивир-шивир босди.

— Низом правление аъзоси эмас-ку, нега келиб ўтириби десам, шунга экан-да,— деди кимдир. Чарчаб қўйини энгагига тираб олган раис бошини кўтарди. Орада шунча гап бўлиб ўтган бўлса ҳам, у ҳали одамлар юрагида қандай ўтлар ёнаётганини сезмаган-

ди. Бош бухгалтер овозга қўяди, ҳамма қўлини кўтади, деб кутганди.

— Овозга қўйинг,— қистади у бош бухгалтерни. Бош бухгалтер эса одамлардан чўчиб қолган, имирсиларди. У одамларда қариндош-уруғчиллик ҳиссини ўфтоби, пешлаб олиш учун дастлаб, Раҳматни мақтади, қилган эски хизматлари ҳақида гапира кетди.

— Раҳматнинг қарзини биласизлар, бир вақтлар колхоз молини Сибирга олиб борганида кўпи ириб-чириб кетган, бу ҳақдаги актлари ҳам бор,— бошқа гапни айлантирмади бош бухгалтер.

Одатда бунақа масалалар кўрилганда кўпчилик бошлиқларга иноар, буни ўzlари роса текширишган, биз фақат расмият учун қўл кўтаришимиз керак, деб ҳам биларди. Бу гал ҳам баъзилар шундай деб ўйлади, айримлар бош бухгалтер овозга қўймасидан қўлларини кўтаришга ҳозирландилар. Лекин қарз тарихидан хабардорлар кўп экан.

— Актларнинг сохталиги аниқланган эди-ку!

— Ҳали тўламагандими қарзини?

— Колхозникини түя қилишга жуда ўрганиб қолишган-да,— деган овозлар эшитилди.

— Жим. Овозга қўйинг,— деди раис. Бошқалар менга эргашади деб ўйлади шекилли, биринчи бўлиб ўзи қўлини кўтарди. Шошиб қолган Раҳмат деразани қўйиб эшикдан югурди. Унинг юраги ҳаприқарди.

Эшикка етиб бориб, тирқишидан аранг мўралаган жойида у фақат раис, Низом, бош бухгалтер ва яна бир киши — жами тўрт кишининг қўл кўтарганини, бошқаларнинг қовоғи осилиб ўтирганини кўрди. Тиззалари қалтираб бўшашиб кетди. Раис ўрнидан жаҳл билан туриб: — Нега бундай қиласизлар? Ахир ҳаммаси кўринни турган нарса-ку,— деди бўшашган овозда. Шу пайт Асад ўрнидан туриб:

— Буни биз яхши биламиз, Саъди ака. Биз эски чархда айланишдан қутулайлик, дедим-ку! — деди. Ра-

ииснинг кўзи пешанасига тортиб кетгандек бўлди, тагидаги стулни зарб билан ғийчиллатди...

Шу билан мажлис тугаганини пайқаган одамлар аста-аста туриб тарқала бошлаши. Низом бурчакка қисилиб кетганди... Раиснинг бир Асадга, бир бошқаларга ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўйишларида, бу одамларни бузди, яна олдинги колхоздагидака бўляпти, бу билан ишлаб бўлмайди, деган маъно ҳам бор эди.

Одамлар чиқиб кетмоқда эдилар. Раҳмат деворга қапишиб турарди. Кўзлари олайиб, мўйловлари шалвираб осилиб қолган Низом одамлар орасида қимтиниб, бошини хам қилиб чиқди-ю, Раҳматга дуч келиб қолишидан қўрқиб, орқа эшикдан ўзини қоронгиликка урди. Бош бухгалтер кафти билан ялтироқ бошини силай-силай зўрга чиқди-да, хонасига кириб, стулига ўзини ташлади... Раис шу куни туни билан ўз кабинетидан чиқмай, уйига ҳам кетмай қолиб кетди.

Бир вақт партком Асаднинг ичкаридан чиқиб келаётганини кўрган Раҳмат уйқудан уйгонгандек чўчиб кетди. Икки санчиб ўзини кўчага олди.

Мажлис жуда кеч тарқаганди. Баҳор ҳавоси айниб, кўкда ёмғир булатлари сузар, шамол эса аллақаёқдан кўклам гуллари ҳидини олиб келиб димоққа уради. Тоза ҳаво оғир мажлисдан толиқиб чиқкан танларга ором берарди. Аллақаерда хўroz қичқирап, яна қаёқлардан дир булбул чаҳчаҳи эшитилар, ой булат кемтигидан мўралаб-мўралаб қўярди.

...КЕЙИН

Кейин нима бўлди, дерсиз? Бу колхозга кейин бир борганимда эшитишимча, правление мажлиси Раҳматнинг қарзини ўчириш ҳақидаги илтимосни рад этганидан кейин, Қодирнинг пулини кечикиб бўлса ҳам олиб тўлашдан бошқа иложи қолмабди. У қарздан қутулиш-

га қутулибди-ю, лекин бари бир иши судга ошибди. Чунки, Раҳматнинг ўзи айтишича, мажлис ими-жимида ҳал қилмагач, бутун ишни эл-халқ билиб, гап район марказига ҳам етиб борган экан-да! Яраш энди райондагиларни қўлга олиш пайига тушганимиш...

Молхонага ўт тушишига сабабчи бўлган Одилхон эса чойхонада ароқхўрлик қилиб бировни уриб, қўлга тушишдан қўрқиб, қочиб кетганимиш.

Қодир билан Тоҳира нима қилишди, дерсиз? Қодир касалхонадан тезда тузалиб чиқибди. Правление мажлиси яхши натижа бергач, колхозда чинакамига кўкрак кериб ишлаш учун мана энди пайт келяпти, одамлар активлашяпти, дея янада файратга кириб кетибди. Аммо ҳамон у раиснинг ишларига тоқат қиломай, тажанг бўлиб юрар эмиш, ораси тез-тез бузилармиш..

Асадни раис, сиёсий-партиявий ишлар билан яхши шуғулланмаяпти, деб парткомлигидан бўшаттирибди, у фақат бригадирлигига қолибди...

Бўлаётган воқеалардан қаттиқ изтиробга тушган Тоҳира кейинги вақтларда анча вақт бетоб бўлиб ётди, дейишади. Тузалиб, ўрнидан турганидан кейин у эл орасида кам кўринадиган бўлиб қолибди. Қодир совчи юбортирган экан, фотиҳа — худонинг муҳри, уни ахир бировга фотиҳа қилиб қўйганмиз-ку, деб қайта-ришибди. Шунга қарамай, Тоҳира билан Қодир тез-тез учрашиб турармиш. Ахир икки пок қалб бир-бирига интилганда, уни ким тўхтатоларди?

Ҳозирча бор гап шу, кейин нималар бўлади, яна қўрамиз.

Қутлуг кун

ҚАЛБНИ ҮНДАДИ

Ҳури бундан ўн беш кунча бурун янги трасса боши-
га кўчиб келишаётганида Камолни илк бор кўрганди.
Шунда қўшни аёллар абжир танк шатагида қум денги-
зи қаътига ўрмалаб кириб бораётган вагон-уй дераза-
сидан машина олдида шоферга алланималар деб бақи-
раётган қораҷадан келган барваста йигитни кўрсатиб:

— Анави ўғрини кечা Тимофеј Алимович бригада-
мизга шашлақ келибди,— дейишганди.

— Ўғри?!— Ҳурининг юраги орқасига тортиб кет-
ди.— Тўғри одам қуриган эканми?!

У жингала-жингала соchlарига толбаргак тақиб юр-
ган вақтлари отаси йўғида кечаси уйларига ўғри туш-
ганди. Онаси билан уни кўрпага ўраб ташлаб, уйлари-
даги бор нарсаларини қоқишириб олиб кетганди. Шун-
дан бери Ҳури ўғри сўзини эшитса, юраги орқасига
тортадиган бўлиб қолган.

Камолнинг бўртиб турган ёноқлари, ўйноқи кўзлари,
оппоқ тишлиари ҳам жувон қалбига ваҳима солар, ун-
дан ўзини олиб қочиб юради. Лекин...

...Керакли машина ва битумларнинг ҳаммаси ҳали
етиб келмагани учун бригада янги трассада иш бошла-
маган, бошқалар каби Ҳури ҳам майдо-чуйда ишларни
қилар, иш бўлмаса вагон-уйга кириб олиб ё китоб ўқир,
ё уни-буни тўқишига бошларди. Ҳозир ҳам бундан бир
ҳафтача бурун қўлга олган дарпардасини ростлай бош-
лаганди, тахта зина гурсиллади-ю, эшик тарақлаб очи-

либ, олдин Васка, ундан кейин ўша — ўғри Қамол рух-
сат сўрамасданоқ кириб келавериши.

Гал шундаки, уста ўйинчи, гармонь чаладиган, лати-
фагўй, қувноқ йигит — Восиқ (дўстлари уни суйнб Вас-
ка дейишарди) ўзининг шўхликлари билан жувонни
мафтун қилган эди. Думалоқдан келган лўппи юзлари,
доим завқ билан ёниб, кулиб турадиган зайнори кўзла-
ри, келишган қадди-қомати унинг кўз олдидан кетмас-
ди. Йигитдан анчадан бери жиддий йшқ изҳорини
кутарди-ю, аммо кўпинча бунинг ўрнига қизиқ латифа-
ларни, юракларни ҳовлиқтирувчи илмоқли ҳазилларни
эшитар, қафас атрофида юрган қушчанинг қачон ичка-
рига киришини билолмай дил армонда эди. Ҳурини
бахтиёр қилиш ўрнига олдига ўғрини бошлаб келгани
нимаси?! Жувон шошиб қолди. Ишларини апил-тапил
йигиштириб четга қўйди-да, сапчиб ўрнидан турди.

— Бригадамизнинг янги аъзоси! — Аъзамов Қамол
Аъзамович. Сиз билан танишиш шарафига муюссар бў-
лишни мендан илтимос қилдилар,— деб Васка қадимги
киборларга хос ўхшовсиз қилиқлар қилиб, эгилиб-бу-
килди. Қамол унга эътибор қилмай:

— Ҳурихон биз билан танишгилари келмай қочиб
юрибдилар,— деди.

— Вой, нега? Йўқ! — деди нима гаплигини тушуна
олмай қолган Ҳури.

Кечаки Қамол ўртоқлари билан битум қозонларини қу-
ришаётганида Ҳури бригада аёллари билан уларнинг
олдига борганди, гаплашганди. Шунда Қамол нима
учундир унга тез-тез қараган, ҳатто гап ташлаб, яқин-
лаб кела бошлаганди. Ҳури ундан қўрқани, ўғри деб
нафратлангани учун, гапини эшитмаган бўлиб тескари
қараганди. Ҳури қизариб кетди. Васкага, бошлаб келган
одамингни қара-ю, дегандек киши билмас хўмрайиб
турганди, у яна ҳазил қилди:

— Ҳурихон йигитларни хафа қиласидиганлардан эмас-
лар!

Васка бу гапни бошқа вақтда, ўз одамлари орасида айтса, Ҳури парво қилмас, ҳазилга ҳазил билан боплаб жавоб қилиб кетаверарди. Ҳозир ёқмаган бир одамини сўроқсиз бошлаб келиб, яна бундақа бемаъни гап қилиши устихонидан ўтиб кетди.

— Оғзингизга қараб гапиринг, бўлмасам хафа қилишгина эмас, эснгизни тескари қилиб қўйишпим мумкин.

— Вой-бў,— ясама қўрқув ичида кўзларининг пахтасини чиқарди Васка.— Эсим тескари бўлмасдан бурун қочиб қолай, бўлмасам...— Ҳури менга кулиб, ялиниб қайтаради, деган умидга эшик томон уч-тўрт қадам ташлади. Ҳури қаҳрли кўзларини кўттармади, «кетсанг, ундан нарига ўтиб кет» дегандек, четга қараб тураверди. Лекин Камолнинг қабариқ ёноқларида табасум ўйнаганини кўрди.

— Ваҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-ҳо.— Сув юқмас Васка эшикка борган жойидан қайтди-да, Ҳурининг ўрнига бориб лоп этиб ўзини ташлади. — Утаками ёрай дединг-а. Майли, эсимни тескари қплсанг ҳам розиман... Мана, тескари қила қол,— бошини тутди у.

Васканинг қилиқлари Камолга оғир ботаётганини, ҳатто бу бетаъсир билан бу ерга бирга кириб қолганига ҳам пушаймон бўлаётганини кўзларининг бетоқат пирпирашиданоқ пайқади Ҳури.

— Вой, ўтиринг,— деди у қўрқа-писа жой кўрсатиб.

Камол каравот қиррасига суюнди, чўнтағидан папирос олиб, уни эзди-да:

— Бўлганинг шуми ошнам?— деди қовоғини солиб Васкага.

— Ҳа, дарров нима гуноҳ ўтди биздан?— Васка кўзларини катта-катта очганча, ўзини орқага ташлаб ясама кулди.— Ваҳ-ҳаҳ-ҳо... Ошнамга қилиғим ёқмади шекилли, таъблари жуда нозикми дейман-а? Ваҳ-ҳаҳ-ҳо!.. Қаердан олгансиз бундақа таъбни-а?

— Нима?— Камол хунук чимирилди.

Васка уни әшитмаётгандек, қорнини лопиллатиб кулаверди.

— Таништиргин деб сургаб келдинг, мана танишмайсанми бу жонон билан ахир! Мана...— Ҳурини итарди олдинга. Ҳури уни қаттиқ силтаб ташлади...

— Бўлди, ўчир овозингни!— бақириб юборди Қамол. Тишлари тақириди.— Ҳали шунақамидинг сан?

— Э, кўзингни олайтирма, қофияси келиб қолганда, гапингга гап қилдим-да.— Тўгри ўтириб, кепкасини тузатиб кийди Васка.— Жанобларига ҳазил ҳам қилиб бўймайдими?

Қамол «шарлатон» деди ичида, кейин этагини сил-киб чиқиб кетар экан:

— Кечирасиз, Ҳурихон, узр, мендан ўтибди,— деди, унинг «узр, мендан ўтибди»сида мунг бор эди. Жувон қалби уни тушуниб, уф тортид...

* * *

Ҳурн яхши оила ва баҳт орзуси билан чин севги иштиёқида яшарди. Рости шуки, бундан беш-олти йил бурун онаси ва тоғалари эндигина йигирма баҳори кулган Ҳурига қариндошларидан бир йигитни топиб, таништиргандилар.

— Шу йигитдан совчи келяпти сенга, ўзи ҳам ақсли, яхши йигит. Ёшинг ҳам етиб қолди, тегсанг шундай йигитга тегасан-да,— дейишганди.

Бўлажак келин-куёв икки марта кинога тушишди, ҳар икковида ҳам йигит Ҳурини таксида кузатиш ўрнинг, хасислик қилиб уйига трамвайдага элтиб қўйганди. Бу унинг кўнглига оғир ботган бўлса ҳам, «ҳа, пули йўқроқдир-да», деб ўзига тасалли берганди. Тўйдан кейин, ҳафта-ой ҳам ўтмаёқ у ўзгарди. Илгариги юмшоқ

сўз, сертавозе куёв дағал, баднафс ва қурумсоқ бўлди-қолди. Йўқ, пули йўқлигидан, ойлиги камлигидан эмас. (У қандайдир артелда бухгалтер бўлиб ишлар, яхшигина даромад қиласди.) Ўта зиқналигидан дамлаб ичадиган чойларини ҳам ўлчаб берадиган бўлди, тийинларни тўплаб, тугди. Емай-ичмай, тилла буюмлар, қимматбаҳо мол-ҳоллар йиғди. Ҳатто Ҳурига, «одамлар кўрса, артелдан ўғирлаб, бойиб кетишяпти, дейди» деб, тузукроқ кийим-бош ҳам қилиб бермади. Гарчанд ёлғиз онасининг қарамогида бўлган бўлса ҳам Ҳури яхши кийган, яхши ўйлаганди. Илгари катта ишларда пшилаб келиб, бевақт вафот этган оталари учун олишадиган нафақалари она-болага етиб ортарди.

Ҳури эрига: «Бўлмасам ўзим ишлайман, ўзим топиб кияман, ейман, онамга ҳам қарашаман»,— деди. Эр кўнмади.

— Йўқ,— деди қапалаги учиб.— Тўгри келмайди...

У аёли ишласа, кўпчиликдан ақл ўрганиб, вақти келганида ўзимга ҳужум қила бошлиши мумкин, деб ўйларди. Хотинининг эри тўплаган бойликларини емай-ичмай она товуқдек беркитиб, янги моллар топиб келишини кутиб ўтиришинигина истарди. Ҳуллас, эр-хотин муроса қила олмадилар. Бир йилча зўр билан турмуш қилишгач, Ҳури ёлғиз қизечасини бағрига босиб, бу уйдан чиқиб кетди. Аммо кўп ўтмай, кўз очиб кўргани бу қарисифат, қурумсоқ йигитни бутун зиқналиги, ғариблиги билан бирга севиб қолганини билди. У энди ўша ёмон эрни, менсиз ёлғиз нима қиляпти экан, қийналаётгандир, деб ўйлай бошлади. Ҳатто унинг ориқ қўллари қалтираб картошка артаётгани, ўчоққа ўзи ўтин қалаётганини кўз олдига келтириб, раҳми ҳам келиб кетди. Эрининг гарчи зиқна бўлса ҳам сира қўпол гапирмаслиги, доим ўзини сизсираб туриши каби яхши фазилатларини эслаб хўрсинди. Аммо уйдан ўзи чиқиб кетган, ўзи яна бош боришга бети чидамасди...

Нафсонияти қаттиқ оғриган эр ҳам уни йўқлаб келмади.

Шу орада нима бўлди-ю, эринг кўлга бориб чўмилаётган экан (у сувда суза олмаслигини Ҳури биларди) чўкиб ўлибди, деган шум хабар келди. Ҳури дод солиб уйига борди. Эрининг кўкариб, моматалоқ бўлиб ётган ориқ гавдаси устига эгилиб йиглади, лекин энди бефойда эди...

Қайнана эри йиққан молларни беркитиб улгурган экан.

Шундан кейин Ҳури ҳув деб, онасининг уйидан ҳам чиқиб кетди. Дастрлаб икки-уч йилча заводда ишлади. Шу орада шаҳарга газ қувури ўтказувчилар колоннаси етиб бориб қолди-ю, у қизчасини онасига қолдириб, ўзи газчиларга қўшилди. Газчилар нўмайгина пул ишлашарди... Газ қувурлари изидан у ёфи Қозогистонгача боришиди, ундан қайтиб, мана Қизилқумни кесиб, Урал сарни йўлга тушишиди.

Мехнат ва янги ҳамкаслар, йўллар ва манзилгоҳлар Ҳурининг қалбидағи эски оила ярасининг устини ёпди. Янгича ҳаётга, янги покиза муҳаббатга ундади. Ахир ёш жувон қалбини бутунича ром этолмаган бир одамнинг ҳасратида умрбод мунг билан ўта олмасди-да!

Мана тўрт томон саҳро, саҳро ва яна саҳро... Унда бунда саксовул чўкиртаклари тарвақайлаб ётибди. Уфқ этагида чўпонларнинг қароргоҳ — уйчаси. У гоҳ қум тепалари орасида кўздан йўқолиб кетади, гоҳ қалқиб яна пайдо бўлиб қолади. Газ қидирувчиларнинг темир найзачалари ҳам кунчиқар томонда қум сарҳадлари орқасига чўкиб кетди. Ана, қум устидаги бир тошбақа буқри чолдек чағир бўйини чўзиб ўрмалаб кетялти. Ҳури вагон-уй деразасидан оч саҳронинг хомуш манзарасига ўйчан тикилиб туради-да, оғир уф тортади. Қалби худди шу саҳродек бўм-бўшга, на бир гул бўйини ҳидлагану, на севги майидан баҳра олганга ўхшайди. Шу

оч саҳрода келиб-келиб қаёқдаги бир ўғрининг ўзига олайётганини ўйлаб хўрлиги келади... Одам деб юргани бу Васканинг, ўғри бошлаб келиб қилган бемаънилиги-ни-чи! «Нима? У мени узилган гул деб ўйлайдими?»— жаҳли ҳам чиқа бошлади Ҳурининг. Ёшликини, илк севгини ўйлади, ҳа, у бир вақтлар чинакамига севгањди... эҳ...

ИҮҚ, ИҮҚ, ТУХТАНГ...

Қамолнинг оғир-оғир қадам ташлашидан энсиизигина зина турсилларди. У ҳовлининг ўртасига борган жойида тўхтаб, орқасига қараб қўйди. Деразадан Васкани ҳам уриб-итариди чиқариб ташлаётган Ҳурининг қораси кўринди. Қамол ҳеч нарсани ўйламасликка уринарди. «Ҳурин ҳозир мени ўғри деб чўчиди», деган гапни хаёлига келтиришни сира истамасди. Саҳронинг зулмат тунида кўкда чақнаган юлдузлар гўё бу оч океан қумларидан ҳам кўпроққа ўхшаб кўринарди кўзларига...

Ҳа, у ҳали қароргоҳдаги одамлар ўзи ҳақида қандай фикрда эканлигидан бехабар эди... «...Қандай фикрда экан булар?» деб ўйлаб ҳам кўрмаганди.

У қум устига уйиб қўйилган қора чақич ғўлалари орасидан ўтиб кетаётганида, қоплар орқасида ёнбошлишиб ётган қорамойчи Ҳасан aka билан изолировкачи Рафиқ тажангнинг ғалати гаплари қулоғига кирди. Қадами нима учундир кўнгилсиз бир нимани сезгандек, ўз-ўзидан кетга тортилди.

— Тимофейнинг ҳам эси йўқ-да,— дерди Рафиқ,— одамгарчилик қиласман деб, топган кимсасини қара?! Қаёқдаги одам ўлдириб, турмадан қочган каззобни-я!

— Қаёқдан биласан сен уни?— дерди Ҳасан.

— Э, мен уни яхши танийман.

Қамол ўзини четга тортиб, вагон-уй деворига қалишиб қолди...

— Унинг кеча қум орасига беркиниб, болалар билан карта ўйнаганини кўрмапсан-да,— деди бир вақт Ҳасан.

— Нима?— сашшиб турди Рафиқ.— Карта ўйнаганини кўрдингу Тимофейга айтмадингми?!

Камол куттилмаган бу гапларга ҳанг-манг бўлганича қолди. Ҳа, куни кеча бир тўда болалар қум орасига беркиниб карта ўйнашастган экан, бехосдан устилари-га бориб қолди. Нима учундир ўзини йўқотди-ю, картага қўл чўзди, уни болалардан юлқиб олиб турганди ҳамки, тепаларига Ҳасан етиб борди. Камол картани ўзи ҳам билмай унга тутди. Болалар тез тарқаб кетишди.

«Рафиқ бу ерда эски ахлаттитар косов шекилли,— кўнглига туғиб қўйди Камол, тун зулматига шўнғиркан,— уни секин бир чеккага тортиб, кўзини очиб қўйниш зарурга ўхшайди. Камолниг кимлигини билмайди шекилли, бу ҳали! Тимофей Алимовичга бориб ёмон-ламоқчи-я, Тимофеј Алимовичга!» Камолни тубсиз чоҳ тагидан тортиб олган, умр бўйи эсндан чиқмайдиган яхшилик қўилган одамга-я! Шу одамга қаёқдаги фийбатларни ташмалаб кўнглини хира қўлмоқчилар! Буни сира-сира истамасди Камол. Тимофей Алимовпчдек одам-охун кишини ранжитишадими ҳали!

— Йўқ, йўқ, тўхтанг...— деди-ю, яна нима учундир ўзини сездиришни истамай, ортига қайтди.

ҚУТЛУҒ ҚУН

Тимофей Алимович кўпни кўрган, шалдир-шулдир, ўт-олов бир киши эди.

Ҳам ётоқхона, ҳам иш кабинети бўлган вагонга шошиб кириб, қандайдир қофозларни титиб турганди, орқасидан Рафиқ билан Ҳасан оҳиста кириб, Камол ҳақи-

да унга гап чайнашиб қолишиди. Тимофеј Алимович ти-
канакка ўтириб олгандек бирдан сапчиб кетди.

— Нима-німа?— деди кўзлари чарақлаб,— ушла-
диларингми уни ўғирликнинг устида?! Ушладила-
рингми?

— Ушлаганимиз йўқ-ку, лекин мана колоннага шу
келганидан бери, болалар орасида ичкилиххўрлик, кар-
табозлик кучайди. Йўқолди-йўқолдилар пайдо бўлди.
Куни кечада бригадирнинг аёли Нурия уйидан қирқ сўм
пулини ўқотиби.— Минфирлаб чўзиларди Рафиқ.

— Э, нафасингни ел олсин-е,— столига ўзини ташла-
ди Тимофеј Алимович.— Мен у ўғирлик-пўғирлик қи-
либдими, деб ҳовлиқиб кетибман-а!

— Жиноят устида қўлга тушгунича пойлаб юриши-
миз шартми?— Бурушнқ бўйини ишқаб буралди Ра-
фиқ. Тимофеј Алимовичнинг ўсиқ қошлари бирдан сил-
киниб, лўппидан келган лунжлари қўмирлаб кетди.

— Нима?— деди иргиб. Икки қўйини белига қўйга-
нича, энгашиб Рафиқнинг тепасига келди.— Нега бу-
нақа деяпсан? Шу бола яна жиноят кўчасига кир-
япти, деб ишонасанми?

— Ишонмаганда ,ахир пешанасида қамалиб чиққан,
деган тамғаси бор-ку!

Тимофеј ялт этиб унга қаради. Қайтиб столининг
орқасига ўтди. Ҳасан буқчайиб ўтириб олган, миқ эт-
масди.

— Қамалиб чиққан одам ҳаммаси жиноятчи бўла-
веради, яна жиноят қилаверади, деб ўйлайсанми,— деди
Тимофеј Алимович.

— Бўлмаса-чи! Қасал, бу ҳам.

— Йўқ,— деди Тимофеј Алимович,— йўқ, йўқ, одам
боласи ҳеч маҳал онасининг қорнидан ёмон бўлиб ту-
ғилмайди. Жиноятчилик ҳам, ёмон феъл ҳам унга ке-
йинчалик илашган доғ, холос. Ҳа, ювса, сидириб таш-
ласа тушиб кетадиган доғ. Сен одам боласига ундақа
туҳмат қилмагин, Рафиқ!

— Қамалиб чиққан бир каззобнинг бунча ёнини олмассанг!— тебранди ўтирган ерида Рафиқ.

— Мен учун Қамол — қамалиб чиққан каззоб эмас, аввало инсон. Ҳа, ҳаётда қоқилган, адашган инсон. Мен бирорвга одамгарчилик қила олган, йиқилганни турғизиб қўя олган кунимни, умримнинг энг қутлуғ куни, деб биламан. Ҳа, Қамол жиноят қилган, лекин у йўлга солиб юборса бўладиган инсон. Мен буни биринчи кўрганимдаёқ пайқаганман.

— Мен, уни, яхшилик билан йўлга солиб юбора олишингга ишонмайман.

— Нега?

— Ҳа, шунинг учун ҳам илиқ-иссиғида кавушнни тўғрила деялман.

— Хўш,— деди икки қўлини биқинига тираб Тимофей.— Биз унинг кавушини секин тўғрилаб қўйсак, кеини нима қиласди?

— Бизнинг нима ишимиз бор, унинг кейин нима килиши билан?

— Бошқа ерга бориб, нима қилса қилаверсину, биз тинч бўлайлик. Бизга гард тегмасин. Шу экан-да, инсонгарчилик!— деди фижиниб Тимофей Алимович.— Жўнатиб юборсак, у яна албатта жиноят кўчасига киради. Бу жиноятига мен ҳам, сен ҳам шерик бўлиб қолишими мумкинлигини ўйлайсанми, ахир!

— Унинг бошқа кўчада қилган жиноятига нега биз шерик бўлар эканмиз, нега гапга тушунмайсан?— бетоқатланиб туриб кетди Рафиқ.— Коллективимиз Коммунистик меҳнат бригадаси номини олган бўлса-ю, ундан ноқобил шахсни чиқариб ташласак, тозаланиш ўрнига, нега унинг кўчада қилган жиноятига шерик бўларканмиз?

Тимофей деворга суюлиб қолди. Ҳа, Рафиқ билан икки йилчадан бери бирга ишлаётган бўлса ҳам, унинг қалбида бунақа кирни кўрмаганди.

— Коммунистик бригада кишиси сенингча қогозга

ўралган қанддек сип-силлиқ, доимо ширин таъм бернб турадиган бир нарса бўлиши керак экан-да,— деди тумшуғи осилиб.— Нотўғри ўйлайсан...

— Сен бунинг нима жиноят қилиб қамалганини биласанми? Дело-пелосини суриштириб кўрдингми?— Энди баланддан кела бошлади Рафиқ.— Одам ўлдириб қамалган-а, одам!

— Биламан, ҳаммасини. Лекин сен қаёқдан билсан?

Рафиқ, Тимофейнинг энг нозик жойидан ушладим, энди боллайман, деб ўйлаганди. Қараса, у бу найзасини ҳам қўлида турганидаёқ қоқиб ташлади. «Биламан-да», дегандек елкасини қисиб, деразадан ташқарига қаради. Тимофей ундан бошқа жавоб кутмади-ю, шошиб ён сумкасини ковлашга тушди.

— Мана, унинг айрим қофозларини ёнимда ҳам олиб юрибман.— У эскигина бир қофозни олиб, Рафиқга узатди. Унга Рафиқдан бурун, кирганидан бери гарданни ичига тортиб ўтирган Ҳасан қўл чўзиб қолди. Ўзоқ тикилиб, у ёқ-бу ёгини афдариб кўриб:

— Ие, 17 сентябрь— Камолнинг туғилган куни экан-ку,— деди манқаланиб.

— Нима?— унга бараварига ўгирилиб қарашиди Рафиқ ҳам, Тимофей Алимович ҳам.

Гап шундаки, буларда, колективнинг ҳар бир аъзоси туғилган кунини кўпчилик бўлиб, тантанали нишонлаш, унга колектив номидан эсадалик совфалар тақдим қилиш одати бор эди. Ўн еттинчи сентябрь — Камол туғилган кун бўлса, бу кунни ҳам ўтказиш лозимдир, деган гап иккаласининг ҳам кўнглига дарров келганди. Рафиқ Тимофей Алимович «Камолнинг туғилган кунини ҳам нишонлаймиз», деб қўйишидан чўчигандек:

— Бунинг туғилган-пуғилган кунини нишонлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ундан кўра...— дея тўнгиллади.

— Нега?— деди Тимофей Алимович,— ўтказамиз,

албатта ўтказамиз. Ҳозир у одамларимизга яхши ара-лаша олмай, қимтини броқ юрибди. Туғилган кунини ўр-тада нишонласак-чи?— Ҳасанга юзланди.

— Ҳа, ҳа, ҳа, яхши бўлар,— шошиб бош силкиди-ю, яна,— ҳа, лекин...— деб Рафиққа қараб қолди Ҳасан.

Шунинг устига эшикдан радист бола югурнб кириб, Рафиқнинг гапи бўғезида қолди.

— Тимофей Алимович, шу ердамисиз,— дерди радиист шошиб,— сизни Когондан рацияга чақириштпти.

— Ҳозир,— Тимофей Алимович шошиб чиқиб кетди. Ҳасан, бу қандоқ бўлди, дегандек, Рафиққа қаради. — Улар ҳовлига чиқишган жойида устига бутга ўхшаш узун антенналар ўрнатилган рация вагончасидан ҳовлиққанича Тимофей Алимович қайтиб чиқди, у:

— Эртага эрталабдан ҳамма трассага. Ҳасан ака, битум қозонларга ҳозироқ олов қўйинг,— деди-да, эгнидаги дағал плашини қалдиратганича, пилдираб ўтиб кетди.— Рафиқ, машиналарни бугуноқ трубага миндир. Жўра, Камол қаёқдасизлар, Ҳасан акага бориб, битум бурдалашинг! Восиқ, сен қофоз кес!

Тимофей Алимович қароргоҳда у ёқдан-бу ёққа шамолдек елиб, ҳаммага буйруқ берар, шошар, шоширап, тўлиб-тошарди. Чунки у Когондан ана шундай буйруқ олган эди.

— Тимофей Алимовичга ўзи бир нима бўлганга ўхшайди,— дерди Рафиқ.— Ўзимиз пайтини топиб, чора-пора кўрмасак бўлмайди. Бу бола, донгдор колоннамизни бир умр бош кўтара олмайдиган қилиб, бирор «ҳунар» кўрсатиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳа, мен уни яхши биламан!— Кейин Тимофейни койиди:—«Қутлуғ кун» эмиш-а?

Ҳасан унинг сўзини маъқуллаб, қозонлари томонга илдам жўнаб кетди.

Колоннада ҳамма нарса шу куни бадастир бўлганди. Эртасига тонгданоқ тозалагич машиналар, изоляциячи моторлар саҳро қаърига томон оҳиста йўлга тушди. Га-

зопроводчиларнинг Бухоро — Уралда биринчى иш бошлаган кунлари энг қуттулғу кун эди. Махсус қувур күтаргич бульдозерлар қатор бўлиб узун хандақ ёнига чўзилган қувурларни кафтига олди. Тозалагич машина чувиллади, мумчаплағич чарх айланди, у қувурга қофоз ўраб, хандаққа ётқизиб борарди. Васска олдинда кетаётган қувур кўтаргични вақтн-вақти билан одимлатар, Камол мумчаплағич машина устасига қарашар, Ҳури бир дугонаси билан машина суюқ мум устидан ўраб бораётган қофозини ростлаб, узилганини улаб, тўғрилаб борардп. Бригада ишга тушган пайтида ўнга яқин экскаватор баробарига гуриллар, қувурлар чувиллар, темирлар шарақлар, асрлар бўйи жазирама сукунат қўйнида ётган саҳро ларзага келиб, борлиқ наъра тортаётганга ўшарди. Бригада эса ҳамма ёқни ларзага солиб, монтажчилар саҳро уфқлари қаърига етаклаб кириб кетган қувурлар устида гоҳ куни бир километр, гоҳ куни иккп километр олға одимларди. Ҳури бу бўм-бўш саҳро ва ҳаётга аста-секпн кўникди. Лекин шунда ҳам ўзини Камолдан олиб қочиб юрарди, менга кўз қарashi ёмон, бу саҳрода ёлғиз дуч келсам, бир ёмонлик қилишдан тоймайди, деб қўрқарди... Лекин қум зуғумидан қарга ҳам қочиб қутуларди...

КИТОБ ИЧИДАН ТУШГАН СУРАТ

Олдинда Ҳури, дугонаси, Васска, орқароқда эса Камол Жўра билан бирга кетиб боришарди. Васска бир қўйполлик қилганди, Ҳури ундан четлашмоқчи бўлиб тийғаниб кетди-ю, машиналар батъзан тўхтаб қолганида ўқийман, деб олиб юрган китоби четга шалдираб учиб тушди. Ичидан иккитами-учта ҳар хил қофоз, жажжи дастрўмолчалар билан бирга битта сурат ҳам ерга тушди. Вассканинг шилқимлигига Камолнинг ғаши келиб борарди. Васска узр-пуэр айтиб, Ҳурининг сочилган қо-

ғозларини олиб беришни ҳам хаёлига келтирмади. Хохолаб қулганича йўлида кетаверди. Камол бориб Ҳурининг қофозларини теришди.

— Бу дастрўмллар кимга?— деди олиб бераркан ҳазиллашиб.

— Ўзимга,— деди Ҳури ҳам кулиб.

— Бу сурат?..— қараб қолди Қамол.— Танишга ўхшайди.

— Ақалариники,— Ҳуридан бурун изоҳ берди дугонаси.— Суйган ақалариники... эсларига солманг.

— Нега? Нимага ўзи?— Қамол суратдан кўзини олмасди.— Ростдан туғишиган акангизми?

— Ҳа,— дея Ҳури бош чайқади.

Қамол ҳамон бир нарсанинг тагига етолмагандек дам суратга, дам Ҳурига қарапди.

— Ростини айтинг, ростини,— деди яна ишонмагандек.— Мен ҳам танияпман, шекилли...

Бу Ҳурига ёқинқирамай лабини буриб, елкасини қисди.

— Отлари Собиржон эмасми?— деди Қамол.

— Ҳа,— ҳушсизлик билан деди Ҳури.— Танийсизми?

— Ҳа, танийман, янгишмаётган бўлсам... танийман.

Ҳури суратни китоб ичига яширди-ю, нима учундир, Қамолдан, «қаёқдан танийсиз» деб ҳам сўрамай, ғалати елка қисганича дугонасининг ортидан чопди.

— Ҳурининг жонидан ҳам азиз кўрган бир акасининг сурати бу,— тушунтира бошлади Қамолга Жўра.— Ҳури унинг шу суратини доим ёнида олиб юради. Бу акасини жуда яхши кўрган, бунинг устига, акам дунёга келиб орзу кўрмай, ғаму ҳасратда ўлиб кетди, деб қаттиқ куйган шекилли-да...

Қамол бирдан ўзгариб, кўзлари катта-катта очилди, турган жойида гўё қотиб қолганди.

— Улганми, Собиржон-а? Наҳотки, наҳотки...— пи-чиirlади у.

— Ҳурининг ўзидан шунаقا деб эшигандан, сиз билармидингиз?

Қамолдаги ўзгаришга тушунолмай борарди Жўра.

— Билганда қандоқ,— Ҳурининг орқасидан интилди Қамол. Тимофей Алимович уларнинг орқаларпдан келиб «юра қолинглар» деб ўтиб кетди.

Колонна ишга туша бошлаганди.

ҚУМ ҚУТУРДИ

Бригада улкан қувурлар устида саҳро қаърига қанчалик ўрмалаб киргани сари, соқов табиат ўжарликлари ҳам шунчалик кучая бошлади. Ҳужумнинг тўртинчи кунимиidi, эндиғина иш тепасига бориб, машиналарга минишгандиямки, қовоғини уйиб турган барханлар бирдан лопиллай бошлади. Кунботар томондан дастлаб майнингина эсиб келган шамол, аста-секин кучайди. Ҳозиргина кўз олдиларида бир ёнбоши ўпирилган тепадек серрайиб турган барханлар устида кичик гирдобчалар худди шайтон ўйинидек чир-чир айлана бошлади. Устки қум тўзонлар ёйилиб, тўлқинланиб келаётган улкан денгиз сувидек оҳиста-оҳиста лопиллаб, шувиллаб олдинга сурилаверди. Бульдозерлар траншеядан анча четга суриб ташлаб кетган қум барханлари устларига худди қайтиб босиб келаётгандек... Улардан бирига чап бериб, қувур устида машиналарни йўрттириб олға кетишса, ёнбошдан яна бошқаси хўмрайиб, тиккайиб сурилиб келаётганини кўришарди. Кўп ўтмай шамол кучайди. Энди қум барханлари гўё таг-туги, бутун миллиард зарраси билан кўкка шопирилгандек, еру кўкни қизғиш қум тўёни босди. Машиналар моторининг ичи ҳам қум, қорамой кажаваси ҳам тўла қум, трубаларга чапланган қорамой устини ҳам қофоз ўрашдан бурун қум қопларди. Оғзиларда ҳам қум фижирларди, кўзларга ҳам қум тўларди. Нафас оламан де-

санг, ҳаво ҳам қум... Бу ахволда ишлаш амримаҳол бў-либ, натижада иш таққа тўхтади. Сарғиш тўзон ичида еру кўкни ҳам, йўл тугул машинани ҳам кўрпб бўлмасди... Одамлар труба укладчиклар кабинасига аранг ўзларини олиб улгуришди. Қимдир кўзини ишқар, қимдир қум туфлар, яна бирор ичида тўлиб қолгаи қумдан ғаши келиб кийимларини қоқар, қимдир сўкинарди... Қум ўйини кун бўйи тинмади... Тўзон ичида кун ботганини ҳам билишмади. Колонна яқин-ку, деб овқат ҳам, сув ҳам олишмаган эди. Уч-тўрт километрча орқада қолган колоннага бирор одам бора олмади ҳам, у ердан бирор одам келолмади ҳам. Одам очликка чидар экану, аммо саҳрова сувсизлик оғир... Тонг отгунча қуруқ шамолда томоқларп куришиб, лаблари қақраб кетди.

Мана, саҳро таҳликаси унча-мунчадан кам эмас, қум булаrinинг устидан абадий кўмиб кетиши ҳам мумкин. Лекин ҳамма тетик. Изолировкачи уста белига иккита нон тугиб олган экан, ҳаммалари бир бурдадан бўлиб ейишли. Қувур укладчикнинг генераторида бешизин аралашган бўлса ҳам, озоқ илиқ сув бор экан, юзига қалқкан бензинини тўкиб, қолганига оз-оздан томоқ ҳўллашди. Изолировкачи уста ёнбошлаб олиб ёшлиқда бошидан ўтганлари, қишлоқда битта сочига жажжи лентачалар боғлаб юрадиган қизчани яхши кўриб қолгани-ю, у қизчанинг кўп ноз билан куйдириб юриб, охири уруш бошланишидан бир йил олдин турмуш қилишга розилик бергани, лекин шум уруш олтин сочли сўлувни ҳам, илк севинчи — гўдагини ҳам ямлагани, улар немислар босиб олган жойда қолгани, фашистлар она-болани хандақ тепасида отиб ташлаганларини гапириб берди.

— Шундан бери одамлар неча бор уйлан дейишиди, қанчалаб гўзаллар ҳам дуч келди, лекин ҳеч қайсиси ни ёшлиқда кўнглимни олиб, мени қийнаган ўша жингала сочлига ўхшатолмадим,— дерди чол болаларча соддалик билан.

Баъзилар унга ачинишиб бош чайқашар, баъзилар: «Э, ота, одамга умр бир марта берилади, энди фашистни сўкиб ёлғиз ўтганингиз билан севганингиз қайтиб келармиди»,— дейишарди.

Улар дам-бадам Камолга ҳам тегишиб қўйишарди.

— Ошнамиз ҳам ҳали уйланмаган экан, унинг севган қизини ҳам битта-яримта илиб кетганми дейманда!— куларди Жўра.

— Қелбатидан севган қизини битта-яримтага илдириб қўядиганга ўхшамайди-ку.

— Йўқ, колоннада бошқасини кўз остига олиб юрибди.

— У ҳали қармоғига илингани йўқ, шекилли.

— Қармоқни яхши ташламагандир-да!

— Қармоқсиз илнтиради.

Камол ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қиласади:

— Қармоқдаги чувалчангни бошқа нарса еб қочибди.

«Ташқарида қум қутуряпти-ю, оч саҳронинг қоқ белида ётибмизу», деган ташвишни тариқча ҳам кўнгилларига келтирмай хандон уришарди йигитлар.

Ҳури орқароқдаги бошқа экскаватор кабинасида эди. Васка унинг олдига ўтаман деб, ўз кабинасидан чиқкан экан, тўрт қадам ҳам босмай кўзларига қум тўліб, ҳассасиз кўрдек довдирабди-қолибди. Икки мушти қовоғида, кўзи боғлоғлиқ одамдек, пайпасланпб қум ичига кириб кетаётган экан, кўриб қолишибди. Рафиқ aka кўзига электр пайвандчилариникига ўхшаш кўзойнагини тутиб, аранг борнб қайтариб олиб келди. Унга ҳам роса кулишибди...

Эрталабга бориб, шамол тиниб, қум ётгач, қароргоҳдан машина келиб, ҳаммани кузовига олиб изига қайтиди... Бориб овқатланишибди, дам олишибди... Қайтиб келиб, яна саҳрога қарши ҳужумга киришибди.

Қувур ётқизувчилар шундай ғала-ғовурлар билан олға ўрмалашарди...

Электродизелнинг бирдан кучли тебраниб, патиллашидан Камол уйғониб кетди. Бошини кўтариб деразадан қараса, саҳро эрта тонг нимқоронгилиги қучофида. «Эҳ, галати бир тушнинг белига тепди·да...»—ғижиниб керишиб қўйди. Ҳозиргина тушида туғилиб ўсган қишлоғи, ўртоқлари билан ўйнаб-қувлашиб, қарқуноқ боласини олиш учун боришадигани ўша қалин қайрағочзорни, унга чирмашиб ўсган аймоқилару, юқорироқдаги олмазорларни ҳам кўриб ётганди... Эҳ, аттанг! Болалик хотиралари қанчалар ширин эди·я! Дамда ундан узилиб яна нақ саҳро бағрида кўз очиб қолди·я!

Юқори қаватда ётган шернклари ҳам тахталарни ғижирлатиб, ўринларидан қўзғалиша бошлашди, кимдир пастга тўп этиб тушди...

Ташқарида бутун қароргоҳ аллақачоноқ оёққа турганди... Кимлардир у ёқдан-бу ёққа қум тепиниб югуриб, бадантарбия қилас, кимдир умиваљникни чиқиллатиб юзини ювар, қаердадир мотор тарилларди. Ошхонага эса аллақачоноқ одам тўлиб бўлганди.

Камол чиқиб қумтепалар устида бпр оз айланди. Оқшомда саҳро кўксида ғужғон ўйнаган миллион хил жониворларнинг қумда қолдирган изи тонгги шафақда тимдаланганд юз чўтирига ўхшаб кўринарди...

Камол олисроқдан Ҳурилар турадиган вагон-уй дезрасасига қараб қўйди. Кун ёришган бўлса ҳам, бу уйда чироқ ёниб турарди. У қайтиб бориб ювинди. Ошхонага қараб кетаётганида олдидан Тимофей Алимович чиқиб қолди.

— Салом, Камол,— деди узокроқдан қўл узатиб. ҳам, одамлар менинг туғилган кунимни ўзлари билиб Олдига келиб, катта кафтини кафтига қўйди. У, Камол

табриклишар, деб кутиб юргандир, деган хаёлда: — Туғилган кунинг билан табриклайман! — деди түғридан-түғри.

— Туғилган куним?! — Қамол аланглаб қолди. У туғилиб мана шунча ёшга борган бўлса ҳам, эс-эс билади, фақат болалигида отаси ўғилчам, туғилган кунингга, деб бир марта тўрт ғилдиракли гижинг қўғирчоқ бўни совға қилганди. Шу куни ойиси, дадаси, тоғалари, дадасининг ва ойисининг яқинлари, колхоз бухгалтерлари (Қамолнинг асрраган отаси колхоз раиси эди) ва яна аллакимлар келиб, кечқурун уйларида анча вақтларгача хурсандчлик қилишди. Қимдир Қамолга ўйинчоқ тўлпонча, қимдир велосипед ва яна қимдир кўйлаклар совға қилди. Шундан кейин орадан кўп вақтлар ўтгани йўқ, тақдирнинг чархпалак ғилдраги бошқа ёққа қараб айланниб ҳаммаси ўзгариб кетди, шундан бери Қамол умрида бирор марта бўлсин, мен фалон куни туғилганман, деб эсламади ҳам. Ёки бирор одам, «сени туғилган кунинг билан», деб қутлаб, бирор марта бўлсин қўлини қисмаганди ҳам-да!

Шунинг учун бўлса керак, бошлиқ Тимофеј Алимович «туғилган кунинг билан» дея вазмин келиб қўлини сиққанида дастлаб Қамол чўчиб тушди. Унинг гапини англамагандек, оғзига афрайди. Ҳа-я, болалигида онаси бир айтгани эсида — 17-сентябрь туғилган куни эди, шекилли! Туғилган куним қай число экан, деб ҳужжатларига қарамаган ҳам, бундай қарашга тўғри келмагандиям!

— Ўзинг, менинг туғилган куним фалон кун, деб олдинроқдан айтиб ҳам қўймайсан, ҳужжатларни титкинлаб туриб кўриб қолдик,— жилмайди Тимофеј ака. Унинг жилмайиши Қамолнинг кўнглини ёритди. Ўзини ўнглаб олди. «Туғилган куним!» Шу дамда Қамолнинг назаридаги неча йиллардан бери яшашини ҳам унутиб юборгану, ҳозир бирдан ўзининг ҳаётда борлиги, одам-

лар қаторида аралашиб-ўралашиб юрганлиги эсига тушиб қолгандек бўлди.

— Раҳмат,— деди кўзи пирпираб.

Ошхонага бурилган Тимофей Алимовичнинг кетидан эргашди.

— Бугун трассадан қайтғанимиздан кейин дейман, Камол, сен баҳона бир хурсандчилик қиласр эканмизда,— деди эшикдан кираётган жойида Тимофей Алимович.

— Ҳа, эрийман, бугун эрийман, албатта!— деди Камол шошиб.

— Йўқ, оғайни, бугун сен эмас, биз эриймиз,— деди Тимофей Алимович.

— Раҳмат, раҳмат,— дерди нима деёнишини билмай Камол.

Ошхонада нонушта қилаётган жойида Жўра билан кекса изолировкаси машинист келиб қўлини сиқиб кетишиди. Уларни кўриб ошпаз ҳам келди.

— Ҳа, Камол, туғилган кунинг муборак, кечака Тимофей Алимович бугун кечга дастурхон тайёрла, деб тайинлаган эдилар,— дея бидирлаб кетди. Бу табрик ва қутловлар Камолга эриш туюлар, яна юрагининг аллақаери ачишиб, ўз-ўзидан кўнгли бўшаб, гоҳ-гоҳ йиглагиси ҳам келиб кетарди... Ташқарига чиқиб, машинага ўтираётган жойида Вaska ҳам келиб табриклиди.

— Ие, шунақами, бугун саҳронинг қулоғини очарканмиз-да,— дея қўлини сиқишиди.

— Тимофей Алимович бунақа кечаларда қуруқ винодан бошқасини ичишга рухсат бермайди-ю, нимага хурсандчилик қиласан, орқароқда ўтирган бири гўнгилаб қўйди.

Машинага кейинроқ чиққан Ҳури ҳам Камолга яқин-лаб ўтиб, қуруқроқ бўлса ҳам, «туғилган кунингиз билан...» дея юмшоқ қўлини чўзди. Камол яна ғалати бўлиб кетди. Ҳозир бутун саҳрони бошига кўтариб ҳай-

қиргиси, ер тепиниб сакрагиси, одамларни қучоқлаб ўпгиси, ўйноқлагиси келарди. Бир дамда юраги ичига сифмай кетганди. Кўзларига ёш келгудек бўлиб ўзини аранг босиб ўтиради. Қим айтди, буларнинг ҳаммасига менинг тугилган кунимни? Қаёқдан билишди-а? Ёки ҳаммаси хурсандчиликнинг пайида бир-бирларининг туғилган кунларини орқаворатдан суриштириб, билиб юришадими? Ёки Тимофей Алимович айтдими? Нега айтади? У негадир ўзидан-ўзи хижолат ҳам бўлиб қўярди...

У бугуноқ пайт топиб Рафиқни четга тортиб ҳисобни очиб қўймоқчи эди. Кечқурун трассадан келаётганди, секин кетинга чақираман, гап билан алдаб, орқароқда олиб қолиб боплайман, деб режа қилганди. Рафиқ туғилган кути билан қутлаб, қўлини сиққанда, башарасини буруштириб, ичиди мунофиқ, деб сўкиб ҳам қўйди. Яна куни кеча кечқурун Тимофей Алимович худди бир нимани сезгандек, олдига келиб қилган муомаласини эслади. Бу одам қандай баҳосиз одам эканки, унинг галини эшитса ҳамма кину кекни ҳам унутарди Камол. Кеча ҳам яқин ўртогидек узоқ гаплашиб ўтириди. Аҳволинн сўради, ўзининг шаҳарда қолган ўғлини жуда-жуда соғинганлиги, баъзан қогозга унча-мунча ҳисоб ёки рапорт ёёса ҳам орасидан ўғли дикиллаб чиқиб «ада» деяётгандек, баъзан саҳро гувиллаши орасидан ҳам ўғлинииг овози келаётгандек бўлишини айтиб, нолиди. Бошлиқнинг ўз ёнига яқин дардкашдек чўкка тушиб юрагини ёриши Камолнинг кўнглида алланечук туйғуларни уйғотиб юборди. У ахир бошлиқларни кўрмаган эмас, кўп бошлиқларни кўрганди. Деярлик ҳамма жойда ҳам бошлиқларни қўйидагилардан бир-иккӣ поғона баланд турадиган мавжудотдек ҳис қилганди. Уларнинг кўпидан нафратланган, жирканганди. Буниси эса...

«Мана, бутун колоннадагилар ўзига яқин одамларидек самимий ва меҳрибон бир муносабатда бўлаёт-

гапларини, йигитлар уни ўз ёнларига тортиб чақчақлашганини, катталар ишда укаларидек ихлос билан маслаҳатлар беришганини кўрди. Кўнгли очилди, ўзи ни енгил сеза бошлади... Бугун эса бутун коллектив, ўзининг, ҳа, кўп умри турткиланишлар билан пастқамларда ўтган дағал бир кимсанинг туғилган кунини нишонлашмоқчи, ҳа, одам бўлиб ҳаётга қадам қўйган кунини, у куни жамият учун фойдаси тега оладиган бир одам туғилган эди, дея нишонлаб ўтмоқчи». Қум тепалари оша тебрана-тебрана кетаётган машина кабинасидан чексиз саҳро бўшлиқларига кўз югуртириб ўйлаб бораради Қамол. Ҳамкасбларини эса кечқурун бўладиган дўстона кеча шодлиги ҳозирданоқ ўз заптига олгандек, ҳазиллашибади, кулишибади, қийқиришибади. Гап ўйиннамо бўлиб айланиб келиб, кимдир ол, оғайни, деган эди, ластлаб Васка ўтирган ўрнидан елкаларини учирниб ўйнаб кетди, кейин Қамол ҳам қаддини гоз кўтарди. Бир вақтлар қишлоқда кечган шўх йигитлик даврида сапчиб даврага тушиб, чарх уриб ўйнаб кетарди. Яна ўшандақа завқ билан муқом қила кетди. Ҳамма қийқирав, кулар, уларга қўшилиб асрий хомуш саҳро ҳам очилиб келаётгандек бўларди. Иш бошига етиб келишибган жойида ҳам кўлчилик қум устига давра қуриб қарсак урди. Қамол билан Васка бир чарх уриб ўйнаб олишибди... Лекин шунинг орасида ҳам Қамол Рафиқа икки-уч ёмон боқиб қўйди. Унча-мунча гуноҳни кечириши қийин эди унинг.

Машиналар гулдуроси саҳрони одатдагидек яна ларзага солди...

ОЛДИНДА ТОШ ҚОЯЛАР

Бугунги участка ҳар кунгидан анча хавфли эди. Шунча кундан бери қум, қоя, тош ва шағал тўши очилиб, қувурчиларга қўксидан итоаткорлик билан йўл бе-

риб келган саҳро тўсатдан оч аждардек «думини бурганди»: қумтепалар кесилиб, олдиндан катта жарликнинг ғадир-бутир тош қояли қемтик қирғоқлари кесиб қўйганди. Монтажчилар улаб ўтган қувурлар бу жарлик ичига ҳам қўйилиб тушиб, унинг тошлоқ тўшидан сирпаниб нариги қирғоқда юзага чиққач, яна олға ўрмалаб кетаверганди. Энди уни бу тик тош ёнбағирлпкда қувур ётқизувчилар қандай кафтига олиб ўрмалайди-ю, тозаловчи ва мойловчи машиналар лапанглаган дор устида қалқигандек, унинг устида қандай сурилади...

Бу жарлик, қадим-қадим ўтмишларда океанинг заҳарли ўлиқ мозори бўлганми, нима бало?! Упирилган қирғоқларида қават-қават чифаноқлар, қандайдир сув ҳайвонларининг суюкларига ўхшаган нарсалар туртиб, чиқиб ётибди.

— Қанчалар кўҳна-я, бу дунё!— деб қўйди уларга қараб Тимофей Алимович,— худди эртакдагидай! Қачонлардир шу ерда ҳам ҳаёт қайнаган, кучли жониворлар кучсизларини талаган, қирган. Фолиби тантана қилган! Бу худди куни кеча бўлгандек...

— Бу ердан тикка тушадиган бўлса бульдозерлар агдарилиб кетади,— дея ваҳима қилди кимдир пастга қўрқиб қарапкан.— Яхшиси, шу йигирма-ўттиз метрчалик осилган қувур қолса, қола қолсин, биз машиналарни текисроқдан айлантириб олиб тушиб, қувурларга ўтказайлик,— таклиф қилди у.— Қолгани бир гап бўлар, балки кейин қўлда қириб тозалаб, мой чаплаб қўя қолармиз.

Ҳамма жарлик тепасига тўпланди. Пастликка баъзилар бўйин чўзиб қараб, ёқа ушлашарди...

Орқада қувур устида йўрғалаб келаётган қувур тозалагич ва мойлагич машиналар олдинга силжиб олиши учун қувур кўтаргич худди шу, жар қиямалигида уч-тўрт минут тўхтаб туриши зарур. Бошқа қувур кўтаргичлар ҳам ўз навбатида шу ерда икки-уч минутдан тўхтаб, альпинистдек осилиб ўтиши лозим... Трубадан

тийганиб кетса ёки оғирлиги трубага тушиб, уни эзиб қўйса нима бўлади? Баъзилар, «шу ерни ташлаб ўта қолайлик, қўлда бир бало қилинар» деб қистар, баъзилар эса, «ташлаб ўтиб бўлмайди», деб роса тортишишарди. Ҳеч кимнинг биринчи бўлиб машинасини олиб тушишга юраги бетламасди...

Колоннада Ҳасанга мум қайнатишга қарашиб юрадиган шаддодгина бир аёл бор эди. У бугун трассага қоғоз ростловчи бўлиб ишга келганди.

— Ҳа, Вaska,— деди у.— Нега қараб турибсан? Қаҳрамонлигининг шунаقا вақтда намойиш қилмасанг, қачон қиласан! Қани, бос машинангни!

— Ҳақиқатан ҳам қаҳрамонлик кўрсатадиган пайт келди-я!— аёлнинг киноюомуз ҳазилини тушуниб, такаббурона гап қилди жар тепасида қўлларини қўлтиғига тиқиб турган Вaska.— Жардан машинам билан ўзимни отсаммикин? Ҳиҳ-ҳиҳ-ҳи... кейин тўнғиллаб қўйди:— Севгилимга ўзимни кўрсатаман деб, жонини таҳликага қўядиган аҳмоқ бор экан-да! Севгимни бусиз ҳам кўрсатаман.— У четроқда турган Ҳурига тиржайиб қош учириб қўйди. Унинг нима деганини эшитибми-бехабарми Ҳури ҳам бадани жунжикишиб:

— Вуй, машина шув этиб тушиб кетса-чи?— деб қўйди.— Лекин юраги бор одам тиклаб тушаверса бўлар, ташлаб ўтиш уят бу ерни.

— Ҳа, тиклаб тушадин... Бу ерни чала ташлаб кета олмаймиз.— Шу гапни қувватларди жарликнинг у ёғидан-бу ёғига бетиним бориб келаётган Рафиқ:— Қани, ҳа, Вaska, энди умид сендан,— деди яқин келиб. Вaska ғайритабиий тиржайди. Индамай четроққа ўтди.— Ҳа, қўрқяпсанми?— одатича қошлари кўтарилиб кетди Рафиқнинг.

— Ҳа, қўрқаман,— совуққина қошларини чимириди Вaska. У Рафиқнинг гапига эътибор қилмаётгандек, қулимсираб атрофга алангларди. Рост, кўпчилик унга қўз тикиб турарди. Унинг экскаватори доим олдинда

юарди-да! Пастликка тушиб, машина қандай туша оларкин, деб чамалаб юрган Тимофеј Алимович ҳам:

— Қани, Васка, секин сурил-чи,— дея қўл силкиди.

— Ким тушса тушсин эўр бўлса!— Васка қўл силтаб четлаб кетаверди.

— Нима, нима?— пастдан югуриб чиқди Тимофеј Алимович. У Васкани энди қўраётгандек: — Йўқ, деясанми? Тентак, қўрқоқ,— деб бақирди. Кейин икки сапчиди ўзи машинанинг олдига борди. Кабина тутқичини ушлаганча, атрофдагиларга шитоб билан ўгирилиб қарди.— Қани, ким минади машинаға?! Қим олдин тушади? Ёки ҳеч кимнинг ҳам юраги бетламайдими?— У, ҳамманг шарманда бўлиб елкангни қисиб қараб тур, ўзим ҳайдаб тушаман, деган бир важоҳатда машинаға интилиб турар эди. Бошқа йигитлар ҳам, Васка билан орамиз бузилиб қолмасин, деб ўйлабми, нима учундир бир-бирига қараашарди.— Ораларнингда юрагида ёли бори борми ўзи?— ҳайқирди у.

— Менга рухсат берасизми?— Машина ёнбошроғида турган Камол олдинга ўтди.

— Сенга?!— Бошқа йигитларга яна бир-бир қараб олди Тимофеј Алимович. У ҳамон Васкалардан нидо кутарди.— Чик!— алам билан силкиниб Қамолни кабинага имлади. Қамол бир сапчиди рулга ўтириди. Ёнига сакраб Тимофеј Алимовичнинг ўзи чиқди.— Бос, газни,— буюрди Қамолга у.— Ҳамма жой-жойига,— овози борича бақириб буйруқ берди у.— Қани, олга!..

Васка икки қўлини қўлтиғига тиқиб олган, бир четда қум устига чиқиб олганича, хўмрайиб кузатарди.

Қувур укладчик силкиниб тик қиямалик тепасига келди. Ортидан тозалагич машина ҳам, изолировкачи ва бошқа бульдозерлар ҳам лапанглаб олға сурилишди. Қамолнинг қўли руль дастагида, кўзлари пастликда, пешаналарига майдада тер кепчиган, аста-аста машинани олга сурарди. Тимофеј Алимович эса кабина тутқичини маҳкам ушлаб олган, гўё катта ҳужум-

га ташланаётгандек, толпиниб, мардона ҳаракатлар қи-
лади.

— Қўрқма, олға бос, бўш келма. Дадил бўл. Бал-
ли,— дея команда берарди. Гоҳ қиямаликка томон бўй-
нини чўзиб, ўрнидан туриб кетар, гоҳ ўтирган ўрнида
буralардн. Орқадагиларга қараб, қўлини ўйнатган-
ча:— Бундақа тик қоялар ҳали олдимизда кўп учрайди,
биринчи дуч келганидан қўрқиб ташлаб ўтсак, уят
эмасми,— дерди.

Олд томонда— қиямаликда ястаниб ётган трубалар
оҳиста кўтарилиб труба ётқизгич машинани гўё тутиб
тура бошлади, машина олга ўрмалайверди. Олдин фил-
дирагининг ярми қиямаликдан олдинга ўртиб чиқди.
Кейин пастга энгашди. Яна икки силкинди-ю, машина
тик қиямаликда тумшуғи пастга бўлиб тирмасиб қолди.
Баъзилар қўрқиб юрагини ушлашди, баъзилар ҳозир
Қамол ҳам, Тимофей Алимович ҳам гумбурлаб паст-
га думалаб кетадигандек, юзларини беркитиб четга қа-
рашди.

— Нега секинладингиз? Бўлинг тез, тушиб келаве-
ринг ортимииздан.— Шу турган жойида кабинадан бош
чиқариб орқадагиларга яна бақирди Тимофей Алимо-
вич. Иккинчи машина— Жўранинг қувур ётқизгичи Ка-
молининг ортидан қиямалик қирғогига келди. Тозалагич
машиниа унинг ёнида эди. Қамол қалтираб яна олға
силжиди. Ҳа, у ҳар доим қилиб юрадиганидек, қайтган
номард, дея таваккалига иш қилганди. Қўзларига қон
тўлиб борар, кипригини кўтариб атрофга қарамасди
ҳам... Ҳури ёки бошқа бирортасими, менинг бу матона-
тимни кўрятпимикин, деган гап хаёлига ҳам келмасди.
Тимофей Алимовичнинг: «Бос!»— деган командаси
билан машинани яна олга силжитди. Қувур ётқизгич
қиямаликда худди калтакесакдек ўрмалаб, пастга туша-
верди. Энди Жўранинг машинаси ҳам қиямалик қирғо-
ғидан пастга силжиб олганди. Тозалагич машина гувил-
лаганча, тез тушиб келарди. Шу ерга келганда Қамол-

нинг кўнглига, дорнинг киндигига ўтириб олган дорбозлардек, энди аламини берсангиз, бу ёғига юраман деб ўтириб олайми, деган ўй келди. Ўзинча кулимсиради.

— Ҳа, нега куласан! Кулма, кулма, эҳтиёт бўл.— Машина шовқинида Тимофей Алимовичнинг бақириши аранг қулоғига чалинди.— Бос, секин бос...

Қувур укладчик яна икки-уч силкиниб ўрмалади-ю, секин сирғаниб бориб, олди тумшуғи тўқ этиб, қиямалик пастидаги тошга тақалди.

Кимдир: «Ура!»— деб қичқириб юборди. Тимофей Алимовичнинг ўзи сапчиб кабинадан чиқиб кетди. Олдинга ўтиб: «Сур, сур!»— дея Қамолга қўлни силкийверди. Қамол олга силжиб, текис жойга ўтди.

Тимофей Алимович юргурганича орқада тушаётгандарга юзланди.

— Бўл, бўла қол, Жўра, туш, балли, азamat!

Қамолнинг ортидан бутун колонна турнақатордек тизилиб, қоядан тушиб келарди. Асрлар бўйи тўшинн қишида қору ёмғир ювиб, ёзда офтоб ялаб ётган тош машиналар занжирнинг зарбидан титрарди. Тозалаб, мум чаплаб — изолировка қилиб ётқизилган қувур орқада узун аждар думидек буралиб қоларди.

Кўп ўтмай, бутун колонна силлиқ қоя тўшини орқада қолдириб, жарликка тугал қўниб олди.

— Қойил, қойил,— у ёқдан-бу ёққа мамнун югурап эди Тимофей Алимович.

Олдинги қувур укладчик кабинасидан пешанасига ёпишиб кетган соchlарини тўғрилай-тўғрилай Қамол чиқиб келди.

— Қани! Қани, Васка қани?— Атрофга аланглаб қолди Тимофей Алимович. Васка кўринмасди. «Тентак, довдир, қаёққа қочдинг яна, келиб ахир Қамолнинг белидан қучмайсанми? А! Тан бериш ҳам қўлингдан келмайдими?! Қаёққа қочдинг? Ҳали йўлимизда бунақа қоялар кўп ахир! Қамол йўл бошлаб берди сенга!»

Васка қум-пум остига беркиниб олганми нима бало, қораси ҳам кўринмасди.

— Вой довдир-эй, ҳали шунақа одамми у?!

Атрофга тарқаб Васкани қидирғанлар ҳам топиша олмади. Тимофеј Алимович энди чинакамига хафа бўлди.

— Тентак,— деди,— қўрқоқнинг кетидан шармандалик қувлайверади шундақ!

Катта-катта қадам ташлаб Қамолнинг олдига борди. Қамол, мен қўпчилик қойил қоладиган иш қилдиму, энди одамлар менга офарин ўқири, деган гапни ҳаёлига ҳам келтирмай, соддагина қараб турарди. Тимофеј Алимович унинг қўлини қаттиқ сиқди.

— Балли, йигит! Мен сенинг дадиллигингга, мардлигингга тан бердим. Шундай оғир пайти келганда, мен деб ўзини олга ота билган йигит, ҳеч ерда оросатда қолмайди,— деди унинг қўлини сиқиб, кейин завқи жўшиб кетиб қучиб ҳам олди. Кейин ёnlарида энсаси қотиб турган Рафиққа:— Қўриб қўй буни Рафиқ,— деди.

— Арзимайди, арзимайди,— дерди Қамол тортиниб, лекин ёмон кўзларини Рафиқдан олмасди. Қўриб, сезиб турибди, Тимофеј Алимовичнинг Қамолни мақташларини, Восиқни койишию қўпчиликнинг Қамолга таҳсин ўқиётганини кўриб, Рафиқ гўё бир метр чўкиб, елкалари шалвираб осилиб боряпти. У ўлганининг кунидан келиб Қамолнинг қўлини зўрга олганди, Қамол уни темир кафти орасида омбирдек сиқиб, мени кўриб қўй, дегандек силтаб юборди.

— Яша ука, яша ука!— дерди Рафиқ оғриқдан даҳланлари кўкариб кетган бўлса ҳам сир бой бермай.

Бу ғалаба Қамолнинг кўнглига анчагина таскин берди. Рафиқни кечқурун, четга торгиб ҳисобни очишни ҳам эсидан циқарди. Қалбига ғолибона сурур тўлди.

Трассадан одамлар кун ботарга яқин қайтиб келишиди. Қуёш худди «буларнинг йигилиши тезроқ бўла қолса мен ҳам қатнашардим», дегандек қумтепалар устида лангиллаб турди-турди-да, охири умидини узди шекили, саҳро тўлқинлари қаърига оҳиста шўнгий бошлади. Жонларга ором бағишловчи кечки майнин шабада эсди. Тунов кунги бўронда бўғотларга, палаткалар қатнага тиқилиб қолган қум шитирлаб тўкилди. Бу чексиз қум океани қаърига чўккан яккаю ягона қароргоҳда унда-бунда чироқлар милтиллаб ёнди. Одамлар вагончалар атрофида ғимирлашиб, у ёқ-бу ёққа чиқсан бўлиб, яна қайтиб кириб кетишиди. Қорачақич дош қозонлари тагида кун бўйи буруқсаган олов пасайди. Ошхона бирпасда тала-тўполон бўлди-ю, кейин у ер ҳам тинчиди... Кўпчилик вагон-клубнинг зинасини ғижирлатиб чиқиб кела бошладилар.

Ўртада узун стол. Қароргоҳнинг бор-йўғи йигирмага борар-бормас аҳолиси шу стол атрофида руж бўлиб, қисилишиб ўтириб олишганди. Тўрда Тимофей Алимович, бир ёнида Ҳури...

Ўтиришни очиш учун Тимофей Алимович ўрнидан қўзғалди-ю, дастлаб даврадагиларни бирма-бир кўздан кечириди.

— Ҳамма шу ерда-ю, лекин Восиқ... Васка қани?—
Орқа томондагиларга ҳам аланглади у.

— Васка? Восиқ?

— Боя трасса бошида ғойиб бўлганича қайтиб кўринмади,— деди кимдир.

— Нима?— Қовоқлари пирпираб кетди Тимофей Алимовичнинг.— Қаёққа кетди? Топиб келинглар, дарров!

Икки йигит чиқиб кетиб, дамда Васканни өлдиларига солиб олиб келишиди.

— Уйида ёлғиз ўзи бурчакка қисилиб ётибди,— дейишдн йигитлар.

Васканинг юzlари сўлжинираган, соchlари тўзғиган, ёқавалонгар эди. У индамай бориб бўш стулга лоп этиб ўзини ташлади.

Зангори кўzlари шодликдан чарақлаб, қизиқ гаплар айтиб ҳаммани кулдириб турган Тимофеј Алимовичнинг дамда лунжалари осилди.

— Бу қанақаси, Васка!— деди.— Сен чўчиган ишни ўртоғинг қилди. Бунга таҳсин ўқиш, туғилган куни билан қутлаш ўрнига, ишни ҳам ташлаб жўнаворибсан. Эртага ўрни келади, бу қиломмаган ишни сен қиласан. Ўртоқлик, колективчилик шу-да!

Васка, мени сўроқ қилиш учун чақирдингизми бу ерга, дегандек, бошини кўтариб, совуқ қаради-ю, индамади.

— Ҳа, майли,— деди Тимофеј Алимович шод ўтиришни совутмаслик учун,— ўтган ишга саловат, қайтиб бунақа қилманглар. Қани, виноларни қўйинглар...

Ҳамма бирдан жонланишиб шишаларни шақирлата кетишиди. Восиқ тўрда — Камолга яқин жойда ўтирган Ҳурига ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўярди. Ҳури шерикла-рининг стаканига вино қўйиб бериш билан овора.

— Камол,— деди Тимофеј Алимович қадаҳни қўлига олиб,— колоннамизга яқинда қўшилди. Ҳа, у колоннамизнинг энг кенжатой, энг кичкина, энг ёш аъзоси.— Мўйлов қўйган басавлат Камолга нисбатан қилингандан бу ҳазил кўпларга ёқди.— Кичкиналиги шунчаликки, колоннада у ҳали бир ойлик бўлмасданоқ, туғилган куни ўзидан олдин етиб келибди.— Ҳамма ечилиб кулиб олди.— Қани энди шу илк қадаҳни колоннамизнинг энг «ёш» аъзосининг туғилган куни ва бугунги ажойиб қадами учун ичайлик...

Кўплар Камолнинг қўлинни қисишиди. Утириш шу билан қизиб кетди.

— Энди сўз Ҳурихонга,— деди тўсатдан Тимофей Алимович.

— Колоннамиз аъзолари ўзлари пул тўплашиб,— деди Ҳури ўрнидан туриб.— Именинникка кичиккина совға олишганди.

Камол коллектив менга бу даражада меҳру оқибат кўрсатади, деб кутмаганди. Кўзларига тирқираб ёш келиб кетди. Уни зўрга яширди. Ахир, уни бир умр кўрмаган, танимаган, кимлигини ҳам билмаган одамлар пул тўплашиб-а!..

Ҳури қўй соатни кўпчилик номидан Камолга тутар экан, қўшиб қўйди:

— Коллективизмизнинг энг яхши аъзоси бўлиб колишингиз учун!

Ҳамма қарсак чалиб юборди. Ҳури Қамолнинг кўлини сиқди. Шу юмшоқ, иссиқ қўллар... Ундан Қамолнинг юрагига алланима лип этиб ўтгандек бўлди. Қеча бошқача эдп бу жувон, бугун бошқача...

— Раҳмат, раҳмат,— дерди Қамол нима қиласини билмай. Ҳаммага — олди қаторда ўтирган Рафиқ акага, Вассага, Жўра, Тимофей акага, орқароқда буқчайиб турган Нурия аяга, лўппидан келган, оппоқ чиройли ошпаз жувонга ва бошқаларга ҳам бир-бир қараб қўйди. Ҳамма унинг ҳозир гўё минг йиллардан бери бирга яшаб, ҳаётнинг барча аччиқ-чучукларини бирга тортишган яқин қадрдони, туғишгани, бир умр ажралишмайдиган эзгу дўстларига ўхшарди, қўнгли бузиларди.

— Қуллуқ, қуллуқ,— дерди беихтиёр.

Стаканларга виноларни қўйишди. Ҳамма Қамол билан уриштириб ичишга интиларди. Шу билан ўтиришнинг расмий қисми охирлаб, Ҳури сакраб турди-ю, бориб радиолага пластинка қўйди. Қимларингдир кўзлари сузилиб, елкалари ва оёклари куй оҳангидга оҳиста тебрана бошлади. Танца бошланди. Үнга ашула уланди. Минг йиллар давомида қовоқ уйиб ётишдан бошқани билмаган саҳро деразадан келиб, бу тахта уйда бўла-

ётган шодликни томоша қилаётгандек эди. Тахта пол гурсиллади, куйга куй уланади, шўх қаҳқаҳа янграйди. Камол давранинг тўрида жилмаяди.

Васка эса ҳамон ҳаммадан пастда, қовоқларини уйиб, заҳар босиб ўтиради.

Тимофеј Алимович ёшларни ўэ ҳолига қўйиб, туриб кетгач, Ҳури Қамол билан бир нафас ёнма-ён ўтириб қолди. Унга боядан бери ёмон ўқрайиб ўтирган Васка:

— Бу ёққа кел,— дея дудуғланди.

— Ҳа, нима бўлди сенга ўзи?— тепасига келди Ҳури.

— Сен ҳам шамол эсган томонга қараб букилаверадиганлардан экансан-а!— мастилик билан башарасини бурушириди Васка.

— Нималар деяпсан ўзи, қилгиликни қилиб қўйиб.

— Нима қилгилик.— Столга бир урди Васка.— Мен қоядан тушишга бекорга тихирлик қилаётганим йўқ эди, мўлжалим бор эди. Бунинг лип этиб, кабинага ўтириб олди.— Урнидан туриб бақира бошлади Васка.— Энди сен ҳам...

У Ҳурининг, қўй-қўйига ҳам қулоқ солмасди. Қарашса бўлмайдиган. Иккита йигит Васкани қўлтиғидан олиб эшикка олиб чиқиб кетишиди.

Орқасидан зинагача борган Ҳури унинг алжишига бирпас қулоқ солиб турди-да, кейин башарасини бурушириб, қайтиб келиб ўйинга қўшилди.

Қамол хомуш тортиб қолганди. У сир бой бермаслик учун турди, Ҳурининг олдига борди...

Вақт алла-палла бўлиб қолганди. Танца тугаган, айрим вагон-уйчаларда чироқ ҳам ўчган, зим-зиё саҳро туни борлиқни босганди. Қамол қум ичига ўтди... Нарироқда кимдир иҳранди. Кейин бирор гандираклаб келаверди.

— Ким бу?— деди Қамол. У ёқдан:

— Заҳар-заққум,— деган хирқироқ овоз эшишилди.

Бу Васканинг овози эди. У яқинлаб келиб, Қамол-нинг пешанасига пешанасини тираб тикилди.

— Ким бу? Сенмисан?!— деди хириллаб.

— Ҳа, мен,— деди Қамол. Васка ғижинді. Тебранди, ҳали ҳам унинг кайфи баланд эди.

— Менинг ишимни расво қилдинг-да, менинг ишимни,— деди тебраниб турган Васка.

— Нега расво қилас эканман?

— Мен жар тепасида бекорга оёқ тирамаган әдим.

Қамол, нимага экан, дегандек тикилиб турарди.

— Биласанми, биз ёшларнинг ҳозир меҳнат, оғирчилик нималигини билмай ресторанма-ресторан қизлар билан ялло қиласидиган вақтимиз. Унинг ўрнига мана кўзимизга қум тўлиб, вақти келганда бир қултум сувга зор бўлиб, саҳро қўйнида азоб чекиб ётибмиз, на киноси бор, на бошқа нарсаси. Бу ерга олиб келиб ишлатганидан кейин яхшилаб таъминлаб қўйисин-да. Биз ахир дунёга ўн марта келамизми!— у қалқиб ўзини зўрга ўнглаб турарди.— Мен пайти келганда, бир оёғими ни тираб, ҳеч бўлмаганда ул-буллик бўлиб оламан, деб турсам, сен лип этиб кабинага ўтирединг-олднинг!

Қамол ёнидан папирос олиб лабига қистирди-ю, қўлини қўлтпғига тиқиб, саҳро зулматига тикилиб қолди. Боя бу ўигитнинг қиямаликдан тушишга қўрқоқлик қилганлигини ҳамма кўриб турарди. Энди топган гапиничи. Бир нимани ким бераркан унга?

— Бор гапинг шумиди?— энсаси қотган Қамол ортига қайтиб кетмоқчи бўлиб бурилганди, Васка:

— Э, тўхта,— дея силтаб қўлтигидан тортди.— Менинг сен билан гаплашиб қўядиган гапим бор.

— Менинг гапим йўқ,— деди Қамол уни итариб юбориб.

— Нима! Колоннага кеча келган ўғривачча, каззобвачча, ҳали биз билан гаплашмайдиган ҳам бўлдингизми?!— у яна Қамолга ёпишди.

Шу орада вагон-ўйлар орасида бир қора пайдо бўлди. У лишиллаб турди-ю, яна шошиб изига қайтиб,

Тимофеј Алимовичнинг хонасига ўзини урди. Дам ўтмай у ерда чироқ ёнди.

Камолга Ваксканинг, айниқса, ўғри, кazzоб, деган сўзи оғир ботиб кетганди. Ахир, бутун ёш умри шу ифлос ном билан заҳарланиб, энди ҳаётга кўз очай деб турганида, бир ўзини тутолмаган шундай ҳақорат қиласди-ю, у чидаб тура олармиди. Восиқнинг ёқасидан хиппа бўғиб олди.

— Нима дединг? Нима дединг, ҳозир қайтариб ол айтган гапингни,— деди. Унинг эски жангарилиги тутиб кетганди.

— Қайтариб оладиган сўз гапирилмайди,— баттар бўғилиб, Камолнинг ёқасига ёпишди Восиқ ҳам.— Мен сенга кўрсатиб қўяман кимлигимни, ўғривачча, кazzоб...

Камол ўзини йўқотганди. Мушти беихтиёр тўқмоққа айланди. Бир силкинганди, Васка бақириб юборди.

Шунинг устига Тимофеј Алимович турадиган вагонийнинг деразаси очилиб:

— Нима бу?— деган бақириқ эшилди. Дам ўтмай ҳовлиқкан Рафиқ билан Тимофеј Алимович эшикдан юргурилашиб чиқиб келишди. Тимофеј Алимовичнинг қоронғида пилдираб келаётган миқти гавдасига кўзи тушди-ю, Камолнинг кўтарилган мушти шилқ этиб ёнига тушди, ўзининг жаҳл устида ёмон иш қилиб қўйганини лайқади. Энди Тимофеј Алимовичнинг башарасига қандай қарайди. Бешбаттар оловланиб кетди.

— Бемаъни, махсумча,— деди тишлари такирлаб.

— Ана, ана, кўряпсанми?— Тимофеј Алимовичнинг ёнида ҳовлиқиб келарди Рафиқ.— Қоронғида Восиқни четга тортиб уряпти.

Бу туҳмат энди Камолни тилка-пора қилар даражада эди. Ўзини қандай оқласин. Васка ҳам шаллақилик қилиб: «Мени уряпти»,— деди, худди Рафиқ билан келишиб қўйгандек. Камол доғда эди.

Тимофеј Алимович қўлидаги фонарча ёруғини дам Восиқнинг юзига туширап, дам Қамолга қарар, ҳеч нарсага тушунолмасди.

— Нима гап? Нима аҳмоқлик бу? Кимдан чиқди?— дерди иккаласига ҳам баробар ўдагайлаб. Қамол, Восиқ одам бўлса тўғрисини айтар деб кутганди. Йўқ, у йиғи аралаш пиқиллади:

— Мени уряпти, бу ўғри, каззоб,— деди.

— Нима? Нима? Яна шу гапми?— яна ўзини йўқотди Қамол.

Бошини кўтариб қараса, атрофларини одам ўраб келяпти. Улар орасида жемперини елкасига ташлаб олган Ҳури ҳам бор эди. Узининг одам бўлганига ҳам пушмон еб кетди Қамол. Бошини шилқ этказиб кўксига ташлади-ю, одамлар орасидан ҳуҳсиздек гандираклаб ўтиб, вагонга қараб қалқиб чопиб кетди.

Ўзини ўрнига ташлаб, бошини кўрпага буркаб ётиб олди. Кўзига ёш келмасди. Думаланар, ёнар, кўкракларини юлқирди. Унинг изтиробли қисмати жуда-жуда оғир эди-да. Бир оғиз сўз ҳам, энди яралари бита бошлаган қалбини бурдалаб, бутун аламли ўтмишини кўз олдига яна келтириб қўйганди. У ҳаммадан ҳам Ҳурилар, Тимофеј акалар олдида, сира-сира ортига қарашни истамагани оғир аламлар лойи башарасига яна чапланганига чидамасди. Рафиқ пайт топиб қилди бу ишни!

У ўрнида ҳам ёта олмади. Бўзлаб сахрога чиқиб кетди.

ҚИСМАТ

Ҳа, Қамол ўз вақтида она-қишлоғининг манман десган йигитларидан эди. Харсангга панжа солса, бир парча тошни юлиб олгудек важоҳатли, бир кифтида бир тоғни кўтаргудек яғриндор эди. Кўзлари ёниб,

чақнаб турарди. Курашда ҳам, тўполончиликда ҳам ҳеч ким унинг олдига туша олмасди.

Үйлари ҳам мана шу поёнсиз қум океанининг тахминан кунчиқар томон соҳилларида эди. Ҳар куни саҳарлаб туриб, шўх болалар подаларни саксовулзорлар – жинингизорлар, янтоқ босган тепалар орасига ҳайдашар, саксовул илдизлари чандирдек ёпишиб ерга михланган қум тепалари орасида гоҳ от чоптириб, гоҳ хўтиқ миниб, у ёқдан-бу ёққа югуришар, ҳайқиришар, гоҳ олис қумларга ов излаб кетишарди. Чўпон отаси қачон оламдан ўтганини билмайди. Онаси дунёдан кўз юмар экан, қаршисида «онамга нима бўляпти?» дегандек, қотиб қараб турган мурғак ўғлига кирикларида титраган икки томчи ёш билан тикилганди. Шу ёшларда онанинг дилидан ўтган: «Олов бўляпсан, болам, олов, энди кунинг нима кечар экан? Эмон одамлар жонгинангни қийнамасин-да, сенинг», – дегандек бир дард, бир ўқинч ўйнаганини Қамол энди-энди тушунди. Онани колхозчилар бор ҳурмат-эътибори билан ерга қўйишгач, Қамолни тирноққа зор колхоз раиси «детдомга бормайди», деб ўзига ўғил қилиб олди.

— Энди дала-палага, подага чиқма, ўйнаб юравер,— деди янги она. Қўлига пул ҳам тутқазди.— Хоҳласанг, мана мактабинга қатна!

— Мактабга ҳам бораман, подага ҳам,— деган эди гайратли бола. Онанинг жаҳли чиқиб, уришиб берди... Шу-шу Қамол хоҳласа мактабга бориб ўқиб, хоҳламаса кўчаларда тўполон қилиб қийқириб юраверди. Қишлоқ мактаби ўқитувчилари, ахир, раис бобонинг ўғлидан баҳони аяшармиди. Раиснинг бир укаси бор эди. У Қамолнинг полвонлиги билан мақтанишни яхши кўрарди. Майда болаларни йифиб олиб, кураш туширад, жўжа-хўрор жангини томоша қилаётгандек, атрофларида завқ билан қийқириб айланар, Қамолнинг елкаси ер кўрмагани сари, терисига сифмай суюнар, ҳаммага мақтанаарди... Шу амаки уйига меҳмонлар келганида оз-

оздан ичириб, унга оқни тоза кўтаришни ҳам, карта ўй-наётганда дастанинг тагида қолган туэни рақибларига сездирмай орадан суғуриб олишни ҳам ўргатди...

— Бу зўр йигит бўлади, шернинг ҳам белини бука-ди,— дея мақтарди шунда уйларига тез-тез келиб-кетиб юрадиган Райим исмли бир дўкончи.— Бўш келма, оғай-ни, торт, буни йигитнинг гули ичади, йигитнинг марди картани ҳам чийламай гардкам отади,— дея гижгиж-лардп Камолни. Дўлвор бола унга сари «мен ана шу-нақа эканман», дея қизиқиб, ўзини ҳар ёқса уради. Раис бува эса доим далада, иш билан овора. Камолни ахёnda бир кўрарди...

Ҳа, хуллас, балоғатга етган пайтида Камол отиш-ту-тишда, гардкамга ютишда ҳам қишлоқда ҳеч кимни олдига туширмайдиган, олов бўлганди. Қўл тутган жо-йини зириллатар, ёнбошига келиб қолган ҳар қандай полвонни ҳам оёғини ерга тегизмай осмонга отарди. Жуда баҳтли, омади келган дамлари эди, у даврлар Камолнинг...

Ҳар булбулнинг ўз гули бўлади деганларпдек, Ка-молнинг ҳам кўнгил соҳиби бор эди. Қошлири уч кун-лик ҳилолдек қайрилмадан келган, кўзлари қум бар-ханлари тепасида баҳор тонготарида порлайдиган ёруғ юлдуздек чарақлаб турадиган, юзлари ўн тўрт кунлик ойдек тўлишган, учрашганда ҳуркагич саҳро жайрони-дек жаланглаб сакраб турадиган, сарвқад бу қизни Ка-мол болалигига, подага эргашиб юрганларидаёқ кўриб, гўдак қалби беғуборлиги билан севган, ўзига яқпи ўртоқ, дўст билиб ўсганди. Қизнинг оти Тўхтасулов эди. У Камолнинг назарида чунон сулув қиз бўлиб етишдики... Камол даврада очиқ кураш тушганида, кўпчилик ора-сида — мажлис-йигинда юрганида, тўй-ҳашамда қўк-рак кериб тўрга ўтганида ҳам у қизнинг нигоҳи ўзи-га қаердандир боқиб турганини дарров билар, қидир-маёқ уни тез топар, узоқдан қилган табассумларни ўғирларди.

Уйдагиларнинг «сенга раисларнинг, райкомларнинг қизини олиб берамиз» дея қилган хархашаларини қулогига илмасди. «...олсам ҳам Тўхтасулувни оламан, ол масам ҳам...»— деб икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олди охири у. Зарбини ҳам ўтказди. Тўхтасулув Камолга унаштирилди... Тўй кунлари ҳам яқинлаб қолганди... Лекин, афсус, минг афсус бўлсинки, қўйнига кириб келаётган тўйин ойга калхат човут солди: улфатинг қарға бўлса, чўқиганинг гўнг бўлади, деганларидек, очиқ кўкрак, мард Камол кейинги вақтларда уч-тўрт картабоз-қиморбозларга эш бўлиб қолганди. Улар раиснинг ўғли ёнида жарақ-жарақ пул, «ол, тикдим», деб ёниб берса, орага ўн минглаб пулу машиналарни ҳам тикиши мумкинлигини билиб, давраларига тортгандилар, танасини қиздириш учун олдин уни goҳ xиёл ютган, goҳ жарақлаб пул санаб туриб ютқазган бўлиб юрдилар... Бу соҳада ғўр Камолни роса оби-тобига келтирдик, совиб тайёр бўлди, деб билган кунлари саҳро ичидаги форлардан бирига катта ўйин белгиланди... Камол олдин бир оз юти, кейин тўсатдан шериклари уни қоқлашга тушдилар... Аста-аста қўлидаги ҳамма пулларини қоқлаб олдилар. Кейин уст-бошини ҳам бир-бир ечдилар... Ёнларидан қарз бериш, қарзга ботириб, у пулни ҳам ютиб олдилар. Шу куни қизишиб, қандай қилиб бўлса ҳам ютиш, ҳеч бўлмаганда бу ердан гарданни кўтариб чиқиб кетадиган бўлиш учун жонини ҳам аямай картага тикарди. У «ё жамшид, ё пир», деб карта отиб отасининг тагидаги колхоз «Победа»сини ҳам, ҳатто ҳали онасининг уйида ўтирган ўша унаштириқлик қаллифи Тўхтасулувни ҳам қиморга бой бериш юборганини билмай қолди... Шундан кейингина эси ўзига келди. Қалқиб бошини кўтарса, бор буд-шудидан ҳам, ҳатто жонини жонига бағишлиш ўтида ёнган ўша серноз Тўхтасулувдан ҳам маҳрум бўлиби. Олақарға карта чир этиб, қўлдан қўлга ўтибди-ю, Камолни ҳамма-ҳамма нарсадан — дўстларидан, ота-онадан, ору

номусдан, севгилисидан ҳам маҳрум қилиб қўйибди...

Алам қилиб кетганидан Камол ўзини тута олмай ўйин бошида уккидек чўққайиб ўтириб ҳамма нарсасини қоқлаб олган Қора чандирга қўлида пичоқ билан ташланди. Буни бошқа шериги орқадан пойлаб турган экан, Камолнинг газаб ичидагиздан ўрнидан пўкақдек учган вужуди Қора чандир тенасига етмасданоқ кўтарилган қўлинни орқадан шинша ушлади. «Номард, ҳолинг шу экан-ку, иега карта ўйнайсан»,— деб кўплашиб савалашди... Шу ерда, совуқ қум пчида калтак зарбидан чўзилиб ётиб, саҳарга боргандагиздан ўзига келди... Қумларга йиқилиб, думаланиб, минг азобда аранг уйларига яқинлаб боргандагина Камолнинг эси ўзига келди. Уйга шу ахволда кирса, онанинг бешбаттар юраги чиқиб кетини мумкинлигини билди, олдин ошнаспникига кирди. У ердан кийим-пийим топиб кийди.

Камол бундай алангалаоррасида ёниб, ўзини қўярга жой тополмай юрган кунларининг бирида кечқуруп эшикдан Қора чандир чақириб келди.

— Қани, йигит, бориб келинни уйидан ўз қўлингиз билан етаклаб олниб чиқиб беринг энди. Шунча кун пойладим, олиб бормадингиз. Шартимиз шунаقا эди,— деди.

Камолнинг назарида, гўё шу онда еру осмон остинустун бўлиб кетди. Қоранинг устига ўзини қандай отганини ҳам, қовургаларигача уриб синдириб, чалажон қилиб афдарнб ташлаганини ҳам билмай қолди.

Севги ҳам, Тўхтасулув ҳам қолди. Камол узоқ муддатга кесилиб кетди... Ота-онаси унинг доғи-фироқида куйиб адод бўлганини, Камолга ароқ ичириб, карта ўйнатиб ўргатган кичик амаки эса, ҳамон ўша кўкнорисифатлиги билан аллақаерларда дайдиб юрганини йигит яқинда эшитиб-билди.

Яна ўтмишини ўйлади Камол:
Мана, қамоқхона йиллари афсусу надоматлар билан

ўтди. Қамоқдан соч-соқолига оқ ўрмаб, пешаналарига қат-қат ажин тушиб, буқчайиб чиқди. Қишлоққа борса унга қарайдиган кимса йўқ. Тўхтасулув Қамол қамалгач, бирор кун ҳам тўхтаб турмаган, ҳафта ўтмаёқ отган ўқдек бошқа куёвга узатилган-кетган.. Энди бу қишлоқда кўпчилик Қамолга, илгаригидек «раиснинг ўғли, колхознинг манман деган йигити», деб қараш ўрнига, саломига зўрға алик олади. У яқинлаб борган жойдан одам тарқаб кетади.

Кўп вақтгача бу ерда Қамол Тўхтасулувни бир кўриш орзусида яшади: балки у севгисини унутмагандир, балки Қамолни ҳамон кутиб юрар...

Бир куни у бехосдан кўчада икки боласини етаклаб келаётган Тўхтасулувга рўбарў келиб қолди. Сулув илгаригидан ҳам тўлишган, икки чаккасида гажак, эгнида тоза хонатлас кўйлак, почаси гилам жиякли қарғашойи лозим. Кўк духоба нимчасини бошига қия ташлаб олган, дўмбоқ қизчасини эркалаб нималарнидири гапириб келяпти. Қамолни, афтидан, пайқамади.

— Тўхтасулув,— деб ўзини тутолмай чақирди Қамол. Жувон бир нафас унга тикилиб қотиб қолди.

— Қамол?— деди ўзини йўқотиб.

— Ҳа, мен...

Сулув кўзларида ҳам ўқинч, ҳам қўрқув, ҳам илтижога ўхшаб кетадиган бир нарса йилтираб қалтирас, орта тисарилар, болаларини четга тортарди.

Қамол ҳозир у йиғлаб, ўзини бағримга отади, деб ўйлаганди. Қайтага у чўчиб ўзини кетга тортди. Қамол беҳол тортиб кетди. Шу жойда ерга ярим метрча чўккандек бўлди. Сулув ўзини бир оз ўнглаб, Қамолдан ҳол-аҳвол сўраган бўлди-ю, бирор кўрмасдан тезроқ қочиб қолиш пайига тушди. Ўзидан узоқлашаётган пайтида унинг кўзларида икки томчи ёш ҳалқаланганини, унда : «Қамол ака, нима қилиб қўйдингиз, ишқимизни, баҳтимизни хароб қилдингиз, энди ҳаммаси тамом, тамом»,— деганга ўхшаш маъно борлигини билди, зўрға

жойидан жилди... Шундан кейин Қамол бошини икки қўли орасига олганича, ҳувиллаган уйда бир ўзи бир ҳафта ўйга ботиб ўтириди, емади ҳам, ичмади ҳам... юракда ёнган аланга оламни куйдиргудек эди. Она-қишлоғида энди унга жой йўқ...

Ўзини ўтга ёки сувга отай деса жон ширин... Куз елларида ўйнаб ерга тўкилаётган япроқлар ҳам, ҳатто олис саҳро томонда қовогиуюқ чолдек совуқ қорайиб турган барханлар ҳам: «Йўқ, йўқ, тўхта, ўзингни бос, ҳаётда ҳали ҳаққинг кўп», деяётгандек. Ахир, инсоннинг ўт, олишув, азоб, алангалар ичидаги бўлса ҳам яшашга бўлган меҳру муҳаббати бир нафас сўнадими? Ахир, бутун ҳаёт гўзаллиги, латофати яшашда, шу азобларда-ку!

КЎНГЛИНГ ТОЗА БЎЛГАЧ

Қамол янгидан йўлга кираётган гўдакдек ҳар хил ғишт, қум, тахта уюмлари орасидан қоқила-қоқила ўтиб бир қурилишга кириб борди. Араиг ишга жойлашди. У ерда икки ойча ҳам ойлик олгани йўқ.

Тўсатдан бу ерда катта бир юлгичлик борлиги сезилиб қолди. Жиноят қидиругв идоралари Қамолни қамалиб чиққанлиги учун ҳаммадан кўпроқ сиқув остига ола бошлиди. Қурилиш бошлиги ҳам уни ўз хонасига чақириб олиб, тилла тишларини ялтиратиб, жилмаяр ва «оғайни, энди иш зўрайиб кетмасдан ҳа, деб қўя қол, кейин бу ёғини ўзимиз терговчи билан секин ёнг ичидагаплашиб тинчтитамиз, ўзинг биласан-ку... одамларимиз орасида сендан бошқа... ҳа...» деб аварарди.

Қамолнинг ичи буралиб борарди.

— Машинада тахта олиб кетаётганингни кўрган одам ҳам бор экан... Ҳа, майли, уни ҳам ўзимиз оғизига уриб юборамиз. Сен ҳам қуруқ қолмассан.— Қармоқни ёғлиқроқ қилиб ташларди бошлиқ.

— Нима?— ўтирган стули ёнаётгандек туриб кетди

Камол.— Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам қилмоқчимисан? Ҳамма ўғирликни ўзинг қилиб...

— Тисс, тисс, тисс,— ўз оғзини икки қўли билан бекитиб питирлади бошлиқ. — Қаёқдан ўрганяпсан бунаقا туҳматни.

— Сендаи,— Камол ғазаб билан стол устида турган куллонин чанглаб синдириди-ю, яна ўзини босиб жойига қўйди. Бошлиқни боплаб сўkkанича чиқиб кетди бу ердан...

Ўшандан кейин бир оз вақт санқиб ҳам юрди. Шундай сарсон бўлиб охири шаҳар истироҳат паркига кириб, скамейкада бошини чанглаб ўтирганида бехосдан Тимофеј Алимовичга дуч келиб қолди. Шаҳарга зангори олов дарёсини етказиб келинганилигига бағишланган митингда сўзга чиқиб, гулларга кўмилган Тимофеј Алимович ўзида йўқ хурсанд бўлиб ўғли билан паркка киргаиди. Ўгилчаси билан аргимчақда учди, отўйинга тушди, қийқирди. Болаларнинг ёнига қўшилиб, болаларча шўхлик қилди, кулди, чопди. Кейин ҳаллослаб келиб, Камолнинг ёнида скамейкага ўтириди. «О боласи тушмагур, о боласи тушмагур,— дерди отўйинда айланаётган ўғлига қўл силкиб,— ўйнайвер, ўғлим, ўйнайвер».

Худди шунинг устига Камолнинг олдидан собиқ қурилишда бирга ишлашган bemazalarдан бирни ўтиб қолди.

— Сен яхши одам эмас экансан,— деди у ёнига ўтириб.— Ўз фойдангни ҳам, бошқаларнинг фойдасини ҳам билмас экансан. Ҳа, ўшанда, «мен қилганман бу ишни», деб бошлиқларнинг ҳам катта пулини олмайсанми, бошқаларни ҳам қутқармайсанми бу фалокатдан. Сенга ахир бари бир эмасми, кўчада бунаقا сарсон бўлиб юрдинг нима-ю, у ерга бориб ўтирдинг нима. Қамоқ ҳам ахир ўз ўйингдек бўлиб қолган бўлса. Барни бир қурилишдагилар у ишни сенсиз ҳам тўғрилашди-ю...

Қамол ўзини тутиб тура олмади.

— Сенларга ўхшаган махлуқ әмасман, инсонман, инсонман мен,— қўлларини боши устида мушт қилганича бақириб туриб кетди у,— ким деб ўйлаяпсанлар мени, ким деб. «Тўғриладим» эмиш, мен ҳаммасини очиб ташлайман у ўғриликни. Сен ярамасларни.

Жанжал чиқди. Орага Тимофей Алимович аралашди. Собиқ «ҳамкасаба» ура қочиб қолди. Қамол хўрлиги келиб, бўзлагудек эди. Тимофей Алимович тинчтди. Яна ёнига ўтказди. Сув олиб келиб берди, юпатди. Кеин: «Ўзи нима гап? Нима деб алжиялти»,— деб сўради. Қамол бутун бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берди.

— О, ярамаслар, о, ифлослар!— ғазабдан ўзини тутолмай иргиб туриб кетди Тимофей Алимович.— Қачон йўқолади бунаقا пастлик, абллаҳлик! Сен ҳам ҳамма ишни кўриб туриб, қўрқиб ўзингни четга олиб юрибсанми?

— Мен ўз кўчамни тополмай юрган одам бўлсам... Лекин энди, унинг шу бугунги деганига...

— Нега кўчангни тополмас экансан? Мен оламан ишга сени, мен!

Қамолнинг шунда ёш боладек ўзини тутолмай, кўзларидан ёш тирқираб кетганини кўрсангиз эди.

Шаҳарда эканларида Қамол тегишли жойларга бориб, қурилишда кўрган-билгани ҳамма ўғриликларни очиб ташлади. Машина-машина тахта, пишиқ ғишт ва ромлар ким орқали ошириб «сув» қилинганингача айтиб берди. Ҳамма юлғичлар тегишли жазосини олди...

Буни кўриб Тимофей Алимович Қамолнинг елкасига қоқди.

— Шундай бўлиши керак, оғайни,— деди,— қадаминг тўғри, қалбинг покиза бўлса, ҳеч нарсадан тап тортма. Ҳеч кимни аяма. Дадил бўл! Ярамасликка қарши нафрат бўлмаган жойда яхшилик бўлиши гумон.

Тимофей Алимович Қамол илк бор учратганида бил-
ганидан ҳам ажойиброқ одам экан. Мана, бу коллек-
тивга ишга ўтганидан бери уни ўз отасидан ҳам аъло
кўриб қолди.

Бухоро — Урал йўлига чиқишганда бошидан ўтган
бунақа тақдир раҳмисизликларини Тимофей Алимович-
га айтиб берганди, у ҳам нафасини ичига ютганича ёқа-
сими ушлаб қолганди.

— Шуларнинг ҳаммасидан одамликни йўқотмай
ўтибсан, бу ғолиблигинг,— деганди. Кейин Қамолнинг
кўнглини кўтариш учунми, ўзининг ҳам болаликда бо-
шидан ўтган бир воқеани кула-кула ҳикоя қилиб бер-
ганди.— Ёшлигимда ҳам бир ғалати бола эканман-да
ўзим,— деганди у.— Қўшнимизнинг елинлари тўшига
сигмайдиган бир олатарғил сигири бўларди. Унинг та-
гига кириб миққа-миққа эмишни ўрганиб олибман. Си-
гир жонивор ҳам оёқларини кериб, ҳузур қилгандек
кўзини сузиб, кавш қайтариб тураверарди. Бир куни
келиб қарасам, сигир очиқ яйловда юрибди. Бора, эма-
веришга бўлмади. Одамлар кўриб қоладиган. Секин ар-
қонидан ушладиму, пастқамроқ жарга қараб етакладим.
Сигир жонивор ҳам индамай бораверди... Буни кимдир
кўриб югурга солиб қўшнимизга бориб хабар қилибди:
«Нима дейсан, олтарғилингни биттаси етаклаб кетяпти».
Жарга етмасимданоқ, ҳаллослаб орқамдан бориб қолиб,
мени олатасир савалашган. Ўзимни оқлаб олгунча, нақ
нари бориб, бери келдим... Шунга ўхшаб ёшлиқ қўчаси
сени ҳам...

Шундай қалби очиқ, олижаноб одамга ёқмайдиган
хунук иш қилиб қўйғанлиги учун Қамол ўз-ўзини
оқлай олмас, ичдан койинар, тутақарди. Ҳурини айт-
майсизми, шундай тўполон устига чиқиб келганини-чи!
Нима қилдим? Нега ўзимни тута олмайман-а, аса-
ларим жуда-жуда толиқсанми? Одамман-ку, ўзимни
тутишим керак Ҳури... Ҳури... Собиржоннинг синг-
лиси!

Шаҳарда туришган пайтида у Ҳурини кўрмаган эди. Саҳро ўртасида бригада учун илгаридан тайёrlаб қўйилган қароргоҳга келган кунни бехосдан кўрдп-ю, нима учундир болалигини, илк бор севгисини ўғирлаган ўша Тўхтасулувни эсладн. Ҳурининг кўзлари ҳам Тўхтасулувнинг кўзларига ўхшаркан. Қалбнинг шафақ ойнасидек тиник, бегубор бир мулойимлик билан боқади одамга. Бунинг ҳатто, жилмайишлари, оҳиста қадам босиб юришлари ҳам Тўхтасулувнинг ўзи. Одам одамга шунчалик ўхшар экан-а! Ёки ҳаётни янгидан бошлиётган қалб уни шундай ўхшатишни истаяптими? Қамол ўзининг хунук ўтмишини ҳам, бу ердагилар ўзи ҳақида қандай фикрда бўлиши мумкинлигини ҳам хаёлига келтирмай Ҳурига интиларди. Колоннага келаётганида газчилар шаҳарчасида тўсатдан учрашиб, «оқ»нинг устида иноқлашиб қолган оғайниси Ваксани шу важдан «Бу ҳурилиқога яқинсан шекилли, мени ҳам таништириб қўй!»,— деганди. Вакса: «Ҳў, келмасингдан қизларга томоқ тақииятласманми?»— дея пичинг қилиб, уни Ҳурининг ётоғига бошлаб ҳам борганди...

Газопроводчилар ҳаёти Қамол учун шубҳасиз янги бир олам эди. У гудиринатор машина етказиб келган қайноқ, суюқ мумни шоша-пиша қозонга қўйиб олади. Қейин машинист команда беради, колонна пшга тушиб кетади... Қамол машинага кўз-қулоқ бўлиб боради. Ундан шундоқ уч-тўрт қадамгина орқада Ҳури машина мум устидан ёпиштириб бораётган қофозни ростлайди. У Қамол худди шундай ёнгинасида терга пишиб, мойга беланиб елиб-югураётганини ҳам кўрмайтгандек юради доим. Қамолга ҳатто қарамасликка, нигоҳлари бехосдан тўқнашиб қолганида кўзларини ундан олиб қочишига интилади.

Гўзаллар ўзи шунақа мағрур бўлади, деб ўйлайди Қамол. Үрни келганда гап отиб қўяди.

Хури бунга гоҳ жавоб қілади, гоҳ ўзини чалғиган-га олади.

Қамоқда юрганида Камол бир йигитни учратганди. Үрта бўйликдан келган, қотма, оқ сариқ бу йигит Камол ўзидан кучсизроқ бир йигитни ғазабига олганида ҳақиқатчи бўлиб орага тушганди. Камолга:

«Сиз ноҳақсиз?»— деди. Кўзларп ёниб кетган Камол муштини ишга солиб, унга ўзининг «қанақа ҳақсиз» эканини кўрсатиб қўйди. Бечора чўзнилиб тушди. Камол жазоланди.

Шундан кейин орадан бир ойча ҳам ўтгани йўқ эдики, картабоз, қиморбозлар тўдаси Камолни негадир яниб юрган экан, бир четга олиб ўласи қилиб калтакладилар. Бир ҳафтада аранг ўзига келган Камол тепасинда бошига латта босиб, лабига сув тегизиб ўтирган шу оқ сариқ одамга илк бор кўзи тушди. У:

— Кўзингни очдингми, огайни, хайрият, хайрият,— деб енгил хўрсиниб турарди.

Кейинчалик врачларнинг айтишича, шу одам бўлмаганда Камол дунёдан умидини узаверса ҳам бўларкан. Кейин тузалиб оёққа туриб кетгунгача ҳам у доимо хабар олиб, қараб турди. Бу одамнинг меҳри-бончилкларини ҳазм қилолмаган Камол бошда лаганбардорликка йўйиб, олдидан ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди.

— Кет олдимдан, нима қиласан, тепамда ўралиша-вериб,— деди дағаллик билан.

— Ие, огайни, ҳали шошма,— деди кулиб у йигит,— сен мени ўзингдан ўшанда қўрқиб қолганим учун бoshимда айланиб юрибди, деб ўйлаяпсан, шекилли! Йўқ, йўқ, ука! Одамни куч билан ҳақоратлаб ўзига таъзим қилдираман дейиш, янглишишдир. Одам одамдан қўрқмайди. Мен сендан қўрққаним учун эмас, йўқ, огайни, ахволинг оғирлигини кўриб, юрагим эзилганидан қараояман.

Камол шунда енгилиб бошини қўйи солганди. Иккинчиси, мана, ҳамма ёқдан мосуво бўлиб, кўчада бошини чанглаб ўтирганида Тимофей Алимовичнинг дардига малҳам бўлиши. Бу ҳам, бригадага олиб борсам қўпчилик нима дейди, кети нима бўлади?— деб бошини қашиб ўтирмаёқ дастлаб уни одам деб билди, одам оғир аҳволда қолганида, унинг кимлиги, ўтмиши қандақалигидан кўёз юмиб, инсонлик қўлини чўзиш одамлик бурчи эканини билиб шундай қилди. Камол туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган ҳамма ғалвалар, кўнгилсизликларни ҳам бўйнига олди.

Буларни ўйлаб Камол кўпинча бошини ушлаб қолар, худди оғир уйқудан ўйфонаётган одамдек, уҳ тортиб қўярди.

Ҳа, Ҳурининг қўлида кўрган сурат ўша одамнинг сурати әди!.. Наҳотки, наҳотки, шу одам Ҳурининг акаси әди. Бугун трассада ҳам, кечқурун ҳам Ҳуридан бу ҳақда сўраш учун икки-уч чогланди-ю, лекин ҳар гал ҳам иш, олағовур одамлар халақит берди. Собиржон... Ўша Собиржон... Қўзларининг одамга мулоҳим боқиб туриши ҳам, қотмагина юз ёноклари, пешанасига тушган қоп-қора соchlари ҳам худди ўзи, суратга ҳам бир туки ўзгармай тушган...

Тузалиб касалхонадан чиққан куни Собиржон, соқолларини олдирган, кийимлари текис, қўлида чамадон олдига келганди.

— Бизга оқ қоғоз тегди, оғайни,— деганди кулиб...

— Насиб қилса, мен ҳам тезда қутулиб чиқиб бориб қоламан. Сизни қидириб топаман, албатта,— деганди Камол. Адрессларини олганди. Суриштириб топа олмаганди ҳали... Тасодиф мутлақо ақлини шошириб қўйганди Камолнинг. «Собиржон Ҳурининг акаси? Ростданми? Йўғ-э?»— девонадек ўз-ўзига савол берар, Ҳурига эски дағаллигимдан қилиб, кўнглини оғритиб қўйганим йўқмиди, дея ўйланарди ҳам...

Оғир қора кунларни эслашга ҳам юраги дов бер-
масди Қамолнинг. Нима қилсин, уни эслашга, уят-из-
тиробда ёнишга мажбур қилишапти. Аламдан лабини
қони чиққудек қаттиқ тишлар, тайтангланиб қоронгиди
қум ичига кириб борарди.

У саксовул тагига ётиб олиб ер тепинар, думаланар,
ўзини-ўзи урар, жиннилардек бошини қумга эзарди-ю,
бари бир аламидан тарқай олмасди. Илгаригича иш
тутганда-ку, ҳозир Ваксани коптоқдек тепкилаб хумо-
ридан чиқарди, атрофдагиларнинг ўзига нафрат билан
тиклиб турган кўзларини ҳам писанд қилмай орадан
чиқиб кетарди... «Эҳ, сен, сен...» тишлари тақирларди
унинг... Шу куни Қамол саҳрода қолиб кетди. Ёни-ве-
рисида бўрилар улиди, калтакесаклар бошидан сурга-
либ ўтди. «Майли, саҳро жондорлари мени бурдалаб
кета қолсин»,— деди. Саҳарга яқин шамол туриб, қум
кўча бошлади, ўзини бархан тагига ташлади. Қум таги-
да қолиб кетишига ҳам рози эди. Йўқ, шамол ҳам кўп
ўтмай тўхтабди. Кўчма қум аранг Қамолнинг ярмини
кўмибди. Барханлар оралиғидан тонготарга яқин ган-
дираклаб чиқиб келди. Унинг боши эгик, кўзлари ичи-
га ботган, кийимлари йиртилган, девонага ўхшарди.
Одамларга бошини кўтариб қарамасди ҳам. Вагон-уйи-
га кирди-ю, ғужанак бўлиб ётиб олди...

МЕН ТАНИЙМАН СИЗНИ

Тимофеј Алимович Восиқ билан Қамолнинг уриш-
ганларини эслаб эртасига роса кулди.

— Иккита кап-катта-кап-катта йигит жўжахўроллар-
га ўхшаб, мўйлашиб тевалашаверса жуда қизиқ кўри-
нар экан одамнинг кўзига,— деди у, Қамол билан Во-
сиқнинг кечаги жанжали хусусида жиддийроқ гаплашилб
олиш учун саҳарлаб туриб олдига кириб келган Рафиқ-

қа.— Одам-ку ахир улар! Ҳар қанча гапи, ҳар қанча жанжали бўлса ҳам бемалол ўтириб гаплашаверса бўлади-ку! Бир-бирига мушт кўтариши нимаси-я?!— дерди елкалари силкиниб кулганча.

— Сен ўзинг шунақасан-да. Унча-бунча яхши-ёмонни фарқ қилмайсан, паст-баландни эламайсан. Сенинг учун бари бир. Бошқалар ундақа эмас. Айниқса, Камолга ўхшаб минг тўйинукка кириб чиққанларга,— бозини сарак-сарак қила кетди Рафиқ.— Үлар тариқдай нарсани юрагига муштдай қилиб тугиб олади. Фалва чиқариш учун пайт пойлайди. Касали шу, шунинг учун ҳам сенга Камолнинг кўзи ёмон, ўзи қамалиб чиққан экан, ахир, илиқ-иссиқда кавушини тўғрилаб қўя қолайлик дедим, сен бўлсанг, қулоқ солмадинг. Мана оқибати! Бу ҳам ҳолва!

Тимофеј Алимович тез-тез кийинар экан: «Шунинг ҳам юрагида бир кек-пеки бор шекил-да, ҳадеса Камолни гапиргани-гапирган,— дея ўзича каравот четига чўн-кайган Рафиқа зиддан қараб қўйди.— Ҳа, кечя яхшигина жанжал бўлди, бутун қароргоҳ уйғониб чиқди.— Бу жанжал сабаблари ҳам кечачеқ ойдин бўлганди Тимофеј Алимовичга.— Ҳаммасига Васканинг аҳмоқлиги-ю, Камолнинг қизиқонлиги сабаб. Энди албатта уни бўлар иш бўлибди, деб ташлаб қўйиб бўлмайди. Уларни бақамти қилиб қўйиб, ўртада яхшилаб гаплашиб олиш керак. Ахир, бир қароргоҳда яшаб, бир бригадада ака-уқадек ишлаб юриши керак бўлган йигитлар, арзир-арзимас нарсага жўжахурозга ўхшаб тевалашаверса, уят-да! Иккаласи ҳам кичкина бола бўлмаса!»— Режа тузганди Тимофеј Алимович. Қараса, яқин ўнг кўл ёрдамчиси гапни жиддий оляпти.

— Бақамти қилиб, иккаласини уришиб қўяйлик,— деган эди, Рафиқ кўнмади.

— О, Камолни уришган билан одам қилиб бўлмайди. У ўзи бошида бузилган,— деб туриб олди.— Қаттиқроқ чора кўриш керак. Колектив ўртасида муҳокама-

ма қилиш лозим. Айбларини бўйнига олиб, тузаламан деса, деди, бўлмасам, ҳайдаш керак.

— Бунақа қилиб бўлмайди.— Бирдан туриб кетди Тимофей Алимович. Ў дилига ўтирмайдиган гапни эшигтан оница сакраб кетарди.— Қамол ахир кеча қоядан тушишда ҳазилакам мардлик кўрсатмади. Ёмон ишлайтгани йўқ. Буларни ҳисобга олмай, арзпр-арзимас жанжални деб, унинг ишда қолиш-қолмаслик ма-саласини ўртага қўйсан, тупна-тузук йўлга тушиб бораётган одамни пачақ қилиб қўямиз.— Хонада у ёқдан-бу ёққа бетоқат юриб, қўлинн силтай кетди Тимофей Алимович.

— Унга сен нотўғри ён босяпсан, бўш қарайпсан.— Қайтмади Рафиқ.

— Одам боласини сиқишини, одам боласини эзишини бунча яхши кўрасан-а, Рафиқ,— унга тушунмай узоқдан қарапди Тимофей Алимович.— Одам боласи ахир дунёга сенга, менга ўҳшаган кимсаларнинг сиқув ҳамда терговида тахтакачга тортилгандек қотиб юриш учун келмаганку-а! Олам ўзи кенг, ёруғ, бемалол қилиб яратилган. Сен бунча уни бўғишига ишқибозсан! Қўй, бунақа одатни ташла, оғайнни! Ахир, Қамолнинг кимлигини, юрагида нима борлигини қиласидан, ҳаракатларидан билмаяпсанми?

Рафиқ бетоқат питирчиланди.

— Одам боласига тилидагига, сиртидагига қараб баҳо берасан, билмайсан...— Рафиқ гапнини тугата олмади. Эшикдан ранглари синиқиб, кўзлари ич-ичига ботиб кетган Қамол кириб келиб қолди. Рафиқнинг бу ердалигидан бехабар, Тимофей Алимовичга юракдаги аламларини тўкиш учун келган шекилли, базур саломлашди. Рафиқка оғир қараб, уф тортиб қўйди.

— Ҳа, гапинг бормиди,— деди Рафиқ.— Гапир! Биз ҳам ҳозир сенинг қилгиликларингни ўйлашиб турган-дик,— лабини жийириб ютинди у,— қанақа жойда ишлайтганингни биласанми ўзи!

Рафиқнинг силташлари Қамолга оғир ботди. Кўзла-ри тортилди. Рафиққа жуда ғалати тикилиб қолди.

— Мен сизни бу ерда биринчи марта кўрганимдан бери, илгари қаерда учратган эканман, деб ўйлаб юргандим. Ҳа, энди эсладим... Энди...— деди.— Ушанда ҳам сизнинг биринчи гапингиз, «қанақа вақтда яшаёт-ганингни биласанми ўзи», дейиш бўлган эди... Ҳа, энди танидим.

— Нималар деб валдираяпсан ўзи. Чолни кўрсанг, бувам деяверар экансан-да,— ранги оқарди Рафиқнинг.

— Йўқ, қўрқманг, мен сизни у одам деяётганим йўқ, ўша одамга ўхшатдим,— ўтириди Қамол.— Ҳа, бир вақтлар сизга ўхшаб кетадиган бир кимса тақдиримни чап-на айлантириб кетган эди-да.

— Мен сенинг тақдир-пақдирингни сўраётганим йўқ. Ҳазил-мазах ҳам ўйнамаяпман. Кеча қилган қилмишингни гапиряпман,— ҳуриб туриб кетди Рафиқ.

— Ҳа, кечаги қилмишум ҳам ўшандан бошланган. Ўзимни ҳам, Ваксани ҳам рости худо бир асрари.

— Ана, эшитяпсанми?— Тимофей Алимовичга ташланди Рафиқ.— Яна ул-бул десам, бунинг ёнини оласан. Ваксани ўлдириб қўйсами, нима бўлар эди. Ўзинг ким деган одам бўлар эдинг. Мен биламан, бундақа одамларни, мен биламан! Ҳайда буни десам, ҳайдамайсан! Эҳтиёт бўл, десам, қарамайсан! Ҳайда, ҳайда ҳали ҳам буни, ҳайда...

Қамол Рафиқни бу даража лўлилик қиласди, деб кутмаган экан. Ранги ўчиб ўринидан туриб кетди. Тимофей Алимовичдан ҳимоя кутгандек қалт-қалт титрар, нима қиласини билмай бир унга, бир Рафиққа қарап, қулоқларини ушларди. У Тимофей Алимовичнинг олдида Рафиққа энди қаттиқроқ ул-бул дейишни ўзига эп билмасди.

Тимофей Алимович эса, «бунинг ўзида бир гап бор шекилли», дея Рафиққа таажжубланиб қараб қолганди.

— Қўйиб берса ўзинг, Вакса бошлагандан ҳам кўра

каттароқ тўполонни қиласану,— деди ярим ҳазил араш қулиб.— Бўлдп, бўлди, қўй ҳозир бунақа тутақишингни. Трассага кечга қоламиз. Ташқарида одамлар кутиб қолишиди. Қейин кечқурун бафуржা гаплашамиз. Мен ҳам Қогонга боришим керак.— Рафиқни боснб тинчтиб эшикка қараб юра берди. Таъби бешбаттар олинган Камол ташқарига чиқаркан, Рафиққа ёмон тикилиб:

— Қўрамиз, бу гал ким кимнинг тагига сув қуяр экан!— деди ғижиниб.

Рафиқ уни орқасидан сўкиб қолди, кейин Тимофей Алимовични четга тортиб шилшиди:

— Мен бунинг илгари ким бўлганини, нима қилиб қамалганини яхши биламан. Хўп десанг, кўпчилик олдидা ҳаммасини очиб ташлайман.

— Керак эмас, мен ҳам унинг ким бўлгани, нима қилганларини яхши биламан. Ҳатто уни жиноят кўчасига итарганларни ҳам.— Тимофей Алимович Рафиққа синовчан қаради. У ўзини орқага тортди.

— Шундай бўлса ҳам-да, шундай бўлса ҳам-да,— деди ғулдираб Рафиқ.

Тимофей Алимович машинаси сари ошиқаркан:

— Ташла, ташла, оғайни, одамга бунақа бир вақтлар қилган гуноҳларининг тирик қони деб қарашни,— деди.

Рафиқ бурнини тортиб олиб, ўз йўлига бурилди. «Бари бир уни ўртада авра-астарини ағдармай қўймайман, Тимофей калта ўйлаяпти. Ким кимнинг тагига сув қуяркин, ҳали қўрамиз, Тимофей Қогонга жўнаси_{нчи},— дерди.

САҲРО ҲАЗИЛИ

Ҳа, кунлар кўчки қумлардек оқиб ўтиб борарди. Колонна асрий мудроқ саҳро кўксини қиличдек ёриб ол-

га одимларди. Ҳури гоҳ изолировкачилар олдига югуриб борар, гоҳ экскаваторчига тегишиб тош отар, гоҳ ақлли машина ўзи қувурга қарамай устидан ўраб бораётган қалин қофозин ростглаб туриб, олднида кетаётган Васкага қичқириб кўярди:

— Шапканги тўғрплаб ол, бола, оёқ остида қоласан бўлмасам!

Пешиндан қароргоҳга бориб, овқатланиб келишганидан кейин негадир қорамой ташувчи машина келмай қолди. Эркаклар бульдозерларни тўхтатдилару қумга ёнбошлаб валақлашишга тушишди. Қамол, нима учундир трассада пешиндан кейин кўринмади, уни ҳеч ким сўрамади ҳам.

Бугун Ҳурининг ёрдамчи дугонаси ишга чиқмаганди. Ёлғиз қолган жувоннинг кўзига қумтепа устидага попушак гулидек таралиб турган қатор соябонгуллар пояси яшнаб кўринди. Уларни теришга киришиб кетди. Биттасини юлди, иккинчисини қидирди. Бир вақт қараса, трасса анча орқада қолибди. Қорамой машинадан эса дарак йўқ. «Кеч бўлиб қолди, энди келмайди», — кўнглидан ўтказди Ҳури. Қўшни 2-колонна қароргоҳи шу қумтепалар орқасида әди. Унда жонажон бир дугонаси бор. Яъшиси, шунинг олдига бориб бир ҳасратлашиб ўтириб келмайдими?.. Шерикларига, узоқдан «Мен 2-га кетдим» деб бақирди-ю, ўзича ғинғиллаб ашула айтиб, кетаверди. Қолонна яқин-ку, ахир! Жувон ҳали саҳро шумлигини билмасди. Қандайдир гулларни топди. Узи-ча санқиб барханлар ичидаги узоқ тентиди. Бир вақт анча юргани эсига тушди. Нега колонна учрамаяпти, ҳар ёнга боқди. Юрагига гулғула тушди. Ортига қайтди. Аммо, икки бархандан ошди, учинчи қумтепага ҳам тармашди. На колонна ва на трасса шарпаси кўринар, на тракторлар овози эшитиларди. Ҳури хавотирга тушнб қолди. «Узим қаёқдан келган әдим», деб атрофга аланглади. Тўрт томонда ҳам бир хил саксовул чўкиртаклари-ю, қум уюмлари. Қўрқиб кетиб овозининг бо-

рича бақирди. Овози қумга акс-садоснз сингди. Ҳури олдинга қараб, жони борича чопди. Лекин қум дүнгилан ошмай нафаси оғзига тпқилди, ўзининг саҳро ичи-га кириб кетаётганини билди. Орқасига қайтди.. Лекин яна хиёл юрмай, йўлини йўқотди. Қаёққа боришини билмай қолди... «Вой шўрим,вой шўрим», дерди зўр бериб. Чпроили соябонгул дасталарини бағрига маҳкам босиб олганди.

Дастлаб у, ҳозир ҳеч бўлмаса колонна ёки трасса қорасини топиб оламан, деб умид қилганди. Аммо иккни соатча беҳуда югуриб, қора-пора учратиш ўрнига саҳронинг янада ичкарисига кириб кетиб қолганини пайқади.

ҚУМГА ТУШГАН ГУЛ

Пешинги дам олиш пайтида овқатланиш учун кўпчилик қатори қароргоҳга келган Камол ошхона эшиги олдига ёпиштириб қўйилган ғалати бир эълонга кўзи тушиб қолди. Ўнда бугун кечқурун клубда бригада изолировкачи ёрдамчиси Камол Халиловнинг ахлоқи муҳокама қилинажаги маълум қилинганди. У эълон олдида Камол дастлаб бир нафас суратдек қотиб турди. Қейин, ошхонага ҳам кирмай, шартта бурилганича ётоғига кириб кетди. «Қўясанми, мени ўз ҳолимга макруҳ одам? Қўясанми, йўқми?—деб бўғиларди.—Ҳа, Рафиқнинг иши бу! У қилган! У чиқарган буни». Тимофей Алимович, эрта биланоқ трассадан қайтиб, олдинда хандақ қазиётган бульдозерчилар контораси билан гаплашиб келиш учун кетди. У кетиши биланоқ, дамда ниш чиқарипти-да Рафиқ. Камол ошхона олдида турган икки аёлнинг: «Кеча именинасини қилиб, бугун ахлоқни муҳокама қилиш нимаси? Қимдан чиқкан бемаънилик»,— деяётгандарини ҳам эшилди. Мен, мен, кетмасам, бу Рафиқ тинчимайди шекилли-да. Уни тин-

читиш учун ҳам кетайми-а, бу ердан? Яна жаҳл устида бир нима қилиб қўйсам-а! Ҳури-чи...» Шу куни чошгоҳдан кейин трассага ҳам чиқмади.

Қўёш кўк гардишидан иниб, эндиғина қум океани тўлқинлари эгарига минганди. У ётогидан чиқди, этигини кийиб олган, чопони елкасида, бир қўлида чамадон.

— Ҳа, ўз нима гап? — Қорамой қозони олдида куйманаётган Ҳасан ака ўсмоқчилади.

Қамол: «Қўйсанг-чи юмшоқ супургиликни», — дея уни силтаб ташлади-ю, индамай, қувур машинаси ўтадиган йўлга қараб кетаверди.

— Рафиққа ҳали учрашамиз яна, деб айтди, деб қўй,— деди анча наридан. Йўл ёқасига чиқди-ю, кунботар томонга аланглаб, қувур ташийдиган машина келиб қолармикин, деган хаёлда узоқларга қарай бошлади.. Трасса ёқалаб бир машина чўзилиб келарди. Қамол унинг олдидан тўсиш учун йўлга ўтди. Машина эса тўгри ўтиб кетавермай, қароргоҳга бурилди.. Бу ўз колонналарининг ишга одам ташийдиган машинаси экан. Қорамой бўлмагани учун бўлса керак, одамлар ишдан вақтлироқ қайта қолишганди. Қамол тескари қараб тураверди.

— Ҳури келдими? — Рафиқнинг машинадан тушмасдан буруноқ кимгадир қўрқиб сўз қотгани қулогига чалинди.

— Иўқ,— деди унга Ҳасан,— эрталабдан бери шу ердаман, келмади.

— 2-колоннадан машина-пашина ҳам келмадими?

— Иўқ.

Шундан кейингина Қамол орқасига қайрилиб қаради.

— Машина-пашина бўлмагандир-да, келиб қолар,— бепарво уйига кириб кетди Вaska. Рафиқ эса кўзлари чақчайганича, саҳро қаърига тикиларди.

— Борма, деб қайтармабди ҳеч ким, ўзи ёлғиз ке-

тиб қолибди,— дерди у.— Қумда адашмай борган бўлса гўрга-я!

Бу гапга Қамолнинг қулоқларни диккайди. Шунинг устига трасса ёқалаб яна бир машина қораси ўрмалаб келаверди.

— Анавн турган ким?— деди тўсатдан Рафиқнинг Қамолга кўзи тушиб.

— Бирорта машина пойлаб турган йўловчидир-да,— деди кимдир. Ҳасан бориб Рафиққа аллаҳима деди.

Рафиқ, Қамолга бир қаради-ю, бошқа ёққа кетди. Шунинг устига қўмдан чиқиб келаётган машина Қамолнинг олдига етиб келди. Қамол қўл кўтарган эди, тўхтади, унга иргиб чиқиб олди. Машина яна йўлга сурилганди, Рафиқ қўлини силкитиб, қичқириб келаверди:

— Тўхта, тўхта, 2-дан келясан шекилли, тўхта, тўхта, ҳой...— Шоферга юзланди Рафиқ.— Бизнинг колон-надан бир жувон бормадими?

— Ҳеч ким боргани йўқ.

— Ҳури, Ҳури Алимова-чи?

— Ҳуриҳонми? Танийман. Эрталабдан бери ўша ердаман. Қораси ҳам кўрингани йўқ.

Рафиқ бўзариб кетди :

— Йўғ-е, йўғ-е,— дерди зўрға. У кузовда турган Қамолга ул-бул дейиши ҳам эсидан чиқариб, қароргоҳ сари қайтиб чопди. Қамол ҳайрон бўлиб қолди. «Наҳотки, наҳотки, Ҳури қўмда адашган... Йўғ-е, йўғ-е», дерди у ҳам. Машина жилди. Икки юз-уч юз метр юрмасиданоқ, Қамол чамадонини олиб, учиб кетаётган машина кузовидан сакраб тушди. Қароргоҳга қараб чопди. Бу ерда ҳамма ташвишга тушиб қолганди:

— 2-га бормаган бўлса, у албатта қумда адашган.

— Вой, бечора Ҳури...

— Вой, тентак, нега ёлғиз кетади.

Рафиқ бир шоферни машинага ўтқазиб, трасса бўйлаб жўнатди.

— Балки трасса ён-верига чиқиб қолгандир, қара, қара, юзинчи километргача бор,— деб тайинлади. Ўзи, яна нима қилиш керак, деб алангларди.

Хурининг қумда адашганлиги аниқ бўлганди. Саҳро феълини Камол яхши билади. Домига тушган одамни осонликча қайтариб бериши қийин.

Аксига олиб, трактор-танкнинг машинисти ҳам бугун Газлида турадиган болаларини кўриб келиш учун кетган экан.

— Вaska, танкка мин,— ҳовли ўртасида белини ушлаб турган Vaskaга буюрди Рафиқ.— Трассага чиқиб қолар деб кутиб турмай, изидан қум ичига кириш керак.

Vaska эса қўлни белидан олмасди.

— Қанақа аҳмоқ аёл экан-да, йўлига қараб юрса ўладими, ҳаммани шу вақтда безовта қилиб, ахир унга, саҳро билан ўйнашма, деб ўн марталаб тушунтиришган-ку!— бошлиқнинг буйруғи оғир ботиб, гарданини қашиганича яна вагонга бурилди Vaska. Буни кўриб, чамадонни бир четга қўйганича, ҳуши бошидан учеб турган Камол безовталаниб қолди. Саҳрода ахир илгари юрмаган кимса қандай қилиб йўқолган одамни топади. Қайтага, ўзи адашади.

— Мен, мен боришим керак,— деди. Рафиқ унга ялт этиб ўғирилиб қаради. Камол ўзини худди ҳозир қумга отгудек бир забтда эди. Рафиқнинг жавобини ҳам кутмай, ётоқхона орқасида турган трактор сари қадам ташлади.

— А, яна сен? Восиқ, Vaska, ўлдингми ўзи? Одам-мисан, тўнкамисан?— бақириб юборди Рафиқ.

Бунгача Камол кучли машинани турган ерида биринки дебсинтириди-ю, кейин силкина-силкина қум ичига шўнгиди-кетди...

Олдин кетган шофер колонна труба ётқизиб этиб келган жойгача келганду, ичкарига киришга юраги бет-ламай қумтепалар устига чиқиб: «Ҳур-е, Ҳурилаб!»—

бақиromoқда эди. У дадиллик қилиб, машинасини тошлоқроқ ердан ичкарига ҳайдаган экан, икки барханинг ёнбошидан ўтибди-ю, учинчисига борган жойида қумга тиқилиб ўтирибди-қолибди.

Камол илгари қум ичида яшаган йигит. Бу ерда катта карвон йўқотсангиз ҳам учратиб топиб қоларман, деб у ёққа-бу ёққа югуравериш бефойда. Қайтага ўзинг адашиб, саҳро гирдобига тушиб қолишинг ҳеч гап эмас. Энг муҳими, кун ботмай из топиш, Ҳурининг изини топиш керак. У Ҳурининг трассадан колонна кесиб ўтмоқчи бўлган жойини мўлжаллаб из қидира бошлиди. У ёққа чопди, бу ёққа чопди. Кечки шамол қумтепалар устидаги изларни аллақачоноқ кўмиб бўлганди. Буни биларди Камол. У пастликроқ жойларга тушди. Ёнбағирлардан айланиб из қидираверди. Ўқтин-ўқтин машинани тўхтатиб, кабинадан сакраб чиқар, у ёқдан-бу ёққа чопиб, из қидиради. Трактор рули ҳам унга хархасиз бўйсунарди. Уч-тўрт қумтена атрофини нафсиз айланди. Бир-пинки жойда жайроннинг қўшоёқлаб сакраган изини кўриб, топдим, дея юрагини ҳовучлади ҳам. Тополмади. Қуёшнинг сўнги олов кўзи муштдек чўғ бўлиб, саҳро уфқи этагнга милтираб чўкиб борарди. Камол эса, бетиним у ёқдан-бу ёққа югуриб, ўзига қиёбоққиси келмай юрган ўша сулувининг изини қидирад, майли, уни ўғри, дея билиб, умр бўйи бир назар солмай, яқинига йўлатмай ўтса ҳам, азиз жонини ҳозир қум чаигалидан қутқаришни, қутқаришни, қутқаришни истарди. Юрагини ёндирган алангашунга ундарди.

Излаб-излаб Камол бир қумтена ёнбағрида ётган иккита саҳро гулига кўзи тушиб қолди. У одам қўли билан юлинганди.

— Шу атрофдан ўтган,— умид учқуни ёнди қалбиди. Ён-верини авайлаб текширишга тушди. Қумдан одам юргангага ўхшарди. Камол пастроққа тушиб, аниқ оёқ изларини кўриб қолди. Излар унда-бунда тушганди.— Бу ўшанинг изи. Унинг бўтисининг изи,— қичқириб

юбордп Қамол. Шу атрофда бўлса керак. Югурга қумтепа устига чиқди, қўлини карнай қилиб: — Ҳури, Ҳури!— дея чақира бошлади. Овози бўм-бўш саҳрого сингарди. Борлиқ оҳиста қора либосини кийиб борарди.

Қамол яна сапчиб рулга минди. Белгини йўқотмаслик учун чироқни ёқди, уни изга тўғрилаб, олға силжийверди. Из гоҳ қумтепа устига чиқиб йўқолар, гоҳ яна пастроқда пайдо бўлиб қоларди. Баъзи жойларда Қамол изни йўқотиб қўймаслик учун қумтепа атрофи ни эмаклагудек бўлиб айланиб топар, яна унинг ортидан машинасини аста йўргалатиб кетарди. Кун совуқ бўлса ҳам йигитнинг борлиги жиққа терга ботган, юраги эса, ишқилиб, изни йўқотмай, шундан бир амаллаб топиб олай-да, узоқлаб кетган бўлса, тополмасам, шу билан Ҳури шўрлик қум қаърида бир ёқлиқ бўлади, дерди... Издан қувгани сари ўзи ҳам тинмай саҳро ичига кириб борар, ҳали ўзим ҳам йўлни адаштирмасам эли, дер, лекин ҳозир ўз жони кўзинга кўринмасди.

ЮЛДУЗЛАР ИУЛ КУРСАТАДИ

Газопроводчиларга, саҳро билан ўйнашманг, қадамнингизни эҳтиёт бўлиб босинг, колоннадан асло олисламанг, деб қайта-қайта уқтиришарди. Шўх ва дадил қувур ётқизувчилар, бу таъкидларнинг барини: «Бошига ортиқча галва тушишидан ўлимдан қўрқандек қўрқадиган, ўз шарпасидан ҳам эҳтиёт бўлаверадиган баъзи бошлиқларнинг ўта расмиятчилик ҳадиклари, биз кичкина боламидик», дея кўпда менсишмаганди. Ҳури, қайси ўз жонидан тўйган саҳро билан ҳазиллашар экану, саҳрого кирган кимсани нима ютиб қўяркан, деб қўяқолганди. Шундай беписандлик билан бемалол кезиб, саҳро исканжасига тушиб қолганидан кейингина хиёл ўзига келганди. Ҳеч маҳал, у минг ёққа чопсанг ҳам

йўл тополмай қоласан, саҳро дамда чир айланиб, сени нариги бошига элтиб ташлагандек, қумтепа орасида кўриниб турган вагон-уйлар ҳам саҳро «тўлқинлари» тагига чўкиб кетгандек, йўқолади-қолади, деб ўйламаганди. Бир жойни қоралаб чиқиб борсанг, топасан-қўясан, деб тушунганди. Трассадан узилиб қум ичига кираётганида ҳам олисдан кўриб олганди: иккинчи колонна вагонлари анави қумтепа ёнбағрида туриб эдн. Уша қумтепани мўлжаллаб бориб қараса, колонна тутул унинг ном-нишони ҳам йўқ. Үндан наригисига ўтди, у ерда ҳам йўқ, ҳаммаёқ бўм-бўш. «Шу атрофдайди шекилли», дея гир айланиб қидпреди, йўқ. У саҳрода чамани тиклаб олиб, қўлда худди компас ушлагандек тиклаб юриш лозимлигини, тўғри чизиқдан қиттак тоёниш ҳам йўлни бошқа ёққа буриб юборишини, бу ергаги ҳамма қум барханлар, ҳамма саксовулзорлар бир-бирига жуда-жуда ўхшашини билмасди. Трассадан узилаётганида Рафиқ:

— Эҳтиёт бўл, мўлжаллингдан кўзинг чалгиса, адашиб кетишинг ҳеч гап эмас-а, у вагонларинг қурғур ҳам, ками икки-уч чақирим-да,— деганди. Ҳури эса саҳрова соябонгугл териб тентиди...

Кўёш ҳам Ҳурига, мана энди саҳронинг нималигини билиб қўясан, дегандек, қум барханлари устида ўқра-йиб турди-турди-да, ботди-кетди. Ҳури у ёқдан-бу ёққа югуравериб толганди. Ўтириб қолган жойида қум орасидан калтаоёқлар чиқиб қочар, гоҳ узоқдан ўзига нима учундир қараб турган жайрон кўриниб қолар, қумда сургалиб ўтган илон излари кўзга ташланарди. Ҳаммасидан ҳам Ҳури қорақурт чақиб олмаса эди, деб қўрқа бошлиди, кейин уни ҳам ўйлашга имкони қолмади.

У қумтепалар устига чиқиб олиб, жони борича овоз қиласади. Зора, мени излаб юришган бўлса, зора, қидириб шу атрофга келиб қолишган бўлса, дерди. Қейин, менинг бу ердалигимни қаёқдан билишади, улар ҳам

бошқа ёққа адашиб кетишса-я, деб таҳликаға тушарди. Тун қоп-қора түрини ёзиб, тез босиб келарди. Олдиндаги тепадан нимадир липиллаб ўтгаңдек бўлди, «бўриими» деб баттар қўрқди Ҳури.

Ҳури энди бир қумтепадан иккисинига эмаклаб чиқа бошлади. Олдин Қамолдан қўрқиб, қочиб юарди, ҳозир Қамол бўлмай тугул ундан багтарроғини кўрса, у буни саҳро қаҳридан қутқаришга кўмаклашса бас, бас... Эмаклар, овози борича қичқирав, қўлнига учраган саксовулларга тармашарди. Томони эса худли ўг тушгандек ёнарди... Қўрқув зўридан дастлаб буни сезмаганди. Улимни бўйнига олган одамдек, хиёл дадиллашиб, ҳатто саҳро ҳазилидан ғазабга ҳам мишиб, қумларни чангаллашга тушганди, оёқдан қолар даражада сувсоққанди. Ахир беҳуда уриниб, озмунича терлаб-пишдими.. У эмаклаб борарди...

Шу пайт қаёқданdir бирдан мотор товуши эшитилиб қолди. Йўл-пўлга яқинлаб қолдимми ёки менн излаб келаётган тракторнинг овозими бу, деб Ҳури дам у ёққа югурди, дам бу ёққа, ўнгга югурса мотор овози чапдан келаётганга ўхшар, чапга югурса, орқадан эшитиларди. У қум бархани устига тирмасинб, жим қулоқ сола бошлади. Мотор овози узоқлашайтганга ўхшадп. Жони борича ҳайқиради. Худди шу пайт ёнбошдаги тепа этагидан қум тўзитиб гуриллаб ўтаётган трактор қорасига кўзи тушди. Қўлинни кўтариб бақирганича, унга қараб югурди. Трактор машинисти уни кўрди шекилли, таққа тўхтади. Кейин қаттиқ бурилиб тиклаб кела-верди. У билмай қайтиб кетадигандек, Ҳури зўр бериб, қўлинни силкитарди...

Машина қумтепа ёнига келиб тўхтади. Чироқ шульласи Ҳурига тўппа-тўғри тушиб турарди. Кабинадан машинист сакраб тушиб, қумда тийғона-тийғона чоппб кела-бошлади.

— Ҳуриҳон, сизмисиз! Ҳайрият, ҳайрият,— иафаси оғзига тиқиларди Қамолнинг. Ҳозир Ҳурининг, олнига

ким келганини ўйлашга ҳам мажоли йўқ эди. Хиёл енгил нафас олди-ю, аранг қаддини кўтариб, ўзини Камолнинг қўлига ташлади.

Камол уни суяб, кабинага етаклаб борар, қўллари аёл кишининг юмшоқ баданига ботганини ҳис қиласади. Ҳурига шу пайт нима учундир йиги келди.. «Энди суякларим қум тагида қолиб чирийдиган бўлди», дея аёлларча руҳсизлик билан ўзидан умидини узган жойида яна кўзларига ҳаёт, яшаш муждаси барқ уриб боққанидан суюнибми ёки ёмон, ўғри, каззоб, деб ҳазар қилгани, қора ерга қориб юрган одами, унга ҳеч ким қилмаган яхшиликни қилиб, ўзини қутқаргани учун ўкинига келибми, ҳўнг-ҳўнг йиглар, кўз ёшлари билан Камолнинг елкаларини ҳўл қиласади. Балки, аёл боши билан қум тўёзони қаърида шундай азобларга қолгани учун ўз-ўзинга хўрлиги келармиди, уялмай ўкириб йифларди. Камол бу йиғини тушунар:

— Қўйинг, Ҳурихон, йиғламанг, қўйинг, шунчалик омон қолдингиз-ку, биз жуда қўрқиб кетган эдик,— дерди.

Базўр кабинага чиқиб ўтиришди. Яна адашиб қолмаслик учун Камол танкни эски келган изидан авайлаб ҳайдай бошлади. Из қум орасига сингиб кетадигандек ундан кўзини узмасди. Тўрт томонга тун — саҳро туни қора кўрласини ёпган, тўрт томонда ҳам юлдуз тўла осмоннинг қумга қадалган чети гўё катта пасти баланд устига тўнкарилган тоғара зиҳидек қизғиш товланиб турарди. Камол тўғри кетаётганлигини билиш учун дам-бадам юлдузларга қараб оларди.

Ҳури овуниб, хиёл ўзини босиб олди. Фақат дам-бадам ҳиқиллаб қўярди.

— Сув, сувингиз борми?— деди Ҳури ҳиқичноқ аралаш қуриб қақраган лабини чапиллатиб. Ҳовлиқиб қолгани учунми, Ҳури чанқаб бўлганича бўлганди, унга сув берай, деб боядан бери хаёлига келмаганига Камол ўзидан хижолат чекди.

— Сув, сувми?— худди бирор жойида сув бордек ёнверини пайпаслади. Шошқичда сув-пув олиш хаёлига ҳам келмаганди. Жаҳл устида машинани ҳам ҳайдаб ёлгиз жўнаганди. Ушанда бир фикр, Ҳурини топа оламни, деган ўй унинг миясида ҳукмрон бўлганди. Тракторни тариллатиб қўлидан келганича, у ёқ-бу ёққа бургану моторни ўчирмай қўйиб берганди... Энди сувни қайдан топсин!— Генератордан оберақолай,— деди машинани апил-тапил тўхтатиб.— Исиб қолган-да, майлими?— У саҳрода сувсаб қолган одамнинг аҳволи нима кечишини яхши биларди. Буни бир неча бор бошидан кечирганди ҳам. Ҳури унга, қаердан бўлса ҳам топиб беринг, дегандек кўзларини жавдиратиб турарди. Тушиб, генераторни очиб қаради. Суви қайнайвериб яримлаб қолибди. Запас сув-пув, бензин-пензини қаерида бу машинанинг, бўлладими, бўлмайдими, бллмасди.

Генераторнинг тагидан пачоқ пақирчага озроқ сув оқизиб олди. Уни яна беркитаман дегунча, талай сув оқиб ҳам кетди. Ҳали йўл олис-ку? Суви қайнаб қуриб, қароргоҳга етмай қолса-я! Уфқда чироқ-пироқ ҳам кўринмайди ҳали.

Ҳури пақирнинг ифлослигига ҳам, сувнинг бензин ҳидилигига ҳам қарамади. Ҳўлқиллатиб ичди-олди. Шундан кейин бир оз ўзига келгандек бўлди, танини кўтариб, тўзиб кўксига тушган сочини орқасига ташлади.

— Тузумисиз энди?— Ҳурини чанқоқлик азобидан қутқара олганидан, ҳа, шу дилига азоб бериб юрган жувоннинг жонига ором кирита олганлигидан шодон бўлиб, мамнун боқди унга Қамол.

— Раҳмат!— Йигитга уялинқирагандек илк табассумини ҳадя қилди жувон.— Раҳмат! Сизга... Раҳмат.

Қуришиб-қақраган ҳалқумлари бўшашиб, чанқоқдан ўт таталагандек бўлиб ёниб турган ичи ором олгач, Ҳурининг эс-ҳуши ўзига келди. Лабларидан оқсан сув аралаш кирни артиб, Қамолга бир нафас кўзи илғама-

ётгандек боқди. У кўнглида: «Менинг ҳамма орзу-умидларим Вассакада эди, мени қутқариш учун ҳеч ким жонини тикиб келишга юрак бетламаса ҳам, Васса келади, Восиқ қум кўксини аждардек ёриб ўтиб менга интилади, ҳеч ким бўймаса ҳам у мени қутқаради, чинакам севгисини кўрсатади. «У енгил, унинг севгиси бир дамлик кўнгил очишга урингандек бир нарса...» деб юрганлар бармоғии тишлаб қолади», дея ўйлаганди Ҳури. Қараса, олдида севгиси-тантиги Васса эмас, Қамол турибди. Ҳури севиб умид қилган одами эмас, қўрқиб, «шу қалоннадан тезроқ даф бўла қолса эди...»— дея ҳатто нафратланиб юрган одами уни қутқариш учун қум дўзахи қаърига ўзини отибди. Жувон ўз кўнглида шу кунгача бу йигитга нисбатан ёмон фикрда бўлиб юрганидан, ҳатто икки-уч бор олдига келганида рўйхуш бермай, терс қилиқлар қилганини эслаб хижолат тортиб кетди. Назарида Қамол, «мени ёмон одам деб билардингиз, мен унақа эмасман, одам учун жонимни тикишдан қайтмайдиганларданман мен ҳам», деяётгандек.,

МЕН СИЗНИ БИЛАМАН

Машина зарб билан силкиниб, бир нафас орқага кум тўёzonини шопириб отди-ю, олға ўрмалаб кетди. У гоҳ қумтепалар устига чиқиб кетар, гоҳ мияси билан шўнғиб наастга — жарликларга тушар, гоҳ орадан чиққан ялтироқ тақир устида асфальтда юргандек текис ўрмаларди. Ана тақир ер ўртасида, қум аралаш тушган ҳовузча четида бир туп ёвшан ҳурпайиб турибди. Қамол уни тиклаб бораётганди, тагидан иккита тошбақа ўрмалаб чиқди-ю, иккаласи ҳам бўйини шовқиндан қўрқиб ичига торганича гужанак бўлиб олди. Қамолнинг кўзи тушган экан, босиб олмаслик учун бирдан машинани четга бурди. Силкиниб Ҳурининг боши кабина четига тегди.

— Ие, нима қилди? Ёмон тегдими? — ташвишланиб рулни шошиб ўнгламоқчи бўлди Камол.

Ҳури жилмайиб чаккасини аста силаганича, ҳеч нарса қилгани йўқ, дегандек бош лиқиллатди. Камол ҳам «мени қарангуг...» дея хижолатомуз кулиб қўйди... Кучли машина тақирдан ўтиб, қумтепа устига қараб ўрмалай бошлади. Тўзиган қум кабинагача ёсирилиб кирди. Ҳури кабина бурчагига суюниб олган, куни бўйи тортган азобларига, ҳозир Камол ўзини қутқариб олганига ҳам ишонқирамай, булар ўзи тушимда бўляптими, ўнгимдами, тугадими шу билан, тугадими, деганича суратдек қотиб кетиб борарди... Тушими бу, ростдан ҳам Камол келдими...

Йўқ, туши эмас, бугун бошидан ўтган даҳшатлар ҳаммаси ҳақиқат.. Ҳаммаси ўзининг саҳро кўксига беписандлик билан қўйган қадами оқибати, олдида ўтирган кимса ҳам бошқа одам эмас, мутлақо кутмаган одами, Камол! У бунинг ўлган жонини тирилтириди, қақраган ҳалқумига сув қўйди, саҳро кўркувини юрагидан қувиб, шамчироқдек олдида пайдо бўлди...

Ана босиб боришаётгани тепа устида саҳрони қучган тунги ғира-ширада нимадир ғимирлаб кўринди. Эчки-эмарми ёки илонмиқин-а? Кун бўйи қум тагларига кириб иссиқдан жон сақлаган саҳро жонзотлари ҳам кечки салқинда ўрмалашиб чиқиб келяпти, шекилли. Илон экан, машнналари фиддираги билан уни босиб ўтди. Саҳронинг олис-олис қаърларига санчилиб, тун зулматини шамширдек кесиб, биланглаб кетаётган машина шуъласига олисдан такага ўхшаб сакраб кетаётган жонзот қораси илинди.

— Вуй анавини қаранг! Кийикми? — деди ҳовлиқиб Ҳури.

— Жайрон,— овози борича қичқириб тушунтириди Камол. Ҳури жилмайди.

Машнналари янги бир жарликка тушиб яна қумтеплага қўтарилаётган пайтида мотор бирдан тариллаб

қолди. Кучли машина иккі-үч чираниб, аранг ўзини юқорига олди-ю, таққа тұхтади.

Кабинадан сакраб чиққан Қамол, дам ўтмай ҳолсиз қайтиб келди. Ҳури кабина бурчагига суқилиб, хіёл күзи уйқуга кетған экан. Қамол әшик олдидә ҳолсиз құлини шалвиратиб пайдо бўлиши биланоқ қандайдир қўнгилсизликни сезди, ирғиб турди.

— Ҳайдамайсизми? — деди.

Қамол, иложсизман, дея чайқалди. Ҳурининг «нега» дейишига ҳам тили бормасди... Қамол : «Генераторда сув қурибди, энди юрсам ярим чақиримча бормай моторлар қизиб эриб тушади», дея олмади.

— Бензин тугабди, — деди.

— Йўғ-е.

— Шошганда бензин запасига ҳам қарамаган эканман, — кабинага чиқиб ўтиреди.

— Энди нима қиласми?

— Трассага чиқиб қолган бўлсак керак. Бизни қидириб келиб қолишади.

Қамолнинг овозицаги руҳсиз лоқайдлик Ҳурпни қўрқитиб қўйди. «Ростдан соп бўлдимикан-а? Ёки...» Боядан бери қалбидә Қамолга нисбатан туғилиб келаётган қанчадан-қанча миннатдорлик, меҳру оқибат ҳислари бир дамда ҳавога тўэиди. Аёл кўзи олдидә яна ўша қўрқинчли ўғри, каззоб пайдо бўлди. Ҳавотирланиб кетга тисарилди ҳам. «Атай тўхтатди, бу ёмон ниятда...» Йўқ, ўғри бамайлихотир уфққа қараб ўтиради. У ёнидан папирос олиб чека бошлади.

— Ишимиз чатоқ бўлди-ку, Ҳурихон, — деди Қамол кабинадан қўзғалиб, сўнг оҳиста ташқарига чиқди. Машинанинг устига чиқиб, у ерда тик турганича атрофга қарай бошлади. Қабина томини тарақлатиб айланди. «Боя келган изимдан четламаган эдим шекилли, — деди ўзича. — Трассага етиб қолган бўлишим керак эди. Ёки йўлда бошқа изга тушиб қолдимми? Яқин атрофда трассанинг шарпаси ҳам кўринмайди...»

— Чироқ-пироқ кўринадими? — пастдан бақириди Ҳури.

— Ҳеч нарса... Саҳронинг қоқ белига қадалганга ўхшаймиз.

Камолнинг овозидаги хотиржамлик унга бир оз далда бўлди. «Бирор нарсага умид қиляпти шекилли, тинч галирятпі», деб ўйлади. Қабинадан чиқди у ҳам. Ҳаммаёқ зим-зиё... Оёқ тагида нимадир ғимирлайди. Ҳури қўрқиб, кабинага яна кириб олди...

Камол ҳам тушиб келиб жойига ўтирди. Яна чекди. Гугурт шуъласида унинг башарса янада тундроқ кўринди Ҳурига.. Томонги қақраб борарди... Қечки салқин тушгани учунгина кундуздагидек қийналмасди...

— Пиёда кетавера қолайлик... Трассага чиқиб олармиз,— деди ташвиш аралаш Ҳури.

— Ҳозир пиёда кетавергандан шу кабинада тонгни кутган маъқул, Ҳурихон,— деди Камол осмонга қараб.— Бу зим-зиёда ҳассасиз кўрдек туртиниб, қанча жойгача ҳам борардик... Трасса кўриниб турса ҳам бошқа гап эди...

Камолнинг гапига ишонмагандек, Ҳурининг ўзи кабинанинг устига чиқди, атрофга узоқ тикилди.

Осмонда сонсиз юлдузлар чараклаб борарди. Ой чиқмаганди ҳали. Мана ўша болаликдан таниш Сомон йўли юлдузлари. Бош устида тескари осилган аргамчикдек уфқининг у бошидан-бу бошига чўзилиб ётибди. Ҳурилар ёшлиқда уйидан кўчага айлангани чиқишганида ҳам бу юлдузлар шундай милтиллаб турарди. Ой ҳам тоғ эрта, тоғ кеч чиқиб, уларнинг йўлларини кузатарди. Ҳозир ҳам юлдузларнинг ўша милтиллаши милтиллаш... Ана Чўмич юлдуз — Етти қароқчи уфқдан кўтариляпти. Ёруғ юлдуз эрталаб чиқса керак... Ой-чи, ой олди томондан чиқади. Ёки ёнбошдан чиқармикин. Ой қаёқдан чиқса трасса ҳам шу томонда бўлади. Шу фикрини Ҳури шошиб Камолга айтганди, у ҳам тасдиқлади.

— Ҳа, ой чиқсан томонга қараб тиклаб юрсак, трас-

сага кесиб чиқишимиз мумкнин,—деди. Камол нима учундир тинимсиз чекар, индамай осмонга қараб ётарди.

— Нега гапирмайсиз, Камол ака, гапирсангиз-чи, қўрқиб кетяпман,— деб юборди ўз изтиробини яширомай Ҳури.— Бизни қидириб келишармикин?!

— Қидириб келишади,— деди Камол ишонч билан.— Лекин сиз нимадан қўрқаётисиз? Саҳроданми, тунданми, менданми?

— Йўқ-йўқ, нима деяпсиз ўзи! Вой ўлай, мен сиздан нега қўрқай энди... Сиз келмаганингизда,вой, эслагани ҳам қўрқаман-а...— Яна ҳолсизланди Ҳури. Камол унга ҳамон ғалати тикилиб турарди. У жувон билан суҳбатлашишин, ҳа, юрагида борини тўкиб-солиб, алам-ситамларинн ҳам очиб-ёриб суҳбатлашиши истардн.

— Мен сизни биламан. Ҳа, энди ўшлиқда одамдан ҳар хил хато ўтади, турмушда ҳамма нарса ҳам бўлади,— ўзича Камолнинг кўнглини тинчтишга уринарди Ҳури. У Камолнинг бир оғиз сўзиданоқ, қалби тўла изтироб ва пушаймон эканлигини англаанди...

Камол юлдуз тўла осмон билан саҳро ўпишган қизғиши қум уфқига узоқ тикилиб турди-да:

— Олдин бизнинг уйимиз шу саҳронинг ҳоз кунчипар томонларида эди,— деди.

— Қай томонида эди? Бухоро томонидамиди?— кўнгил учунми қайтариб сўради Ҳури.

— Ҳа, ўша томонда.

— Ота-онангиз борми?

— Йўқ, ҳеч кимим йўқ.

— Балки у ерда яхши кўрганингиз бордир!— гапни атайлаб ҳазилга бурмоқчи бўлди-ю, лекин йигитнинг кўнглига... «бу атайлаб сўраяпти», деган гап келади, деб ўйламади.

— Ҳа, бор эди,— деди кулиб Камол.— Кўзлари ҳам худди сизнинг кўзларингизга ўшаганди, қадди-қомати ҳам худди сизга ўшаганди. Қир лоласининг ўзи эди у, қир лоласи.

Юраги шиф этиб кетди Ҳурининг Ҳа, бу йигит ахир ўзига нега бунча тикилаверишининг боиси бу ёқда экан-да! «Мен ўша севганига ўхшармишман?!» Ҳури ҳали бу гапга хурсанд бўлишини ҳам, хавотирланишини ҳам билмасди.

— Сизнинг акангиз менинг ҳаётимни ўлим чангалидан олиб қолиб, иккинчи бор қайтарганларида у севгимни рад қилди...— юлдузлардан кўзини олмай деди охирн Қамол. Ҳа, кўпдан айтмоқ истаган гапининг туғунини ечди у.

— Нима? Нима? Менинг акам?— қўзгалиб кетди жойпдан Ҳури.

— Ҳа, ҳа, сизнинг акангиз. Собиржон Алиев сизнинг акангиз. Аnavи куни қўлингида суратларини кўриб әдим, шу киши.

Ҳури, бу йигит ўзи нима деяпти дегандек, бақрайиб қолди. Қамол гапни узоқроқдан бошлади. Собиржон билан у ерда илк бор учрашганларидан тортиб, ҳаммасини гапириб берди. Ҳури дамда ўзгариб, жонланниб кетганди. Қамолнинг гапига гоҳ ишонар, гоҳ яна ишонгиси келмай, «бу ўзи нега буна-қа уйдирма тўқиятти-а», деб ўйларди. Йўқ, ҳамма гаплари аниқ... Бу тасодифга ҳайратланиб қолди Ҳури. Үакасини бениҳоя яхши кўрарди. Дўмбоққина қизчалигида шу акаси синглим қувонсин, деб турли-туман ўйинчоқлар олиб келганлари, доим суйиб әркалаганла-ри эсида.

Кейин Ҳури гапнинг қизиғига тушиб қолиб, Қамолнинг олдин ким бўлгани-ю, қамалиш боисларидан тортиб, сўраб-суриштириб кетди... Қараса, у илгари ўзи қўрқиб юрганидек каззоб, ўғри эмас, тақдирнинг оғир ҳазили вужуднни эзиб ўтган оддийгини бир қишлоқи йигит бўлган экан... Қўз қарашлари ҳам мулојим, юзларидаги қалин ажинларда ҳам ваҳима излари эмас, содда, очиқ қалбнинг адашиб чеккан аламлар ёзуви чўзилиб ётгандек... Илгари ундан қўрқиб қилган баъзи

қилиқларини эслаб, уялиб ҳам кетди. Олдида бу йигитнинг қалб дунёси очилди-қолди.

Камол билан анча вақтгача акаси ҳақида гаңлашиб ўтирди. Саҳро қўйнида адашиб, машиналари бузилиб ётганини ҳам унудишиди. Чанқоқлик, очлик ҳам эсдан чиққанди. Қўкни тутган ғуж-ғуж юлдузларга термилишганича, талай вақтни ўтказишиди улар. Охири ҳорғинлик, уйқу ўз сиқувига олди. Кабинанинг икки бурчагига суқилишганича уйқуга кетдилар...

ТОНГ ОТДИ

Хурм эрта билан кўзини очса, Камол ҳам, ўзи ҳам совуқда ғужанак бўлишганича, бир-бирларига орқалирини тираб ётишибди. Хури ҳар эҳтимолга қарши доим белига ўраб юрадиган шолрўмолини олиб, Камолнинг елкасига ташлади. Ана қуёш, кеча кечқурун Хурини қўрқитиб, туни билан қисматинг нима кечаркин, тирик қоласанми-йўқми, дея кўз қисганича, саҳрога ботиб кетаётган пайтидагидек, қум бархани устида бир кўзини қисиб кўтарилиб келарди, чеҳраси ҳам очиқ. Хури енгил нафас олди.

Кабинадан сирғалиб пастга тушди. Атрофга аланглай бошлади. Қум тўла из. Лекин бирорта жонзот шарпаси йўқ. Уфқларга тикилди, на қора, на бирор белги кўринади. Очлик, чанқоқликни яна азоб билан ҳис қилди... «Турса... кетақолсак,— дер, лекин яна,— ҳориган, пича бўлса ҳам дам олсин», деб Камолнинг уйқусини кўзи қиймас, қараб-қараб қўярди. Уз юрагида бу забардаст йигитга нисбатан энди қандайдир илиқ яқинлик ҳис қиласди...

Бир вақт Камол кабинадан илдам чиқиб келди. Сакраб кабина устига чиқиб қараб:

— Ҳув, ҳув, уфқда қорайиб чўзилиб кўриняпти, трасса, трасса,— деди бирдан жонланиб.— Кетаверамиз, кетаверсак бўлади... Юринг, юринг, машина кейин келиб олиб кетилади. Трассани ёнлаб кетпб қолган эканмиз. Етамиз, етиб олсак бас трассага...

Ҳури ҳам қувониб кетди.

—Юринг, юрақолинг,— дердн йўлга тушиб.

Машина қумтепа устига қўйилган ҳайкалдек қорайиб қолди. Икков ўн қадам юришар, унга қарашар, йигирма қадам юришар, яна қайрилиб қарашарди.

Машиналари орқада қутичадек бўлиб, қорайиб қолганди, олдиларидан чўл белини аждардек кесиб ётган улкан трасса трубалари уфқлардан уфқларгача чўзилиб, қорайиб кўринди. Икки вужуд унга қараб тинмай интиларди. Кўп ўтмай Ҳури оёгида мадор қолмай, сургалиб кела бошлади. Аммо Камолдан бир қадам ортда қолишини истамас, олға интиларди. Икки-уч бор дам ҳам олди... Бўлмади. Қуёш юксакка кўтарилгани сари сахро қизир, Ҳури ҳолсизланиб борарди. Камол ҳам оёғини сургаб босарди... Улар олға интилганлари сари трасса ҳам худди кетга сурилаётгандек, гоҳ олислаб кичрайиб кетар, гоҳ лопиллаб яқинлаб қоларди. Пешингача юрдилар... Ҳурининг мадори қурнди.

— Агар кўнглингизга олмасанги кўтариб оламан,— деди Камол.

— Үзингиз чарчаб келяпсизу.

— Йўқ, мен чарчаганимча йўқ ҳали.

Ҳурининг обдан ҳориган кўzlари, майли, дегандек мўлтиллаб турарди. Камол уни даст кўтариб олди. Яна трассани қоралаб, гоҳ бархангга тирмашиб чиқиб, гоҳ пастга сирпаниб тушиб, олға кетишаверди...

Кўп ўтмай тўсатдан икки-уч томондан кучли мотор шовқини эшитилиб қолди. Кутимаганда олдиларидан, бир қумтепа ёнбошидан лаланглаб машина чиқиб келди. У яқинлаб келмасиданоқ кабинасидан икки-уч одам сакраб тушиди.

— Тирикмиснэлар? Бормисизлар? — тили калимага аранг келарди уларнинг.

Хўри ҳўнграб йиглаб юборди. Камол уни ерга оҳис-та қўйди. Машинадан Рафиқ ҳам сакраб тушди.

— Саҳрода одам шунаقا бебош санқийдими? — дея дарров Ҳурини койиди. Камол оёғида аранг туарди.

Иккаласини машинага ўтказишиди. Пешинга яқин қа-роргоҳга қайтиб кириб боришиди...

Худди шунинг устига Газли томондан машинада Тимофеј Алимович етиб келиб қолди.

— Оббо сизлар-ей, — дерди у бошини сарак-сарак қилиб. — Мен йўғимда Ҳурини йўқотдинглар ҳам, топ-динглар ҳам. Вой, сизлар-ей.

— Камол ўзини саҳрога бундақа урмаганида топиш қийин эди, — деди Жўра.

— Бу гал ҳам яхши ишни Камол қилди-ю, яна му-ҳокама қиласми, деб эълон ёпиштирибсизлар? — орқа-сига ўғирилиб клуб эшигига ёпиштирилган эълонга ишора қилди Тимофеј Алимович. Уни Рафиқ шоша-пи-ша йиртмоқда эди.

— Ҳа, — деди Тимофеј Алимович. — Нега йиртяпсан? Утказмайсанми?

— Кечакиши керак эди. Энди кечинди, — деди чет-га қараб Рафиқ. Ҳа, кўп нарса аён бўла бошлаганиди. Кечаги, қўймайман уни, қўймайман, ҳайдатаман деган Рафиқ қани-ю, бугунгиси қани?..

Буни Камол ҳам кузатиб турганди. Дўпписини пе-шанасига суриб, гарданини қашиб қўйди-ю, ётоғига ки-риб кетди.

Атрофдагилар, аёллару болалар — ҳаммаси бир ўлимдан қолган Ҳурининг боши устида парвона бўлиб, елиб-югуришар, ҳовлиқишар, бутун қароргоҳ ҳам шод-лик, ҳам ҳайратда жўшар-тошарди.

Ҳурининг хонасига бир вақт Васка кириб борди.

— Тирикмисан ўзи? — деди олдин қўпол тикилиб, — одам ҳам шунаقا бепарво санқийдими. Неча марталаб

ахир саҳро билан ўйнашманлар, узоқча кетманлар деб тайинлашган бўлса, кичкина бола эмассан-ку!— деда койишга тушди. «Хўжайнинга энди тил битиб қолганичи,— деди Ҳури ўз-ўзига.— Қаердан менга бу ўзи каттаконлик қиласидиган бўлиб қолди?— бир нафас индамай унинг гапига қулоқ солиб турди. Ҳозир юрагидаги бутун аламини тўкиб солиши ҳам мумкин эди-ю, яна ўз-ўзпга,— дардни тушунадиган одам бўлса шуна-қанги қиласидими», деди.

— Йўқол!— деди беихтиёр.

— Э-э,— тебрангіб қолди Васка.

— Йўқол, мунофиқ!— баттар ўшқирди Ҳури, Васка ёшикка тисарила туриб:

— Нима, саҳрода бир гап бўлдими дейман!— деди. Ҳури бешбаттар ёниб кетди. Буни пайқаган Васка ясама қулиб ҳиҳилади-ю, дуркун гавдасига ярашмаган қилланглаш билан орқасига қараб-қараб қочиб қолди. Қўшни вагондагилар нима гап, дегандек эшикларидан бошларини чиқариб мўралаб туришарди...

ҚУЕШ ДОИМ ҚУЛИБ БОҚАДИ

Кун нешиндан оғиб қолганди. Гудирнатор яна кечи-киб қолгани учун қорамой чајлагич машина қозони бўшаб, тўхтаб қолди.

— Ишнинг қизифида белига тепди-ку,— деди Жўра экскаватори кабинасидан сакраб тушиб.

— Ҳали қора-пораси ҳам кўринмайди,— саҳро уфқига — машина келадиган йўлга узоқ тикилди Ҳури.

— Қозонини вақтида қайнатмай ялпайиб ўтирганда, у Ҳасан,— деди яна кимдир.

Рафиқ ҳам тепача устига ёнбошлаб папирос туташга тушди. Қамол эса изоляциячи машина атрофида айланар, у ер-бу ерига қаради. Васка ҳали экскаватори кабинасидан чиқмаганди.

— Ие, қуён!— кўзлари саксовулзорда, қўлида милтиқ сапчиб чиқсан Вaska (у эҳтиётдан доим ёнида ов милтиғи олиб юрарди. Бир гал учқур жайронни отиб олишига ҳам оз қолганди) югура саксовулзор ичига кириб кетди. У ёқдан устма-уст варанглатиб милтиқ отгани эштилди. Орқасидан югуриб, тепачага чиқиб турганилар унинг бир оқиши оқсоқ қуён ортидан қувлаб кетаётганини кўрдилар.

Шу орада пишқириб, қорамой машинаси етиб келди. Қозон тўлди. Колонна яна ҳаракатга тушиб кетди. «Васка, қаёққа кетднинг»,— дея аланглашар, ундан дарак йўқ әди...

Васканинг мумчапловчи машина олдида одимлайдиган экскаваторини олға сурншга одам йўқ, тозалагич машина қувиб борганди.

Шунда Камол бир сакраб рулга чиқди. Мумчаплагич машина қувур қорнида осилиб, ерга тегиб қолай деганди. Шоша-пиша экскаваторни олға сурди. Кейин яна тушиб, югура устаснинг ёнига ўтди... ўн беш-йигирма метр жойга бормай колонна мувозанати яна бузилди. Камол яна экскаваторга чопди. Тозалагич машинани тўхтатиб, куттириб туришга имкон йўқ әди. Бригада бусиз ҳам бугун анчагина вақтни бой берганди. Вaskaдан эса дарак йўқ... Камол гоҳ рулга, гоҳ қорамой чаплагич олдига чопавергандап, терлаб, соchlари тўзиб кетди. Ҳаллослаб ҳам қолди, кимдир бепарво Васканни орқасидан боллаб сўкди ҳам.

Бир вақт у белнга сарғиш бир қуённи боғлаб олганича саксовуллар орасидан саланглаб чиқиб келиб қолди.

— Қаёқларда юрибсан?— деди унинг экскаваторини олға жилдириб тушаётган Камол.

— Сен хўжайнисан!— миннатдорчилик билдириш ўрнига бетига чопди Vaska.— Бор, ишингни қил.

Камол ер бўлиб кетди. Кўпчиликнинг олдида ҳатто ер ёрилмади-ю, унга кирмади.

— Бу ҳали сенинг менга билдирган миннатдорчили-
гингми? — тисарилди.

— Нима, машинани икки-уч бор суриб қўйганингга
ҳам, э, минг раҳмат, деб қўлимни қўксимга қўяйми,
сенга, — Васка беззетликка ўтди, — йўқол!

Жанжал, ёмон жанжал чиқишини кўриб, сезиб тур-
ган Хури орага тушди, бошқалар унга қўшилиши.

— Ҳамма ярамаслик, қитмирлик сенда, Рафиқда...

— Сенлардан тозалаш керак колоннани.

Худди шу тўполоннинг устига ремонт машинасида қа-
роргоҳ томондан Тимофеј Алимович келди. Ҳар доим
ҳамма билан ҳазиллашиб, кулишиб, одамларнинг кўнг-
лини кўтарадиган гапларни гапириб юрадиган колонна
бошлигининг қайфи бузуқ, қовоқлари осилиб турарди.

— Нима тўполон янан? — Восиқ билан Қамолнинг ус-
тига бориб қолди, — иккалангнинг жўжахўроликларинг
қолмас экан-да, сира ҳам. — Уларни баробарига койий
бошлаганди, Хури орага тушди. Бор гапни тушунтириб
берди. — Яхши йигит эмас экансан, Васка, — деди Ти-
мофеј Алимович қаттиқ койиб. — Сен шу дақиқадан
бошлаб Қамолнинг ўрнида ишла. Сен Камол, бунинг
рулига чиқ, — деда буюрди.

— Нима? Бу қанақа ҳақиқат, — шаллақилик қила
бошлади Васка. Унинг ёнига Рафиқ югуриб келди.

— Нима қиляпсан ўзи? Нега? — деди у ҳам.

— Сен билган мана бу ҳақиқатни бурдалаяпман. —
Тимофеј Алимович чўнтагидан ғижимланган бир қоғоз-
ни олиб Рафиқга ниқтади, — «қамалиб чиқсан одамга
эҳтиёт бўлиш ўрнига уни кўтаряпти», деб конторага
ёзиссан-а, уялмасдан. Яна ҳақиқат дейди. Олдимизда
минг километрлаб оч саҳро, юзлаб ўр-жарлар, ўртада
Амударё, ундан у ёқда даҳшатли Қорақум. Борса-ке-
мас, Устюрт ястаниб ётибди! Улар одамларнинг йигир-
ма йил бурун нима гуноҳ қилган, қай тирноғининг та-
гига қанақа кири бор, деб, исказ турғанимкин?!

— Ўзи нима деб бўғиляпсан? — кейинги кунларда

анча бўшашиб қолган Рафиқ Тимофеј Алимовичга яқин келди. Қўлидаги қоғозни олиб қаради. Қўзларини пиратди. Қоғозни ўзи индамай бурдалай бошлади.

— Ҳа, бурдала, майдада-майдада қилиб ташла уии!— дерди Тимофеј Алимович Рафиқнинг қилиғи тагига ета олмай,— шунақа бемаъниликни йўқот деяпман сенга.

Рафиқ яна индамай иш жойига қайтиб кетди. Қўпчилик, ҳатто Восиқ ҳам унга ҳайрон бўлиб қараб турарди.

Камол Ҳурига қараб мийигида кулиб қўйди. Қалби эса, «чегта тортиб, тевалагандан кўра, тўғрилик, инсонлик зарбаларинг қаттиқроқ тегди бунга», дерди. Қеъиничалик булар ҳақида Ҳурига гапириб берар экан: «Акангизнинг усулларн бу, ҳа, ишимизда Собиржон акамларининг ҳам ҳиссалари бор»,— деб қўйди.

Ҳури акасини эслаб хўрсииди.

— Бу умрингизнинг энг яхши, энг қутлуғ куни бўлиб қолса керак,— деди майнин жилмайиб.

— Ҳа,— деди кўкрагини кериб Камол.

Газопроводчилар яна саҳрони ларзага солиб олға йўртшида давом этишди.

ОХИРИ

Газопроводчилар ҳузурида бўлганимда Камол ва Ҳури ҳақидаги қиссани гапириб беришганди.

Қаршимиздаги ясси бир қумтепага чиқиб, атрофини кўздан кечприб кетаётгандик, орқа томондан бирдан ҳазин бир қўшиқ оҳанглари оҳиста кўкка ўрлай бошлади.

— Ҳай ёрингман, ҳой, жонимой, ей ҳо, о-оо асирингман ҳай жоним, ей.— Қуй худди барханлар устида кенг қанот ёзган бургутдек баланд, босиқ оҳангларда кўкка учар, атрофда хўмрайиб турган бепоён саҳро уфқларига томон ёнгил қанот қоқиб кетарди. У ҳасрат тўла ошиқ қалбининг дардларини, қиё боқмас ёр ситамлари-

ни ёйиб, тўлғаниб куйлар, тилларни, дилларни ҳам ўзига оҳиста жазб қилиб борар эди.

— Ким экан бу, мунча ёнган бечора?— деди шеригим бир нафас йўл устида тўхтаб. Ҳурилар ҳам биздан олдинроқда кетиб боришарди. Қўшиқининг майин оҳанги, айниқса, ундаги мунгли дард, изтироб тўлқинлари юрагини тўлдириб юбордими, Ҳури ҳам ашулачига қулоқ солиб, йўл устида бир нафасгина тўхтади.

Бир вақт қумтепа орқасидан ишдан қайтаётган уч йигит: Жўра, Камол ва яна бири кўтарилиб келиб қолдилар. Уларнинг ўртасида келаётган Камол тебраниб куйлаб келарди. Буни кўрган Ҳури куй оҳангига мафтун бўлганича, йигитлардан олдинроқда оҳиста-оҳиста қадам босаверди. Ёнида кетаётган дугонаси зўр бериб:

— Камол шунаقا ашула айтаптими, а? Шунаقا овози бор эканми, уни-а? Ё тавба, ё тавба!— дерди.

Бу куй, бу қўшиқ Ҳурининг хаёлига ишқа ташна шўх қизлик дамларини, қачонлардир қишлоққа бир қариндошлариникига борганида учратиб севиб қолгани, оқшомлари ишқи билан яшаб, хаёлан унга севги саломларини, юрак изҳорларини юборгани, йигитни туширган экан. Биринчи учрашганларида ширин-ширин суҳбатлар, ўтли кўз қарашлардан бошқа нарса бўлмаганди. Орадан ўн кунча ўтгач, Ҳури яна атай шу йигитни кўриш, учратиш учун ўша қишлоққа борганди. Лекин қараса, бу орада у йигит армияга кетиб қолган экан. Хомуш қайтди. Ишқини икки йилча пинҳон сақлади. У йигит ўтли боқишилар инъом қилгани билан қалбига тушмаган эканми, армиядан сочи жингалак, қақажонгина бир рус қизига уйланиб келди... У йигитни Ҳури узоқ вақт унуга олмай юрди. Кейин, кейин-чи, кейин уни тоғалари зўрлаб узатишиди. У қишлоқлик йигитнинг ҳам бир куни кечқурун даладан қайта туриб Ҳуриларнинг қариндошлари эшигидан худди шу — ҳозир Камол айтаётган ашулани айтиб ўтгани эсида. Ҳа, тоза қалбдан айтилган куй жозибали бўлади.

Тоза ҳаво	3
Қутлуг кун	135

На узбекском языке

Шатурсун Гуламов

ЧИСТЫЙ ВОЗДУХ

Последствия

Редактор *Х. Махмудова*

Рассом *С. Латипов*

Расмлар редактори *А. Киве*

Техн. редактор *Е. Потапова*

Керректор *М. Ахмедова*

ИБ № 530

Босмахонага берилди 21. 02. 78. Босишига рухсат этилди 21. 11. 78.
Формати 70×108^{1/2}, Босма л. 6,625. Шартли босма л. 9,27. Нашр
л. 9,58. Тиражи 30,000. Р 01470. Рафур Гулом иомидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. Шартнома № 7-78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб саводси ишлари
Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқа-
риш бирлашмасининг 1-босмахонасида 1-коғозга босилди. Тошкент,
Ҳамза кӯчаси, 21. 1978 йил. Заказ № 1115. Баҳоси 75 т.